

М. К. Жаркынбаева, Д. Д. Исакова

КЫРГЫЗ
АДАБИЯТЫ

8

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ГЕРБИ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ТУУСУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ГИМНИ

Тексттин авторлору:
Ж. Садыков менен Ш. Күлүөв.

Музыкасынын авторлору:
Н. Давлесов, К. Молабасанов.

Ак мөңгүлүү аска-тоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала-Тоосун мекендей,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма: Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, есө бер,
Өз тагдырың колунда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө.
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайырма.

Аткарылып элдин үмүт-тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап урпактарга берели.

Кайырма.

М. К. Жаркынбаева, Д. Д. Исакова

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

8-класс

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн орто
мектептер үчүн окуу китеbi

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана
илим министрлиги бекиткен

«Кутаалам»

Бишкек – 2013

Бул окуу китеби Кыргыз Билим берүү академиясы тарафынан орус мектептер үчүн кыргыз адабияты окуу китеңгөрүнүн жарыяланган сынакка катышууга берилиді.
Даярдагаңдар – Бишкек шаарындагы № 12 ОТК гимназия-мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалими **М. К. Жаркынбаева**, №28 мектеп-лицейинин кыргыз тили жана адабияты мугалими, Кыргыз Республикасынын билим берүү отличигүү Д. Д. Искакова

Жаркынбаева М. К., Искакова Д. Д.
Ж 35 **Кыргыз адабияты: 8-кл. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн орто мектептер үчүн окуу китеби.** – Б.: «Кутаалам», 2013. – 160 б. сүрөт.

ISBN 978-9967-452-14-5

Бул окуу китеби жалпы билим берүүчү окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 5-11-класстары үчүн Кыргыз Республикасынын Билим жана маданият министрлиги 2003-жылы бекиткен «Кыргыз адабиятынын программасы» боюнча түзүлгөн.

Окуу китебинде жазуучулардын жана ақындардын өмүр баяндарынан маалыматтар, негизги чыгармаларынан үзүндүлөр берилиді. Тексттерге карата иллюстрациялар, талкуулоо сөздүү, тапшырмалар берилген, тексттеги тапшырмаларда калыптанган активдүү методдор сый ойлодун технологияларынын берилүүши китеңтин маанилүүлүгүн жогорулатат. Окуу китеби кыргыз элинин маданиятындагы мурастарын терен элестетүүсүн калыптандырууга бағытталган видео жана аудио материалдардын тандалып алышыши угуу, көрүү (аудиовизуалдык) ыкмаларын сабакта колдонуута мүмкүнчүлүк берет.

Шарттуу белгилер:

- – жаңы сөздөр.
- ?(?) – суроолор жана тапшырмалар.
- чыгармадан үзүндү.
- үй тапшырмасы.

Ж 4306020400-13

УДК 373.167.1
ББК 83.3 Ки я 721

ISBN 978-9967-452-14-5

© Жаркынбаева М., Искакова Д., 2013
© «Кутаалам», 2013
© КР ББЖИМ, 2013

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ ГИМНИ

Сөзү: *Сейит Алтынышовдуку*

Обонуу: *Бакыт Алишеровдуку*

Тил жаралып Көкө Төнир таңынан,
Адамзаттын дөөлөтүнө буйруган.
Адам деген түп сөзүнөн элиздин,
Кыргыз тили ай-ааламга жаңырган.

Кайырма:
Кыргыз тили – журөгүм,
Манас ата туу туткан.
Кыргыз тили – Мекеним,
Менин өлкөм – Кыргызстан!

Мекен тили – Ата Жүрттүн кареги,
Биримдиги, күч-кубаты тиреги.
Мекен тили – күттүү кыргыз элиздин,
Көкүрөктө sogup турган журөгү.

Кайырма:
Кыргыз тили – журөгүм,
Манас ата туу туткан.
Кыргыз тили – Мекеним,
Менин өлкөм – Кыргызстан!

Мекен тилин ыйык тутуп сактайлы,
Мекен тили – бак-таалайдын кутманы.
Мекен тили кан-жаныбыз, туубуз,
Ата Жүрттүн келечеги, ак таңы.

Кайырма:
Кыргыз тили – журөгүм,
Манас ата туу туткан.
Кыргыз тили – Мекеним,
Менин өлкөм – Кыргызстан!

Адабий чыгармалардын жыйнектары

КӨРКӨМ АДАБИЯТ ЖӨНҮНДӨ ТУШУНУК

Адам жаралып, сүйлөп, ойлоно баштагандан кийин анын дүйнөсүн сез енерү – адабият аралай баштайт. Наристе (*младенец*) кезибизден баштап эле бешик ырларын угабыз. Тилибиз чыгып, сүйлөй баштагандан кийин езүбүздүн оюбүздү сөз аркылуу түшүндүрө баштайбыз. Чон апалардын, чон аталардын жомокторун, акыл сөздөрүн угуп, көркөм, образдуу сүйлөөгө аракет кылабыз (*стараемся*).

«Адабият» деген сөз араб тилинен («адеп» деген сөздүн көптүк сандыгы мааниси) алынган. Ал адам турмушунда оозеки, жазма түрүндө жашайт жана элдин турмушун ар тараптуу (*всесторонне*) чагылдырат (*отражает*).

Демек, адабият кайсы заманда болбосун, кайсы элде болбосун, турмуштуу чагылдырып, эл ичинде жашап, алардан азык (*продукт*) алып, алардын көйгөйүн (*проблемы*) айтып, биреөлөрдү сүйүнтүп, биреөлөрдү күйүнтүп келет экен, айланы-чөйрөнү, коомду тааныттып адамдын көзүн ашат экен.

Адабият – бардык өнөрдүн (искусствоунун) ичинен турмушту, адамды, айланы-чайрену кенен-кесири чагылдырып берген сөз өнеру. Көркөм чыгарма адамдардын баарына бирдей даражада жеткиликтүү да, түшүнүктүгү да болот. Ал ошол бардыгына жагымдуулугу, жугумдуулугу аркылувуу искусствоунун башка турлөрүнөн айырмаланат.

Адабият – элдин тарыхый басып өткөн жолунун көнөрбөс көркөм күзгүсү. Ар бир элдин өткөн кездеги даңктуу да, кайгылуу да күндөрү, көрүнүктүү окуялары анын эпосторуна, уламыш, санжыраларына, макалылакаптарына, аңгеме, ырларына чөгөрүлгөн. Биз ал көркөм тексттерден ата-бабаларбыз ким болгон, кандай күндөрдү баштарынан өткөргөн жана урпактары – биз ким болдук, кандай учурда жашап жатабыз деген суроолорго жооп табабыз. Адабияттын предмети адам жана анын турмушу болгондуктан, ал адамдык түбөлүктүү асыл нарктарга, инсандык адеп-ахлакка ундеедөн талбайт.

Жамандык-жакшылыкты таанытып, адамды туура жолго ээрчитет. Элдик бийик идеалдарга үндөйт. Коодзукту, сулуулукту таанытат. Мына ошентип, ал адентүүлүктү, эстетикалык табитти калыптаандыруу кызматын аткарат.

Бул адабият сага кыргыз элин жакындан таанытып, тили менен кошо ошол элдин көркөм ой байлыгын, ажайып, аруу дилин, жалпы эле маданиятын түшүндүрүүдө чексиз кызмат өтөөрүнө ишнебиз.

сөз дүйнөсү – мир слов, художественный мир
асыл нарктар – ценности
инсан – личность
күзгү – зеркало
даңқтуу да, кайгылуу да – и славные, и печальные
чөгөрүлгөн – отражены
табит – вкус
урпактар – потомки
ата-бабалар – предки, поколения

- ?)
1. Адабиятты «турмуштун окуу китеби» деп атасак болобу?
 2. Көркөм чыгарма адамдын ан-сезимине, жүрүш-турушуна кандай таасир эттө деп ойлойсунар? Көркөм чыгармаларды окуп жатканды каарман менен кошо кайгырып, кошо кубантан учурун болду беле? Эгер ошондой болсо ал кайсы чыгарма?
 3. Көркөм адабиятты эмне үчүн сөз енөрү дейбиз?
 4. Кыргыз адабиятты менен кыргыз искуствосунун, кыргыз тарыхынын, кыргыз тилинин, кыргыз маданиятынын кандай байланышы бар?
 5. Чыгармадагы көркөм образ деген эмне? Сенин сүйүктүү каарманың ким, ал образ сага кандай сапаттары менен жагтап? Чыгармадагы образдарды «он образ», күн бирлерин «терс образ» деп айтабыз, булар жөнүндө сенин ой-пикериц (мнение) кандай?

Семетейдин Таласка келиши

Семетей Таласка келип, Бакай менен көрүштөт. Манастын күмбөзүнө барып куран окуйт. Манас өлгөндө, анын мүрзесүнө чөгүп жатып калган Кара нар (желмаян), үрбей калган куу тайган (Кумайык), качып кеткен Акшумкар Семетейге өздөрү келет. Андан кийин Семетей Манастын устасы Белөкбайга, Алмамбеттин зайбы Бурулча, уулу Күлчорого, чоң атасы Жакыпка, Абыке, Кебөшкө кезигет. Семетейди Талаастагы аргын кыргыз күтүп алат. Семетей канчалык тууган болугу аракет кылса да Жакып, Абыке, Кебөш, кырк чоро касташып, кайра ага кол салат.

көрүштөт – увидеться
 куран окуйт – коран читает, молитву читает
 мүрзесүнө – к могиле
 нар – верблюд
 куу тайган – борзая, кличка собаки
 чөгүп жатып калган – окрик на верблюдов (опуститься на колени)
 уста – мастер, кузнец
 займыбы – жена
 кезигет – встретиться
 аракет кылса да – даже если постараётся
 касташып – враждебно относиться
 кол салат – нападет

- ?)
1. Семетей Таласка келип эмне кылат?
 2. Кимдерге жолтуяг?
 3. Семетейди кимдерге тосуп алат? Кандай мамиле жасалат?

- ?)
1. Берилген сөздөрдүн синонимин тап:
 Зайып –, кас –, кол салат –
 2. Вениндин диаграммасын түзгүлө (Жакып-Бакай).

Семетейдин Таласка келиши

Семетей жолго чыкканга,
Элүү күнгө толуптур.
Алдында аты зоругуп,
Арага канча конултур.
Талыкпай жүрүп олтуруп,
Кең Таласка жетти эми,
Жыпар жытын септи эми.
Кең Таластын оюнан,
Аккан суунун боюнан
Уч Кошойдун чатынан,
Баркөлдүн башкы жагынан,
Атасынын күмбөзүн,
Алысқы жерден көрдү эми.
Жакын келип чунагын,
Атакелеп ыйлады.
Оң бейрөгүн таянып,
«Ойронум атам» – деп түштү.
Сол бейрөгүн таянып,
«Солтонум атам» – деп түштү.
Боз жоргону бош таштап,
Бортоктоп Семен бүк түштү.
Азасынан баланын,
Айланы ыйлап түнт түштү.
«Алысқа кетип жоголуп,
Араң келдим, атам – деп.
Тилем кылам өзүңө,
Тийсин мага батан» – деп.
Ал ангыча күмбөздөн,
Шамал чыгып күркүрөп,
Күнгүренүп калды эми.
Ордунан туруп Семетей,
Арбактуу атам колдо – деп
Күмбөзгө кирип барды эми.
Хан күмбөзгө караса,
Атасы Манас залкайып,
Тартылуу турат сүрөттө,
Аккула минип алпайып.
Арбагы артык баатырың,
Аккелте асып дальга, –
Жоо жарагы шайланган.
Арстандын он-сол жагында,
Айбаты шердей баатырлар,
Оң жагында күмбөздүн,
Ак калпак кийип жарданган.
Ак сакалы жайкалган,

зоругуп – (о лошади) запалиться (о чел.)
переутомиться, ослабеть

конултур – переночевал
талыкпай – не уставая
конуш – селенья, земля
жыпар – душистый
күмбөз – мавзолей, надгробие, купол
оң бойрөгүн – правый пояс
чат – пространство между двумя реками,
слияние их
күмбөзүн – мавзолей
чунагын – перен. бедняжка, несчастный

арбактуу – удачливый, счастливый
күмбөз – купол

жоо жарагы – орудие
арстандын – богатырь
айбат – грозный вид

Боз жорго минип чайпалган,
Акылман ата Бакай хан.

Анын арткы жагында,
Тоодой тору аты бар,
Олужа заада Кошой хан.
Андан ары караса,
Карыга найза илинүү,
Темир кызыл аты бар.
Көзүнөн жалын от күйгөн,
Жаалысы жанды жазгырар,
Калем, дүбөт кармаган,
Кагазга түшкөн каты бар.
Атасы менен аталаш,
Агасы Сыргак аты бар.
Андан аркы жагында,
Музбурчак, Агыш, Көркөкүл
Үрбү, Сынчы дагы бар.
Терелөрдөн бешөө бар,
Бек, баатырдан канчоо бар.
Ал бешөөнүн артынан,
Айрым жалгыз тартылган,
Айдаркан уулу Көкчө хан.
Сол жагында күмбөздүн,
Айдай жүзү нур чалган,
Алтын кемер курчалган,
Сарала тулпар ат минген,
Сары алтындан тон кийген
Аяш ата Алмамбет.
Анын ары жагында,
Көктеке тулпар ат минген,
Көпкөк темир кийинген,
Бет алган жакта от күйгөн,
Тогуз жашта кошулуп,
Атасы менен бир жүргөн.
Беттешип пенде жөнбөгөн,
Өнөгүн колдон бербөгөн,
Акбалта хандын Чубак хан.
Андан ары караса,
Карткурөндөй ат минген,
Сыланыш кыздай кийинген,
Жетик окуп жашынан,
Жетимиш эки тил билген,
Конур чечен Ажыбай.
Анын ары жагында,
Жаагын жанып кайраган,
Кызыл тили сайраган,
Ак кагазга кат жазган,

жорго – иноходец
акылман – мудрый

тору – гнедой лысый
олужа заада – святой человек праведной
жизни

жалын – пламя

аталаш – родственники со стороны отца

теролорден – господин (так называли
цар. чинов.)

кемер – ремёный пояс
тулпар – боевой конь

аинш ата – друг отца

оногүн – тот, кто не спустит врагу

чечен – красноречивый

кайраган – оттачивал

Атасы Манас жомогун,
Абанга салып жатка айткан.
Ырамандын Ырчы уулу,
Тартылыптыр сүрөткө,
Бала баатыр Семетей,
Баарын түйүп жүрөккө
Башын ийип бүгүлүп,
Кетенчиктеп жүгүнүп.
Жанып чыкты күмбөздөн,
Жагалданып сүйүнүп.
Атын чечип мамыдан,
Баса минип абыдан,
Алыска сапар тартты эми.
Алмалуу булак Шункар таш,
Ашуусунан ашты эми.
Керилип жаткан кен талаа,
Кен-Колду карай басты эми.
Бөкөө жолдо баратса,
Боздогон ачуу үн чыгат,
Боорунду эзип күү чыгат.
Семетей байкап караса,
Ээсин жоктоп маң баскан.
Эки көзүн кал баскан,
Атадан калган кара Лөк,
Жаткан экен сенирде.
Ат дүбүртүн укканда,
Кара Лөк оонап чамынды.
Көбүгүн чачып буркулдап,
Семетейди качырды.
«Энекем айткан баягы,
Кара Лөгүм экен» – деп,
Эр Семетей тааныды.
Семетей анда кеп айтты:
«Кар болупсун кара Лөк,
Кал басып көзүң сен – деди.
Калкын издең келаткан,
Семетейин мен» – деди.
Кубангандан кара Лөк,
Мойнун жерге салганы.
Энесин тапкан тайлактай,
Артынан эрчип алганы.
Жана Семен жол журду,
Бөлүнүп ақыл-санаасы.
Абалап чыккан алдынан,
Куу тайганды карачы.
Коркуп андан калабы,
Кабыландын баласы.

ийин – наклонив

кетенчиктеп – пятиться, отступать

мамыдан – столб

сапар – путь

ашуу – перевал

бөкөө – предгорье

боздогон – кричащий

лок – кличка верблюда

сенирде – гребень горы

чамынды – рванулся

кар болупсун – испытывать унижение

мойнун – шею

болунүп – разделяясь

куу тайганды – белая борзая

кабыландын – богатыря

Бутун жалап эркелеп,
«Келиптири – деп – Манастын,
Мени ээрчитчү карасы».

Келишинде тайгандын,
Семетейге даты бар.
Хан Манастын тушунда,
Даңкы чыккан алашка,
Кумайык деген аты бар.
Үргөнүнө жадабай,
Көңүлү башка санабай.
Шыйландалап келген тайганга,
Семетей айтты мамындей:
«Көп жылдан бери жол сактап,
Жүргөн тайган сен» – деди.
Бу кепти угуп куу тайган,
Карачы ылдам желгени.
Кабар кылат Бакайга,
Семетейдин келгенин.

эркелеп – балуясь

даты – жалоба

алашка – боевой клич казахов

шыйландалап – шелудивый

желгени – бежать трусцой
кабар – сообщит

АДАБИЙ ТЕРМИНДЕРДИН ТУШУНДУРМОСУ

Аллитерация (лат. – кайталоо) – көркөм чыгармадагы оқшош үнсүз тыйыштардын кайталанып келиши.

Мисалы: Сарала тулпар ат минген,
Сары алтындан тон кийген.
Көктеке тулпар ат минген,
Көпкөк темир кийинген.
Жетик окуп жашынан,
Жетимиш эки тил билген.

Ассонанс (фр. – үндештүк, уйкаштык) – уйкаштыкта же улам кийинки сөздөрдө үндүү тыбыштардын кайра-кайра кайталанышына негизделген стилистикалык ыкма.

Мисалы: Боздогон ачуу үн чыгат,
Боорууду эзип күү чыгат.
Семетей байкал караса,
Эсчин жоктоп маң баскан,
Эки көзүн кал баскан.
Кал басып көзүн сен – деди,
Калкын издең келаткан,
Семетейин мен» – деди.

«Курманбек». Эпостун негизги темасы, идеясы, варианты

«Курманбек» – баатырлык эпостордун бири. «Курманбектин» эл арасында түрдүүчө айтылып жүргөн варианты бар. Алар: V

- 1. Кайм Мифтаков, 1923-жылы Молдобасан Мусулманкуловдон жазып алган.
- 2. 1933-жылы Калык Акиев жазып калтырган.
- 3. 1958-жылы Т. Каландаровдан жазып алынган.
- 4. 1970-жылы Сарыкунан Дыйканбаевден жазып алынган.

Жогоруда берилген вариантынын ичинен көркөм деңгээлинен жогору Калык Акиевдин варианты.

«Курманбек» жомогунун тарыхый негизи XVI–XVII кылымдардын биринчи жарымындағы жана XVIII кылымдардын биринчи жарымындағы калмактардын чабуулдары, кыргыздардын аларга каршы жүргүзгөн кайратту согуштары болуп эсептелет.

Эпостун негизги темасы – Ата Журтту душмандан коргоо. Эпостун идеясы уруу, эл бирдигин сактоо менен сүйүүнү, достуктуу даңктоо, басып алуучуларга көз каранды болбостугун камсыз кылуу үчүн күрөшүү жана кыргыз элиниң саясий-экономикалык абалын котерүү. Ушул идеяны аткаруучу баатыр – Курманбек. Мында басып алуучулар менен болгон күрөштө, кыргыз элиниң жалгыз болушу коркунучтуу болгондуктан, коншу менен биригүү идеясы айтылган. Бул идеяны Курманбектин Кашкар каны Аккан менен достошуусунан ачык көрөбүз. Кыргыздардын калмактардан женилип (проиграл), аларга көз каранды болуунун себеби (причина) эпосто кыргыздын ички ынтымалынын кетиши менен мунөздөлөт (характеризуется). Бул ички ынтымаксыздык кыргыз жигиттин кетип калышы, атасы Тейитбектин баласы Курманбекке болор-болбоско таарынып, атын бербей коюшу менен далилденет (доказывается). Эпос чыккынчылыкты (предательство), ач көздүкту (жадность), өзүмчүлдүкту (эгоизм) жектеп (презирает), баатырдыкты, достуктуу, эл жерди сүйүүнү даңазалайт (прославляет). «Курманбек» эпосу – реалдуу окуянын жана иисандардын негизинде түзүлгөн чыгарма. Окуялардын өткөн орду да реалдуу: Чыгыш Түркстан

(Кашкар, Жаркент, Кара Шаар-Камбыл), Ооганстан, Орто Азия аймагы (Анжыян, Кокон, Аксы, Алай, Жазы, Яссы) ж. б.

Өткөн заманда Анжыян тарапта кыргыз-кыпчак элиниң Тейитбек деген ханы болгон. Тейитбектин аялы Зулайка кырк сегиз жашында Курманбекти төрөйт. Курманбек бала кезинен балбан чыгып, он эки жашка келгендө, кыргыз-кыпчак элиниң кырк жигит курап, «эрсеге мен жеттим, жалындуу эрдин белгиси, жалтанбай тосот жоо бетин, касташкан душман көп экен, калкалайлык эл четин» деп, кыргыз, кыпчактардын калмактардан очун, кеткен кегин аламын деп, жоого аттанат.

Калмактарды чаап, Экез баатырды өлтүрүп, Дөлөн ханды багынтып, алык-салыгын алып кайтат. Жолдон Кашкардын ханы Аккан менен достошот. Эли-жерине келсе, атасы Тейитбек Курманбекке таарынып, менден жооп албай кетет деп отурган болот. Бирок, мол дүйнөнү көрүп, таарынычы жазылат. Күндөр өтүп Тейитбек увазири Зайырбектен Курманбек «кыргыз, кыпчак элиниң кыз тандап үйленсүн» дейт. Буга Курманбек каршы болуп, «Оогандын ханы Бакбурхан, Бакбурхандын анты бар: «Мени сайып ким жыкса, күмүштөн аппак Канышайды берем» – деген деп, Бакбурханды сайып, Канышайга үйленүп, өзүнчө ордо көтөрүп, туруп калат.

Курманбек жыл сайын калмактан алым алыш турчу эле. Убакыт өтүп, кырк жигитин атасынан «теке жоомарт Телтору атты» сурап келгиле деп, жиберет. Атасы: «Мага көнешпестен калмакка чабуул салат, менин айтканымы болбой өзү билип катын алат, өз керегим тийбестен Телтору атымдын кереги тийиптириби?» – деп, бербейт.

Курманбек жигиттери менен кароол дебөгө чыгып, шаарына дүрбүү салса, жоо камап калган болот. Курманбек алты жашар уулу Сейитбек, колуктусу Канышай менен коштошуп, атасы Телтору атты бербей койгонго кала болуп, кырк жигитине кайрылып «ат алмаштырып берип, тургула» деп, жоого каршы чыгат.

Калмактарды кууп, астындағы Койкүрөң жаштык кылып баспай калат. Кырк жигити жардамга келбей, коркун качып кеткен болот. Ошондо Дөлөн хан Курманбекти сайып кетет. Курманбек көкүрөккө найза жеп, жадарад болуп, талаада калат.

Кашкардын ханы Аккан досу Курманбектин уулун көрөм деп, келе жаткан болот. Эки дос талаадан жолугушуп, Курманбек каза табат. Аккан Курманбекти ак кепиндең жуудуруп, жерге коюп, Курманбектин шаарын карай жол тартат. Баатырдын кайтыш болгонун Канышайга угузат. Канышай арман күйүттөн өзүн өлтүрөт. Аккан Тейитбек как башты Телтору атка сүйрөттүруп өлтүрөт да, Курманбектин уулу Сейитбекти алыш «өткөн кекти» аларбыз деп, жерине кайтат.

- ата жүрт – отчизна
баатырдык – геронческий
коргоо – защищать
уруу – племя
даңктоо – прославлять
доор – эпоха
чагылдырылган – запечатлено
үюткүсү – основа

болжоого болот – можно подозревать
коркем – художественный
дөңзэли – уровень

1. Эпосту калкка таанытуу максаты менен кайсы инсандар иштешкен?
2. «Курманбек» эпосу кыргыз элинин тарыхынын кайсын доорун чагылдырып турат?
3. Эпостун башкы каармандары кимдер?
4. Эмне учун атасына Телтору атты бербей койгон?
5. Аккан менен Курманбектин достугуна кандай баа берсек болот?
6. Эпостун темасы жана идеясы жөнүндө эмнелерди айтталасың?

1. Сүйлөмдөрдү толукта:

- Ата Журтту душмандан коргоо – «Курманбек» эпосунун ... варианты бар.
- Уруу, эл биримдигин сактоо, даңктоо.
- Коргоо, доор, Ата Журт деген сездердүн синонимин табуу.

АДАБИЙ ТЕРМИНДЕРДИН ТУШУНДУРМӨСҮ

Ак бата (благославление) – балдар, кыздар үйлөнөрдө, баланы бешикке салганды, жакшы иштердин алдында, баатырлар жоого чыгарда ак сакал ақылман чалдар, кемпирлер, ата-энелер ак бата беришет.

Мисалы: Өмүрүн узун болсун,
Өрүшүң малга толсун,
Алдыдагы иштерин ийгиликтүү болсун!

Карғыш (проклятие) – адамдар катуу ачууланганда, кала болгондо көңүлү калганда бири-бирине карғыш айтышат (бул адамдын туура эмес кылыш жоругу).

Мисалы: Тейитбектин (Курманбектин атасы) карғышы.
Башындан балекет кеттесин,
Этегиң толорсугуна жеттесин.
Ичериңе тамак таптай,
Кураган сөөктуү кемиргин.
Алло Акбар.

Курманбектин атасына карғышы

Ат бербеген калыр чал,
Алты ай кесик оорусун,
Аргымагың тору атты,
Кулдарың минип жоорутсун.
Маа бербеген Телтору ат,
Кара ашына союлсун.
Маа бербеген олпогун,
Дооронуңа коюлсун.
Көрүстөнүң тебесү,
Эки күн калбай оюлсун...
Маа бербеген тулпарың,

Көр байгене чабылсын.
Маа бербеген олпогун,
Сөөгүңе жабылсын.
Маа арнаган карғышын,
Өз башына табылсын.
Аяган Телтору атыңды,
Кулдарың минип жарасын.
Эшигинен жем таптай,
Элдин көзүн карасын.

Курманбек

Жыйырмада жаш бала,
Жин ургандай жаш бала,
Кыз жактырып алсам – деп,
Кыйла жерге барсам – деп,
Кыргыздын кызы жакпады,
Периден тандап алсам – деп,
Кырк жигит менен жарышын,
Кыздуу жерге барышын,
Кыялына кыз жакпай,
Эми кайда барсам – деп.
Кимдин кызын алсам – деп,
Рабак көздөй барам – деп,
Каухарники шаардан,
Перинин кызы Канышай,
Ак куу кийим кийиптир.
Асман менен жүрүптур,
Төрт тарапты чалыптыр,
Төрө бала Курманбек,
Төрт жүз киши ичинде,
Кийик уулап жүргөндө,
Учуп келип калыптыр.

Көргөндө көңүлү толуптур,
Көп ыраазы болуптур,
Сыртынан көрүп туюптур,
Сыртынан ашык болуптур.
Ошону менен жүрсөм – деп:
Учмакта доорон сүрсөм – деп,
Адамзаттын баласы,
Асыл экен чамасы,
Ашык болуп бир далай,
Күштай учуп буралып,
Курманбекке кубанып,
Калкылдап учуп калды эми,
Укмуштуу келген күш экен,

ыраазы – довольный
сыртынан – снаружи
ашык – влюблённый;
учмакта – рай
адамзат – человечество
асыл – благородный
кубанып – радуясь
укмуштуу – удивительный

Ургаачы мүнөз кыз экен,
Кандай жерге конот – деп
Кандай жандар болот – деп,
Кууну ээрчип кубанып,
Бир жергө барып конуптур.
Атайын деп ойлонуп,
Аңдып чукул барыптыр.
Учуп журсө күш экен,
Атайын деп аңдыса,
Суга түшүп атыптыр.
Ай чырайлуу кыз экен,
Жалгыз барды ал учуп,
Жанында бир да киши жок.
Кызды көрүп кызыгып,
Кейнөгүн чечип салыптыр,
Киши менен иши жок,
Суга түшүп калыптыр.
Кара чачын таранып,
Жан-жагына каранып,
Чолпондой көзү чачырап,
Каухардай көзү жалтырап,
Акырындап барды эми,
Эр Курманбек баатырын,
Ак күү кебин алды эми.
Андабай калды Канышай,
Кейнөгүн алтын чакырды,
Керүнөө жерден бакырды.
Качарына амал жок,
Кайнап ичи болду чок.
Кейнөгүмдү бергин – деп,
Керүнөө бери келгин – деп,
Түгөнгүр сени билгемин,
Түшүмдө көрүп келгеним.
Мен жетемин баркына,
Издеп келдим калкына.
Төрт жүз киши ичинен,
Төрөм сени тааныдым.
Бир сүйлөшүп кетсем – деп,
Кудуретке жалындым.
Тилем күдай жеткирди.
Кейнөгүм бербей Курманбек,
Күйүткө мени саласын,
Асти сенден кайтпаймын,
Каухарниким шаардан.
Керүнөө келген сен болсон,
Кейнөгүм бер кетейин,
Керүнөө сага тийсein.

ургаачы – живое существо ж. п.

куу – (здесь) лебедь

ай чырайлуу – луноликая
жалгыз – единственный

жан-жагына – по сторонам
чолпондой – прекрасная как звезда

кебин – одежда; маска
андабай – не вникал

амал – выход

баркына – достоинство

кудурет – бог

күйүт – огорчение, горе

Айтып турат сабылып,
Алтымыш мерте жалынып,
Кан Курманбек падыша
Кейнегүн алып жүгүруп,
Колунан кармал сүйүнүп,
Перинин кызы Канышай,
Жыпар жыты буркурап,
Жанына чукул келгенде,
Ыйлап ииди чыркырап.
Мойнунан кармал буралып,
Ошо жерде агарып,
Алкымы аппак кылайып,
Аста сүйлөп мунайып,
Ак куудай болуп түрлөнүп,
Астан кийин сүйлөнүп,
Тоту күштай түрлөнүп,
Токтой калып сүйлөнүп,
Курманбекти көргөнде,
Канышай көрүп сүйүнүп.
Жигиттин баары чапкылап,
Көргөндүн баары таңкалып,
Баары бирдей чуулдап,
Алты жүз киши дуулдап,
А, кудай деп жалынып.
Адамдын баары сүйүнүп,
Жан-жабыла жүгүруп,
Кайдан таап алдың – деп,
Кызга жорго мингизип,
Алты жүз киши дуулдап,
Адамдын баары чуулдап,
Катар тартып жарданып,
Караган пенде таң калып,
Молотия шаардан,
Калктын баары чогулуп,
Элди жыйып той кылып,
Эпсиз кылды чоң кылып,
Конокко элин алдырып,
Кой семизин сойдуруп,
Отуз эки тамактын,
Баарын таман койдуруп,
Кысыр эмди кой союп,
Токсон келин, токсон кыз,
Тегеректеп олтуруп;
Токмок салды, топ ойноп,
Он беш күнгө кеп ойноп,
Өлөң айтып чуулдап,
Токту кой сойдуруп,

сабылып – избитый
мерте – раз

пери – фея
жыпар – благоухать

алкым – горло
аста – тихо
мунайып – печалиться

түрлөнүп – меняясь

танкалып – удивляясь
чуулдап – шумев

жалынып – молясь

жорго – иноходец

эпсиз – очень, весьма

токмок – колотушка

өлон – песня
токту – ярка

Бир күнгө келген конокко,
Тогуз жүз тай сойдуруп,
Токсон молдо чакыртып,
Нике кылып алды эми.
Жандын баары ынанып,
Жалпы баары кубанып,
Алтын үйгө киргизип,
Асылдыгын билгизип,
Жанында кырк кыз неекору,
Жанында арак-кеөкөрү,
Арак шербет ичишип,
Адамдын баары мас болуп,
Жандаганы кыз болуп,
Душмандын асбиласы бас болуп,
Мадалкан падыша атасы,
Атасы келип кубанып,
Алма журутга ынанып,
Кызыл кымкап кийинип,
Кыргыздын баары сүйүнүп.
Дөөлөр келди таң калып,
Мандай тиши күрөктөй,
Канышай менен Курманбек,
Семетей менен Чүрөктөй.
Алтындан кылган айчык үй,
Жакуттан кылган жарык үй,
Кырк жигити жарданып,
Өлөң айтып дуулдап,
Канышайды урматтап,
Баары барды чуулдап.
Оюн, күлкү бүттү эми,
Отуз күнчө өттү эми.

нике кылып – сочетаться браком
ынанып – соглашаясь

ноокору – слуга

доолор – великаны

жарданып – найти себе пару

урматтап – уважая

Эпостогу каармандардын образдары

Курманбектин образы. Эпостун башкы каарманы – Курманбек. Ал достуқту сүйгөн, душманын жек көргөн (ненавидевший), өз элин душмандан күткарып, беделин (достоинство) көтөрүүгө бел байлаган кайраттуу (энергичный, храбрый) баатыр. Ал душманды жалаң кайраттын, түрүктуулуктун (устойчивость), адилеттүүлүктүн күчү менен женет. Жалгыздыктан, (одинчество) согушка жарактуу тулпар аты жоктугунан жана жолдошторунун жардамы тийбегендиктен женилет. Курманбек – турмушка жакын, чыныгы реалисттик каарман. Курманбектин үйлөнүшү (женитба), анын атасына кылган мамилеси, душман менен жарашуусу адилеттүүлүктүн чегинен чыкпайт.

«Жалындуу эрдин белгиси
Жалтанбай тосот жоо бетин», –
деген салттардан анын чыныгы эр, баатыр, эл көргөочу экени байкалат.

Ошондой эле ага адамгерчиликтуулук, чечкиндүүлүк (решительность) чынчылдык, сабырдуулук деген жакшы сапаттар таандык.

Канышайдын образы. Курманбектин заманындагы адилет, дээрлүү, (способная) сезимдүү, тийген жарына (супруг) чын жүрөгү менен берилген аял. Ал Курманбектин демине дем, күчүнө күч кошкон ақылман, кайраттуу жубай (супруга). Акырында баатырдын өлгөнүн угуп өзүн-өзү өлтүрөт.

Аккандын образы. Адамгерчилики баалай алган, достуктуу, бирдикти сүйгөн, өз элинин камын ойлоп (заботиться), душманды жек көргөн (презирать) каарман. Аккан Кашкардын каны болсо да, анда кандык каары, (гнев), өкүмү (недержанности) жок. Курманбек өлгөндөн кийин да анын очун алып, баласы Сейитбекти тарбиялайт. Бул чыныгы достуктун үлгүсү.

Тейитбектин образы. Ал көрт башынын (сам) кызыкчылыгын ойлогон, өзүмчүл (эгоист), саран, арсыз (бесстыдный), ақылы тайыз, пас (низкий, подлый), дүйнөкор киши. Ал элдин эркиндигинен да, жалгыз баласынын өмүрүнөн да, өз көрт башынын жыргалын артык көрөт. Анда патриоттук сезим, атальк мээрим жок. Курманбектин кайгылуу өлүшүнө кейибей, кайра моокуму канып, ага таба кылат. Ал элди чаап, бүлүнгүп турган калмактарды кектебей, өз сүйгөнүнүн үйлөнгөнүн үчүн, Телтору атын сураганы үчүн, өз баласы Курманбекти кектейт. Тейитбектин бул пастык сапаттары Курманбектин өлгөнүн уккандагы анын: «Телтору атымдын жаны тынган экен, тенирим жакшы кылган экен. Курманбек кулаган экен, душманым сулаган экен, тилегим кабыл келген экен!» – деген өндүү заардуу сезүнөн көрүнөт. Тейитбек – чыккынчы. Эпос чыккынчыга ит өлүмү ылайык деген пикирди айтат. Бул кылых Ата Мекенге чыккынчылык кылуунун эң жогорку белгиси нокоту болот. Ошон үчүн Аккан аны аттын күйругуна байлан, сүйретүп өлтүрдү.

Терс каармандар – Экез, Дөлөн. Булар коркок, туруксуз, адилетсиз, Дөлөн көп аскерлери менен жалгыз Курманбектен коркот. Дөлөн Курманбекти чыныгы күч, эрдик менен жөнбей, аны атсыз, жөө калганда сайып өлтүрөт.

■ **дастан, көнжэ эпос** – малый эпос
баш каарман – главный герой
адамгерчиликтуү – человечный
жолдош – товарищ
жар – супруга
түтөй – половина
кайраттуу – стойкая, выносливая

очун алуу – мстить
кара өзгөйлүк – вредить
таш боор – жестокий
өзүмчүлдүк – эгоизм
чыккынчылык – предательство
найза – копье

1. Эпостун башкы каарманы Курманбектин сапаттарын атап бериниз?
2. Тейитбектин образы сага кандай таасир тийгизди? Комментарийлеп бериниз!
3. Курманбекти колдогондор кимдер? Аларды айтып мүнөздөп бер.
4. Анын душмандары кимдер?
5. Бутгунку күнде чыныгы достор барбы?

6. Болсо алар бири-бiriин кандай учурларда колдошот?
7. Достук, чыныгы жолдош жөнүндө бир нече макал айтып бергиле.

1. Адамгерчиликтуү, таш боор, кайраттуу деген сөздөр менен сүйлем түз.
2. Канышайга мүнөздөмө бер өзүүдүн оюн боюнча.
3. Курманбек деген сезге синквейн түз.

Курманбектин арманы

Дөлөндүн сөзүн угуп Курманбек: «Же сенин каның тарткандыр, же менин каным тарткандыр, өлсөм да сени ала өлөйүн» – деп, Курманбек Дөлөндү каттуу качырды. Кош андан алыс түйүлүп, Койкурондүн бели үзүүлүп, очорулуп барып жатып калды. Курманбек тура калганда Дөлөн хан качырып келип сайып кетти. Көкүрөктөн киргэн наиза далысынан чыга түшүп, бир кездей наизанын сыйыгы көкүрөгүндө калып, Курманбек жатып калды.

Дөлөн хан: Удеөм бүттү, көздөгөнүм Курманбекти көмөлөттүм деп, жөнөп кетти. Курманбек жан талашып, каны чууруп, топуракка жууруулуп, жылдыз толгондо эсине келип, Курманбек тынч алар жагына карал, башын жөлөр киши жок талаада калгандыгына арман кылыш бер айтканы:

«Кадырым суар киши жок,
Калганым ушул турбайбы.
Кадыр түндө түш көргөн,
Арманым ушул турбайбы.
Башымды жөлөр киши жок,
Калганым ушул турбайбы.
Баяты күндө түш көргөн,
Арманым ушул турбайбы.
Эмгектүү жалгыз турбайбы,
Жоо сайган эгиз турбайбы,
Жоголчу жалгыз турбайбы...
Жалтандаган баатыр баш,
Жаман аттан мунайды...
Жаратпай калсын жалгызыдь,
Жалгыз адам жардырып,
Алдырат экен намысты...
Атам как баш бербеди,
Чаалыкпас Тору ат чалышты.
Аталаштан алтоо бар,
Айрылбады кантейин.
Аталашым жогунан,
Кайрылбады кантейин...
Энелештөн экөө бар,
Айрылбады кантейин...
Энелешим жогунан,
Кайрылбады кантейин!..

кадырым – достоинство, почесть

кадыр түн – ночь предопределений
арманым – моя беда

жалтандаган – бесстрашный
мунайды – горевать

намысты – честь
как баш – старик
чаалыкпас – неутомимый

Ат бербеген капыр чал,
Алты ай кесик оорусун,
Аргымагың тору атты,
Кулдарың минип жоорутсун.
Маа бербеген Телтору ат,
Кара ашыңа союлсун.
Маа бербеген оллогун,
Дооронуңа коюлсун.
Көрүстөнүң тобесү,
Эки күн калбай оюлсун...
Маа бербеген тулпарың,
Көр байгепе чабылсың.
Маа бербеген оллогун,
Сөөгүңө жабылсың.
Маа арнаган каргышың,
Өз башыңа табылсың.
Аяган Телтору атыңды,
Кулдарың минип жарасың.
Эшигинен жем таптай,
Элдин көзүн жарасың.
Ак кепиндең, аруу жууп,
Көмөр кишим болсочу.
Кадырым сурап кашыма,
Келер кишим болсочу.
Кара көзүм өчкөнчө,
Көрөр кишим болсочу...
Кара жерди кен оюп,
Көмөр кишим болсочу.
Эрдин кесе тиштенип,
Чымындај жанга күч келип,
Имерилип Курманбек,
Ойлонот акыл изденип.
Көөденүн наиза аралап,
Көкүрегүн жарапал,
Көөденүнен кара кан,
Көп куюлат салаалап,
Козунен аккан кандуу жаш,
Эки беттен талаалап.
Өөдө турар шайы жок,
Жылып барат Курманбек,
Эси оосо дем алып,
Тынып барат Курманбек,
Басарына дарман жок,
Жылып барат Курманбек,
Акылы эсин аярлап,
Тынып барат Курманбек.
Эниширээк жер болсо,

аргымагың – кровная лошадь
жоорутсун – ссадина
кара ашың – поминки в день смерти
корустонүң – могила
оллогун – ватный халат
дарман – сила, мочь
эниширээк – склон

Жыгылып кетет куланып,
Жаратынан жай таппай,
Жатып калат суналып.
Найза тийген жарасы,
Шишик басты ууланып.
Таң агарып атканда,
Тамам жылдыз батканда,
Барып жатты Курманбек.
Кара жолдун боюна,
Каруусу кетип жалдырап,
Өлүм турду оюна.
Жан талашып суналып,
Түшүп кетти бир анга,
Талатам деп чочунду
Бейү чаян жыланга».
куланып – скатываясь
жаратынан – от раны
суналып – вынувшись
найза – копье
шишик басты – сильно опухло
тамам – все, целиком, полностью
каруусу – сила, мощь
бейү чаян – скарпионам, змеям

Анга түшүп кетип жолду көрө албай, андын ичинде калып, бир жапыс жеринен тырмалап чыгып, эс алып, андын жээгине башын жөлөп отурду. Каашкар жактан калың караан келе жатканын көрүп, көңүлүн сергитип отурду. Эчен төөгө жүк жүктөгөн соодагер кербен көрүнөт. Кербендердин алдында кырк жигити бар кара жоргого алтын жабдык салынып, арылдатып өтүп бара жаткан бироону көрүп Курманбек башын көтөрүп айткан сөзү:

«Айланайын кербендер,
Алыс жактан келгендер,
Алсыздык жүзүм көргөндер,
Ажал жетип өлгөндү,
Ак кепиндең көмгөндер.
Каашкар жактан келгендер,
Кара жолдун боюнда,
Карыпка кайыр бергендер.
Каза жетип өлгөндү,
Кайыр кылып көмгөндер.
Келип көргүн көзүмдү,
Келип ук айткан сөзүмдү.
Итке, күшкү жем кылбай,
Катарымдан кем кылбай,
Ак кепиндең, аруу жууп,
Айпооч салып белим бууп,
Соопко дакыл болсонор.
Көмө кеткен өзүмдү,
Келип көрө кеткиле,
Нурдуу шайит өнүмдү,
Ачып кеткин кербендер,
Арманда жаткан көңүлдү,
Итке, күшкү жем кылбай,
Көмө кеткин соөгүмдү.

ажал – смерть
ак кепиндең – саван
карыпка – обездоленному
кайыр кылып – помощь бедняку
аруу – чистый
айпооч – повязка охв. тело покойника
соопко – душ спасительное дело
шайит – павший за веру мусульман
кербендер – торговый караван
соөгүмдү – мое тело

Бечааралық, карыптық,
Бешенеме жазылды,
Келип көргүн кербендер,
Көзүмдөн аккан жашымды.
Жалғыз атып өчүрүп,
Жардын боорун көчүрүп,
Сооптун жайын ойлонуп,
Жашыра кеткин башымды.
Кембесөн да кербендер,
Көре кеткин жарамды,
Белгисин айтып берейин,
Алтын ооз калаамды,
Бир имерип көрө кет,
Алты жашар баламды.
Алганым шордуу сураса
Айтып кой менден саламды?!
Айланайын кербендер,
Тийгизе кеткин пайданды,
Табалбадым айламды,
Жүрөгүм канга майланды,
Кекүрөктөн бир ыкшап,
Сууруп ташта найзамды?
Айланайын кербендер,
Угар болсоң арзымды,
Убайымдуу карышты,
Арыз угууга барсыңбы?»

бечааралық – немощность
бешенеме – перен. судьба

шордуу – горемычный

кокуроктоо – с груди

арзымды – жалоба

убайымдуу – беспокоившегося

зресе, жигиттик курак – молодой возраст, молодость
мол дүйнө, көп дүйнө – много богатства
удоом, көздөгөн максат – желание, цель
алым – дань, налог
бели үзүлүп – поясница переломился
көздөө – присматривать
арман – печаль
намыс – честь
как баш – старик
кулдар – рабы
олнок – матрасик
карғыш – проклятие

«Жаңыл Мырза» эпосу жөнүндө маалымат

Эпос V–VIII кылымдарга таандык. «Жаңыл Мырза» – кенже эпостордун бири. Бул эпосто калмак баскынчыларына карата кыргыз элиниң баатырдык күрөшү айтылат. Чыгарманын башкы каарманы Жаңыл Мырза тарыхый инсан. Эпостун төрт варианты бар.

1. Тоголок Молдонун.
2. А. Чоробаевдин.
3. М. Мусулманкуловдун.
4. Ы. Абдрахмановдун.

Бардык вариантарда Жаңылдын эрдик иштери жөнүндө сөз болот. Башка эпостордан болгон өзгөчөлүгү, башка баатырдык эпостордой эркек-тин эрдигине ариалбастан, Жаңыл Мырза баатыр кыздын эркиндик үчүн болгон турмушун баяндайт.

Жаңыл Мырза – Нойгут уруусунан чыккан, эли-жерин коргогон баатыр кыз. Эркө оскөн, он эки жашка келгенде жаа тартып, ит агытып, күш салат. Көзге атаар мерген болгон. Душмандар андан коркушат. Нойгут эли сыйлайт, сыймыктанат. Жаңыл Мырза – өз уруусуна эркиндик алып келген мыкты билерман башчы. Жаңыл Мырза кырк жигит күтүп, катылгандын катыгын берип, душмандан очун алган. Ал калмактардын чабуулун токтотуп, элине эркиндик, тынчтык алып берген. Баатыр кыздын ашкан эрдиги, кайраттуулугу тез эле көп жерге, көп элге тарайт. Айрымдары Жаңылдын мындаи данкын көрө алышпайт. Анын багын байлап, күч менен үйлөнөбүз дешкен мыктылар да болушкан.

Үлбүрчөк жана Бургүй, Үчүкө менен Түлкүгө окшогон баатырлар Жаңыл менен кармашып мерт болушкан.

Жаңылдын ички душмандары:
Үлбүрчөк, Бургүй, Үчүкө, Түлкү.
Тышкы душмандары:
Калмактар, Эрдене.

Калмактардын Эрдене беги Жаңыл кызды камап, үйлөнөм деп той кылыш жатканда Үчүкө, Түлкү баатырлардын кунун кууп келишкен кыргыз урууларына Жаңыл: «Биригели, душманды жеризиден кууп чыгалы», – деген сөзүнө көнбөй, баатыр кызды алдап, колго түшүрүп кетишет.

Өз намысын өтө жогору баалаган Жаңыл туткунда да кадимки кайраттуулугунан танбайт.

■ таандык – принадлежит, относиться
кенже – малый, младший
баскынчы – нащественник
баатырдык – геронческий
күрөш – борьба
каарман – герой
тарыхый инсан – историческая личность
эрдик – подвиг
өзгөчөлүгү – отличие
ариялбастан – не посвящаешься
баяндайт – повествует

1. Эпосто кайсы күрөш жөнүндө айтылат?
2. Эпостун башкы каарманы ким жана ал қандай башчы?
3. Эпостун вариантында эмиселер баяндалат?
4. «Жаныл Мырза» эпосту башка эпостордон эмнеси менен айырмаланат?
5. Бул эпосто кимдер менен болгон күрөш айтылат?
6. Баатырды елтуруү үчүн эмисе кылышат?
7. Кайсы баатырлар Жанылдын колунаи мерт болот?
8. Жаңыл адамдагы кайсы сапатты баарынан жогору койгон?

1. Берилген сөздөр менен темага байланыштуу сүйлөм түз:
Тарыхый инсан, баяндайт, кенже.
2. Жаңыл Мырза деген темага концептуалдык карта түзүп, сүрөтүн тарт.

АДАБИЙ ТЕРМИНДЕРДИН ТУШУНДУРМӨСҮ

Психологизм – адабият менен искусствоун негизги предмети болгон адамды, анын турмуштагы, жашоодогу жүрүм-турумун, татаал кулкмунөзүн адабиятта көрсөтүү.

Мисалы: **Жаңыл** он эки жашка келгенде жаа тартып, ит агытып, күш салат.

Жаңыл Мырзанын эпостогу образы

«Жаңыл Мырза» – элдик поэмалардын ичинен баатырдык мүнөздөгү чыгарма. Башкы каарман эл бийлеген Жаңыл аттуу баатыр кыз болгондуктан, анын ысымына «мырза» деген эпитет кошуулган. Ыбырай Абдрахмановдун варианты боюнча 1967-жылы 2651 саптан турган поэмасы жарык көргөн. Чыгармадагы сюжет кыргыздардын байыркы турмушунан алынган. Кыз болсо да эл үчүн күйүп-бышкан, эл башкарған Жаңылга «Мырза», «эр» деген ат күп жарашат. Өзүнүн эр жүрөктүгү (*храбростью*), ақылы менен буткүл уруунун ишеничине татып, анын тагдырын аркалаган (*взваливать на себя*) Жаңыл Мырза калмактарды женип, элине тынчтык, тендик (*справедливость*) алып берет. Ал чыныгы баатыр катары, ал кыргыз урууларынын ички конфликттерине да катышат, башкача айтканда, анын күрөшү да эки таралтуу жүрөт. Кыз да болсо өз уруусунун намысын (*честь*) коргоп, жеке тагдырын, өмүрүн өлүмгө байлан кызматын кылат. Азаматтан калышпаган эр жүрөктүгү, көзгө атар мергендиги аялзатына таандык калыстык, боорукердик, ак көнүлдүк, туруктуулук өндүү жакшы сапаттары менен белгилүү. Ал канчалык эр жүрөк, өз күчүнө ишенген баатыр болсо да жаманчылыкка баргысы келбайт. Кыздын жүрөгү баатырдыкты да, сулуулукту да жактырат. Өзүнө ылайыктуу жар күтүп, урууларды ынтымактاشтыруу максаты да бар. Кашкарды чаап караткан баатыр кызды адам катары урматтап, колун сураганга жарабаган Түлкүнүн кылыш-жоругу Жанылдын намысына тиет. Адамдык нарк (*цена*) жогору турарын айгинелеген (*доказывающий*) Жаңыл – Учүкө, Түлкүнү каттуу жазалайт. Өз барк-баасын билген, өз күчүнө ишенген баатыр кыздын жүрөгү аялсынтып кордогон сүүк сөзү кечире албайт. Оройлукка ок менен жооп кайтарат. Уруу башчыла-

рынын Жаңылга жасаган мамилесинен кыргыз аялдарынын коомдогу жана үй-бүлөдөгү тенсиздикте, көз каранды, басынган абалда жашагандыгы сезилип, ага карата Жаңылдын тынымсыз каршылык көрсөткөнү аркылуу патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн терс жактары ачылат. Түлкү мырза Жаңылдын кабарын алыстан угуп, чындан эле жактырып калса да, аны тарбиялап естүргөн коомдун моралына ылайык кызды үстүртөн, кемсингип карайт. Ал канчалык акылдуу, жүрөктүү ж. б. деп саналганда да уруучул коомдогу куру намыстын (кулак в кармане) гана курманы болуп кала берет. Ал эми «Жаңыл Мырза» качан болбосун эрдиктин, чечкиндүүлүктүн чыныгы үлгүсү катары жашоосун токтотпойт. Адам деген бийик даражаны алып, элинин бак-таалайын ойлогондор качан болбосун элдин көнүлүндө сакталып, кийинки урпактар учун үлгү катары айтылат. Бул жагынан алганда Жаңыл Мырза эпикалык каарман болсо да ошондой милдетти түбөлүк аткарат.

Душмандар аны өлтүрүү учун жолборс менен кармаштырат. Аナン жетимиш жаштагы Калматай бийге алып беришет. Калматайдын кыйноосуна чыдайт. Бирок, баатыр кыздын туткун болуусу – өлүм менен бар-бар. Ошондуктан, ал өз элине качат. Элин баскынчылыктын туткунунан башотот.

■ уруусунаи – пренадлежит, относиться
коргогон – защищавшая
эрке оскон – разбалованная
жыл тартып – лучница
ит агытып – охотилась с собаками
куш салат – дрессировать сокола,
беркута и пускать на дичь
козго атар мерген – меткий стрелок
сыймыктынышат – гордяться
ички душмандар – внутренние враги
тышкы душмандар – внешние враги
кармаштырат – заставляют сражаться
алып беришет – (здесь) замуж выдадут

мыкты – лучший (-ая, -ое)
билирман башчы – знающий, умный,
мудрый предводитель
божкомолдоо – предположение
уруу – племя
чабуул – нападение
данк – слава
мерт болот – погибает
кун – вира, пеня за убийство
намыс – честь
кыйноо – мучение
туткунда – в плену

1. Жаңыл Мырзанын иштерин езүнүз сүрөттөп бериниз.
2. Ички жана тышкы душмандары кимдер?
3. Баатырды өлтүрүү учун эмис кылышат?
4. Бул эпосто кимдер менен болгон күрөш айтылат?
5. Кайсы баатырлар Жаңылдын колунан мерт болот?
6. Жаңыл адамдагы кайсы сапатты баарынан жогору койгон?
7. Бүгүнкү кунде Жаңыл Мырзадай болгон кыздар, аялдар барбы?
8. Алардын аттарын жана аткарып жаткан иштерин атап бергиле.
9. Жаңылдын образынан сиз езүнүзге анын кайсы сапатын алат злениз?

1. Көп чекиттүү ордунда тиешелүү сөздөрдү кооп жазыныз.
Жаңыл Мырза Нойгут чыккан.
Нойгут эли Жаңыл Мырза менен
Аны жолборс менен
2. Жаңыл Мырза деген зат атоочко синквейн түзүнүз.

Жаңыл Мырзанын Үчүкө, Түлкүгө жаа тартышы

Келин кетти деп угуп,
Сүйүчүлүү кеп угуп.
Үчүкенин уйуне,
Келип түштү энеси.
Арылбайт акыр заманда,
Көпчүлүктүн жемеси.
Келген элдин баарысын,
Арача салат энеси.
Катын алсын деп айтып,
Катуулады мүнөзү.
Алса Жаңылды алсын дейт,
Ат баатырып барсын дейт,
Эр Жаңылды алсын дейт,
Эр Жаңылды албаса,
Менден туубай калсын дейт.
Өзү Нойгут уруусу,

Ургаачынын сулуусу.
Манап эмс, бай эмс
Эл бийлеген бий эмс.
Букара байкуш Жагоого,
Айтпаптыр кудай уулдан.
Канат жасап камчы урган,
Кайраттуу кыз туулган.
Ата-энеси, элинин,
Жарпын ачкан кызы дейт.
Элди сактап душмандаи,
Өөк сыртган ушу дейт.
Жардылыгы болбосо,
Жандан ашкан мыкты дейт.
Мылтык атып, жаа тарткан,
Эркектерден ыктуу дейт.
Ит агытып, күш салган,
Кесипке даана шыктуу дейт.
Какшаал менен тоюнда,
Калын Нойгут айлы дейт.

Өзү баатыр Жаңылдын,
Жок экен азыр кайны дейт.
Мыкты болсо эр Түлкү,
Эриш бузуп, эл чапсын.
Жылкы тийип чаңдатып,
Калмакты кошо тен чапсын.
Алы буга келбесе,
Көрүнбөсүн көзүмө.

сүйүчүлүү – радостный

арылбайт – не закончиться
жемеси – упрёк, попрёк

арача – разнимание

оок сырттан – мужественный

ыктуу – тактичный

Жалганды тириү жүргөнчө,
Бычак салсын өзүнө.
Эгер Жаңыл албаса,
Ак сүтүмдөн кечпеймин,
Акыретке барганды,
Салбасын мени арманга.
Деп, ошентип күнүгө,
Тынчын алды Түлкүнүн.
Түп көтөрүп түрүлүп,
Түлкүнүн колу сүрүлүп,
Жөнөп калды бөлүнүп.
Сөзүн укпай көбү!
Аттандырды чуу менен,
Асабалуу туу менен.
Ай түяктан бээ айтып,
Аябаган дуу менен.
Үчүкө, Түлкү баш болуп,
Мингени буудан ат болуп,
Ал сапарда жасоосу,
Алда канча көрүнүп,
Аккочкор, Каңқы бул экөө,
Бир кош болуп бөлүнүп,
Жаңылды байлап алмакка,
Шатыра-шатман жол журуп,
Барды Какшаал тоосуна,
Ийри жардын жээги,
Имерилиш оозуна.
Ак чийдин төмөн жагында,
Кере таштын сайында,
Кемегесин ойдуруп,
Бээден карман ырымдап.
Ай түякты сойдуруп.
Жалгыз-жарым жүргөнду,
Токтотуп алып кеп сурал,
Нойгут элдин күздөөсү,
Жылкысы кайда – деп сурал.
Учураган жан болсо,
Жок издеген ал болсо,
Чылбыр толгоп санына,
Тириүлөй азап чектирген.
Нойгутка кабар түшүрбөй,
Же нойгуттар күтүнбөй,
Карман алып ургулап,
Тилин толгоп жулдурат.
Өлбөсө да а шордуу,
Сүйлөй албайт чулдурап.
Кетирсе да толук сөз,

жалганды – в жизни

акыретке – загробный мир

асабалуу – высокий

ай түяктан – однокопытные
дуу менен – с шумом

буудан – скакун

ийри жар – кривой обрыв
имерилиш – поворотсайында – русло реки
кемегесин – очаг

күздөөсү – осеннее пастьбище

чылбыр – поводок

кабар – сообщение

чулдурап – занкаясь

Элге барып айталбайт.
Мына ушундай мыкаачы,
Үчүкө, Түлкү шайтанды айт.
Шайтандык эмей эмине,
Тынч элди келип чабышты,
Жылкысын жылас кылышты.
Койлорун сооп короодон,
Корум кылып кырышты,
Төрт түлүгүн чогултуп,
Алдына салып жыйышты.
Нокто-чыкта, желени.
Кылыч менен кыйышты.
Кайчы-тулга, казанды,
Карсылдатып чабышты.
Коломто гүлүн сапырып,
Эшиктен төргө чачышты.
Киймин тоноп сыйрыса,
Жылааач чуркап качышты.
Кызыл уук кыйраса,
Кыяматтай кыйнаса,
Элчилеп да эр Жаңыл,
Же бир жасоол жыйбаса,
Айтылбай турган иш бекен,
Намыс кылбай тим болгон,
Анча-мынча кыз бекен,
Аты Жаңыл болгон сон,
Анты-шерти бепбекем.
Ургаачылык ушу деп,
Тим жатыш буга кеп бекен.
Ал кезде Жаңыл үйдө жок,
Жортул келчү жолдо бейм.
Катындарын какшатып,
Караан түндү баштатып,
Сүттүү менен сүрөгүн,
Такалуудан тай койбай,
Кулун-тайын чыңыртып,
Төөнүн мурдун жырылтып,
Добул кагып, мал койбай,
Кулун-тайын чыңыртып,
Төөнүн мурдун жырылтып,
Добул кагып, мал тийип,
Түндүктөн булар бута атып,
Үч төрт айыл жылкысын,
Алып чыкты узатып.
Эки кошко эки тай,
Туугандашып союшту.
Ээн жердин бөрүлор,

мыкаачы – кровожадный
жылас – обеднеть, исчезнуть
корум – груда камней
төрт түлүгүн – всех
нокто – оброть, недоуздок
гүлүн – зола
жасоол – рассыльный
анты-шерти – клятва
добул – буря
бута – мишень, цель
борүлор – волки

Этке майга тоюшту.
Үчүкө, Түлкү ошентип,
Тийип алтып жылкысын,
Жаңыл Мырза жон кезде,
Элдин ачкан уйкусун.
Чандатып уч жуз бээ алды,
Жай жаткан элден төө алды...

Тоголок Молдо

(1860–1942)

Атактуу акын Байымбет Абдрахманов (Тоголок Молдо) 1860-жылы азыркы Ак-Талаа районундагы Куртка деген жерде туулган. Атасынын бир тууганы Музооке өз учурунда кыргыз жергесине белгилүү болгон чон акын, чебер комузчу, көптүү билген сөзмөр, чечен адам болгон. Ал кыргыз элинин тарыхынан тартып, жомокторун айтып берчү. Анын баары болочок акын Байымбеттин көркөм сөз өнерүнө кызыгусун арттырган. Ал мусулман диний мектебин бүтүрүп, колу кат тааныйт, өзүнүн ырларын, Музоокенин нускалуу,

акыл-насаат сөздөрүн кагазга түшүрөт. Ошондун улам кат тааныган кичинекей кара тоголок Байымбет эл арасында Тоголок Молдо атыгып кетет. Байымбет 14 жашынан атасынан, чон атасынан айрылат. Анын жашоо турмушу оордойт. Ар кимге малай болуп 10 жылча иштейт. Акындык чеберчиликке Токтогулдан үйрөнет. Ошондой эле кыргыз эл чыгармалары жана Низами, Навои, Хафис өндүрүү чыгыш акындарынын чыгармалары менен таанышат. Байымбет Абдрахманов – жазгыч акын, манасчы, дастанчы. Тоголок Молдо чыгармачылыкка бүт дилин берип жүргөн мезгилде Тыныбек манасчыга жолугат. Манастан уккан бөлүгүн бүт жаттап алат. Ал жөнүндө бир чыгармасында мындай деп жазган.

Он сегиз жашка келгенде,
Акын болдум атасып,
«Манасты» бүт үйрөндүм,
Тыныбектен жат алып.

Ошентип, Тоголок Молдо 18 жашында эле акын деген наамга ээ болот. Акын Октябрь революциясына чейин арман, кошок жана сүйүү темасында ырларды чыгарды. Кыргыз адабиятында тамсил жанрына негиз салды. Революциядан кийин поэмаларды, ырларды жаратты. Бул чыгармаларда ал жаңы заманды даңазалап ырдаган. Анын «Дыйкандын аялнынын кошогу», «Жаш балага берген кыздын арманы», «Гүл ойрон» жана көптөгөн башка чыгармалары бар. 1936-жылдан баштап Илим-изилдөө институту ме-

нен тыгыз байланышта болуп, Тил жана адабият институтунун фондусуна көптөгөн материалдарды тапшырат. 1938-жылы Кыргызстан Жазуучулар союзуна мүчө болуп өтөт.

Акындын эмгеги жогору бааланып, ал «Ардак белгиси» ордени менен сыйланат. Байымбет 1942-жылы дүйнөдөн кайткан.

■ **атактуу** – известный
айрылат – потеряет
жашоо-турмушу – судьба, жизнь
малай – слуга
10 жылча – приблизительно 10 лет
колу кат тааныйт – научился писать
алгачкы – самый первый
мүмкүнчүлүк – возможность
арман – неисполненное или неудовлетворенное желание или сожеление
кошок – песни причитания, поминальные
тамсил – басня
негиз салды – основал
жаңы заман – новая жизнь
даңазалаап – прославлял

1. Тоголок Молдо ким болгон? Анын жашоо турмушу кандай болуптур?
2. Сабатсыздылын кантып жойгон экси?
3. Эмне үчүн ал Тоголок Молдо атыгып калган?
4. Көркөм сөз өнөөрүнө кызыгып калуусунда кимдин түрткүсү күчтүү болгон?
5. Акындык, манаасчылык чеберчиликтердин осуп-онугүүсүнө кайсы акын, манаасчылар таасир эткен?
6. Тоголок Молдо кайсы жанрга негиз салган? Бул жанрда жазылган чыгармаларын атап бер.

1. Сөздөрдүн синонимин тап. Сүйлем түз.
Атактуу, жашоо.

2. Тексттен сан атооч катышкан сүйлемдердүү мисал келтир.

АДАБИЙ ТЕРМИНДЕРДИН ТУШУНДУРМОСУ

Кошок – кыргыз оозеки элдик поэзиясында кенири таралган каадасалт ырлардын бир түрү. Адам олгөндө анын жакындары, айрыкча аялдар тарабынан өзүнчө обон менен ый аралаш кошулган. Өлгөн адамдын күлкүнөзү, асыл сапаттары билдирилген. Кыргыз элинде кенири белгилүү кошокчулар болуп, чон кадыр-баркка ээ болушкан. Аларды атайын алдырып, кошок коштурушкан. Кошок – байыркы жанр.

Мисалы: Асылым уста арстаным,
Бактыма күдай жазгынам.
Баланда калды мүлк болуп
Болоттон соккон барсканын.
Дөөшүң калды темирден,
Көз ачык өттүң өмүрден.
Чың темирди балкытып,
Өнөрүң ашты көмүрден. (Т. Молдо)

Кыргыз совет адабиятында кыз бергенде айтылуучу да кошоктор бар.

Кыздын адамдык мыкты сапаттары, келечек жөнүндө жакшы ой-тилектер айтылат.

Мисалы: Атакең тапкан жай конуш,
Жай конушкы конуп ал.
Кызыке,
Жайдары келин болуп ал!

Арман – кыргыз элинин оозеки көркөм чыгармачылыгында кенири тараплан лирикалык ырлардын бир түрү. Анда каармандын, укуксудуктун, эркисиздиктин, тенсиздиктин натыйжасында келип чыккан күйүтү, мунзары, капалыгы, нааразылыгы, каршылык көрсөтүүсү билдирилет. Кыргыздарда айрыкча кедей-кембагалдар, адам катары саноого арзыбай келген кыз-келиндер узук сабак арман ырларын жаратышкан.

Мисалы: Күнгөйдүн күнү баткан жок,
Күйөөдөн мага айткан жок.
Тескейдин күнү баткан жок,
Тентүштөн мага айткан жок.
Алтымыш бутун аксаткан,
Чалга кетип баратам.
Атам сатып башымды,
Малга кетип баратам.

Жаш балага берген кыздын арманы

Бул чыгармада Тоголок Молдо Анаркул аттуу кыздын атасына болгон нааразычылыгын жана тилегин көрсөткөн. Атасы Карабай Шеримбайдан, алганын кайрып бере албай, өз кызын жыйырма беш жаштагы кызды анын жети жашар баласына аял кылып берет. Бул чыгарма Тоголок Молдонун алгачкы чыгармаларына кирет. Мындай чыгармаларда ал феодалдык түзүлүштү жана анын өкулдөрүн сыйнга алат. Ошондой эле ата баласына кас болгонун, боору таш экенин айтып, ошол эле учурда атасы карызынан тез кутулуп, жаш баладан аны ажыратып, өз тентүшунча берсе экен деген үмүт, тилем көрсөтүлгөн.

■ нааразычылык – недовольство
тилек – желание
алганын, карызынан – здесь долг
кайрып бере албай – не может возвратить
аял кылып – выдавать замуж
феодалдык түзүлүш – феодальный строй

өкүл – представитель
сынга алат – критикует
кас – враг
ажыратып – разводить
тентүшунча – ровеснику

Жаш балага берген кыздын арманы

Бай Шеримбай кайнатам, кайнатам – свёкорь
Бай Карабай өз атам, күйөөлүү – замужняя
Күйөөлүү кызга көз артам, Күйөөсүз жалгыз мен жатам.
Калка кылар дубал жок, калка кылар – здесь, защитить

Анаркул менде убал жок
Жыйырма бешке чыкканча,
Ойнол күлөр улан жок.
Абышкалар тойдо жайт,
Асыл койдун күйругун.
Жаш балага туш кылган,
Жараткандын буйругун.
Алты жашар жаш бала,
Анарга күйөө болчубу?
Жабыр тартып Анаркул,
Кары кыз атка кончубу.
Жергеден башым кемиткен,
Карабай атам ончубу.
Жети жашар жаш бала,
Жетилип күйөө болчубу.
Жесир жүрүп Анаркул,
Жакшы атакка кончубу.
Өз атам кылды мага кас,
Өзгөчө мага боору таш.
Келсин деп кабар кылууга,
Кесирлүү күйөөм болду жаш.
Бай Шериден алганын,
Атам кайрып берсе экен.
Ажыратып башымды,
Көп көтөрбөй жашымды,
Тентүшума берсе экен.
Кепке, сезгө келсе экен,
Быйыл мени бербесе,
Быйыл мени бербесе,
Тириүүлөй көргө көмсө экен.

убал жок – греха нет, ущерб, урон

улан – парень

асыл – здесь самый лучший

жараткандын – всеышний

буйругун – распоряжение, предназначение

жетилип – созреть, вызреть, дойти до
определенного, состояния

кас, душман – враг

боору таш – жестокий

кесирлүү – вредоносный, приносящий беду

тириүүлөй – заживо, живьём

- Жогоруда айтылган чыгармада Тоголок Молдо эмнени көрсөткөн?
- Эмне себептөн 25 жаштагы кыз 7 жаштагы баланын аялы болот?
- Бул чыгарма ақындын кайсы чыгармаларына кирет?
- Кыз эмнеге арман кылат?
- Кыз жашоосу кандай болушун каалайт?
- Көздөген максатына жете алабы?
- Мындай шартта кантип чыкса болот?
- Азыркы көзде кыздар ушундай окуяларга кабылышы мүмкүнбү?
- Бүгүнкү күндө коомдо кыздардын орду кандай?

- Кызга жана балага Вениндин диаграммасын түз.
- Чыгармадан үзүндү жатта (8 сап).

Молдо Кылыш Шамыркан уулу

(1866–1917)

Молдо Кылыш – кыргыздын жазма адабиятынын алгачкы жана көрүнүктүү ең алтимдиктүү бири. Ал 1866-жылы Кочкор өрөөнүнде туулган. Беш жашында анын атасы Шамыркан дүйнөдөн кайтат. Ал атасындай жаш кезинен чыйрак, зейрек бала болуп чоңдөт. Мусулман мектебинде окуп, кат-сабатын жооп, көп жактуу түшүнүктөрүн көңөйтөт, чыгыш адабият үлгүлөрү менен таанышат. Акын мыкты билимдүү, замандын өткөндөгүсү менен учурдагысы, келечеги жөнүндө терен ой жүгүрткөн ойчул да болгон. Түрмуштан алган байкоолорун, ой-сезимдерин, санат-насыят түрүндө жазган. Бирок узак убакыттар бою анын чыгармалары «кара сандыкта» камалып жаткан, мурастарын үйрөнүүгө тыюу салынган. Акын тоталитардык-казармалык коомдун курмандыгы болгон. Аны бизден алыстатып турган себептер төмөнкүлөр: биринчиден, айрым чыгармаларында антиорустук идеялардын болгону; экинчиден, манаптын тукуму экени; учунчүдөн ислам дининен сабаттуу болгону, молдо экендиги.

«Кыз жигит», «Керме тоо», «Чүй баяны», «Бүркүттүн тоо», «Канаттуулар», «Жинди-Суу», «Буудайык», сыйктуу чыгармалары мурас катары калды. Бул чыгармаларында адам баласынын жакшы-жаман сапаттарын, кыргыз жеринин жаратылышы, есүмдүктөр менен жаныбарлар дүйнөсүнүн, көңөйткөрүн сүрөттөгөн.

Ал эми чыгармаларынын ичинен айрыкча талаш-тартышты, карамакаршылыктарды туудурган эң көлөмдүү чыгармасы – «Зар заман». Жазгыч акын бул чыгармаларда түрмуштан алган байкоолорун, ой-сезимдерин санат, терме түрүндө жазган.

М. Кылыштын «Зилзала» деген чыгармасы 1911-жылы Казан шаарында басылып чыгат. Бул эмгек кыргыз тарыхында басмага жарыяланган алгачкы чыгармалардан болуп эсептөлөт. Азыркы мезгилде жазгыч акындын чыгармалары басма сөз беттерине жарыяланып келүүдө жана «Казалдар» деген жыйнагы 1996-жылы жарык көрдү.

■ жазма адабият – письменная литература, проза
корүнүктүү – видный
дүйнөдөн кайтат – умрёт
чыйрак – выносливый, смысленный, сообразительный

көп жактуу – многогранный
түшүнүктөрүн – свои понятия
чыгыш адабият – восточная литература
ойчул – мыслитель, философ
байкоолор – наблюдения

- ① 1. Молдо Кылыш кайда, качаң туулган?
2. Ал билимди кайда, кимдердөн алган?
3. Көп жактуу түшүнүк деген сездүү кандай түшүнүсү?
4. Эмне себептөн анын чыгармаларын үйрөнүүгө тыюу салынган? Молдо Кылыш сыйктуу тоталитардык коомдун курмандыгы болгон акын, жазуучуларды билесиб? Билсөн атап бер.

- ⌂ 1. Көп чекиттин ордуна тишелүү сөздөрдү кой.
Молдо Кылыш атасында ..., ..., болуп чоңойду.
Ал менен таанышкан.
2. Молдо Кылыш деген сезтө синквейн түз.

Канаттуулар

Бул чыгарма тууралуу казак элинин уулу жазуучусу жана окумуштуусу Мухтар Ауэзов: «Мындай чыгарма менен кандай гана улут болбосун сыймыкстана алат», – деп бекеринен белгилебесе керек. Чынында эле бул чыгарма кыргыз жеринин күштәрү жөнүндөгү өзгөчө бир поэтикалык жыйнак деп айтсак болот. Молдо Кылыш табигатты сүйө билген, сергек, баамчыл, уккан-көргөнүн жаза кетирбекен адам болгон. Ошондуктан Молдо Кылыш «Канаттуулар» деген чыгармада ар бир канаттуунун кулкунун, өнүн, кооздугун, коркоткугун, күчтүүлүгүн, байкүштүгүн жана башка сапаттарын сүрөттөгөн. М.: булбулдуң сайраганын, таңга жакын сайраган күкүк, адам тилин сүйлөгөн тоту күш, күндүз көзү көрбөгөн үкү, канаттуунун эң күчтүүсү бүркүт, түрү суук жарганат жөнүндө жазган.

- күлкү мүнөз – характер, нрав
байкүштүгү – бедняга, бедняшка (перенос.)
булбул – соловей
таңга жакын – ближе к утру
жарганат – летучая мышь

Канаттуулар

Сүйлөп сөзүм чачайын,
Сөз килиттин ачайын.
Кароолуна келтирип,
Түз шыкаалап атайын.
Жатып чындал жактырам,
Жазбай аткан мергенди.
Катындарда уста көп,
Өрмек согуп бергенди.
Бул адамзат пендеге
Кайсы жандар тенгелди.
Алтын, күмүш уштаган,
Эрикпеген зергерди.
Канаттуунун баарында,
Миздүү тырмак ченгелди.

өрмек – кыргызский ткацкий станок

ченгел – лапа (хищной птицы)

Ит агытып, күш салган,
Мүнүшкөрдүн адети.
Күшкүү себеп учарга,
Узун чалгын канаты.
Кыз баладай кыпыйып,
Кыргыйга такса жагоону.
Аппак болот кебездей,
Ак шумкардын саңоору.
Алып түшөр тоодакты,
Алгыр күштүн кырааны.
Илбээсинди күткарбас,
Түйгүн күштүн чырагы.
Казды басар өрдөктөй,
Кара кашка тынары.
Асман менен кайкыган,
Ылаачындын учкулу.
Бир тепкенде өлтүргөн,
Кара кунас буттууну.
Сайса залал кылалбас,
Көк кытандын түмшүгү.
Айтар сөзгө ылайык,
Ылаачындын алганы.
Тепсе жерден учурбас,
Керилип турган турнаны.
Бүркүттөн күчү кем эмес,
Кубатынын долбоору.
Бөгүлесө, келбegen,
Далбаа менен үндөгөн.
Кара барчын бүркүттөр,
Каршы алдына келбegen.
Коё берсе чукулдан,
Колу менен ирмеген.
Тегиндеги адети,
Айланайын жаныбар,
Тепмейинче жүрбөгөн.
Алла таала кудурет,
Ар түрдүү жан жаратты.
Түйгүн күштүн тунугу,
Бүркүт күштүн улугу.
Канаттуунун берени,
Кыргый жакшы кылышы,
Тепмейинче албаган,
Ылаачындын ырымы.
Көпелектүү андыган,
Күйкө күштүн куниги.
Асмандағы жылдыздай,
Булбул күштүн шайыры,

саңоору – жумшак жүн – мягкие перья

далбаа – күштүн жеми – корм для птиц

түйгүн – белый ястреб
бүркүт – беркут

кыргый – ястреб-перепелкин

күйкө – пустельга
күник (түрү суук) – некрасивый
шайыр – весёлый

Бүркүт күштүн дайыны,
Чабалекей, боз торгой,
Жанга тийген кайыры.
Кара бүркүт тоодактар,
Канаттуунун жайыгы.
Күндүз көзү көрбөгөн,
Үкү күштүн майыбы.
Күшкүү саягы,
Айры күйрүк, кулаалы.
Ылаачынга илдирээр,
Ителгиси бөктөрөр,
Куруп калган байкүштар,
Канаттуунун карыбы.
Адам тилин сүйлөткөн,
Тоту күштүн шайыры.
Жылкычыдай ышкырган,
Чакчыгайдын кымбаты.
Кара кунас мүчөлү,
Каркыранын сымбаты.
Жарашыктуу жаныбар,
Тоту күштүн зыйнаты.
Алгыр бүркүт шумкарын,
Адамзаттын урматы.
Кызыл-тазыл кубулган,
Кыргоолдун канаты.
Болжоп туруп сүйлөгөн,
Молдо Кылыш санаты.
Танга жакын сайраган,
Күкүк күштүн эшени.
Келиштирип айттарга,
Келди сөздүн кезеги.
Ойлоп туруп, эсеп кыл,
Өткөрөйүн нечени.
Кызыл тилдүү күркүлдай,
Уяларын байкасан,
Адам карап тургандай.
Тиктеп туруп тимеле,
Тигип кийим кылгандай.
Ар жандардан устаны,
Жаратыптыр бир кудай.
Күндүз учпай камалган,
Бул жарганат кургур ай.
Түрү суук өзгөчө,
Алда күрүп калгыр ай.
Домбурсасын күүлөгөн,
Торгой менен булбул ай.
Жан күткарбас учкулу,

дайыны – видный
торгой – жаворонок
чабалекей – ласточка
тоодактар – дрофа, дудак
жайыгы – красивый (-ая)

майыбы – колека, повреждённый

айры күйрүк – птица с раздвоенным хвостом
ылаачын – сокол, сапсан
ителги – балабан (вид сокола)

карын – обездоленный бедняк бесприютный

чакчыгай – каменка пласунья (птица)

каркыра – журавль – красавка

шумкар – кречет

кукүк – кукушка

куркулдай – ремез (птица)

жарганат – летучая мышь

күүлө – настраивать
булбул – соловей

Жагалмайым, кыргый ай.
Айтар сезгө ылайык
Ала чыйырчык жаныбар,
Чегирткенин баарысы,
Бир ушундан кырылар.
Булбул күштүн молдосу,
Торгой жакын жолдошу.
Сайрап турган дабышы,
Арген сындуу бормосу.
Мусулмандын майрамы
Айты менен ай башы.
Ала тоодак, турна,
Каркыранын мундашы.
Безилдеген безбелдек,
Кара кашка казгалдак,
Зыяны жок анырдын,
Суу бойлогон ак чардак.
Уста чымчык куркулдай,
Уя кылар каастарлап.
Сай сагызган ызгытты,
Айтып бердим дастандап.

жагалмай – чеглог

чыйырчык – скворец

кырылуу – погибать

тоодак – дрофа, дудак

турна – журавль

мундаш – делящийся своими радостями и
горестями

безилдөө – беспокойна метаться

безбелдек – стрепеть

казгалдак – одна из пород диких уток

аныр – красная утка, атаяка

ак чардак – чайка

сагызган – сорока

1. Акын «Канаттуулар» деген чыгармасында күштарга кандай баа берген?
2. Силер кандай күштарды билесиндер? Аларга муноздеме бергиле.
3. Кызыл китешке киргөн кайсы канаттуулар бар? Биздин көз алдыбызда зле жоголуп (азайып) бара жаткан кайсы күштарды атай аласындар?
4. Канаттуулардын азайышы эмнеге байланыштуу деп ойлойсунар? Себептерин билсөнөр атап бергиле.
1. Ырдан үзүүндү жаттоо.
2. Жаттаган ырды кара сөз түрүнде айтып бериниз.
3. Ырдын мазмунуна ылайык сүрөт тартыңыз.

Калык Акиев

(1883–1953)

Салтанат жыргал доор учун,
Солдаттай даяр турчу эле,
Жылдыздуу камкор атадай,
Жаштарга көңүл бурчу эле.
Жайыңды айтсаң жашырбай,
Жаны менен түйчү эле.

Эрки күчтүү жан эле,
Эмгекти сүйгөн, талбаган.
Ак ала сакал болгончо,
Акыл-күчтөн тайбаган.
Карыдым дебей жаштардай,
Каткырын кулуп жайынаган.

Устатым Калык олгон жок,
Анткени калды жыйнагы.
Илимпөз жаштар изилдеп,
Алтындаай сезүн жыйнады.
Ак калпак кыргыз элинде,
Айтылын жасатат ырлары.

(О. Болобалаев)

Калык Акиев кыргыз элине кенири белгилүү болуп, атагы жергебиз-ге тегиз жайылган ақындардын бири. Бул адам да эки доорду башынан өткөргөн, анын басып өткөн жолу карапайым элдин тарыхый шарттагы абалын эске салат.

Калык Акиев 1883-жылы азыркы Жумгал районуна караштуу Кулжыгач айылында кедей үй-булөдө түүлгөн. Калыктын бала чагы оор турмуштун кучагында өтөт. Атасы Акы жыгач устачылык кесиби менен үй-булөсүн араң баккан кедей адам болгон.

Калык кичине кезинен баштап зле оор турмуштун азабын тартып кыйынчылыктарды башынан өткөрет. Ал 5–6 жашка чыгып калганды Жумгалдагы Чойбек, Байсак деген манаптар жаатташып ортодон чабыш чыгып, көп киши елөт. Өлгөндөрдүн куни үчүн манаптар элден чыгым чогулуп, ар бир үй-булөгө он эки жылкыдан салым салат. Акы болгон оокатын, мал мүлкүн, боз үйүн баалап берсе да, салыктан кутула албай төлөмөр болуп, үй-булөсү менен аргасыз жер кепеде жашап калат. Калык бул күндөр жөнүндө чыгармаларында эскерип жазган.

Ал тогуз жашынан иштеп баштаган. Ар кайсы манаптардын отунун алып, малын кайтарып, жанын сактайды. Кыргыздын Бекназар, Эсенаман, Женижок, Ниязалы ырчы-комузчуларынан тарбия-таалым алат. Калык Акы уулу – кыргыз жүртчулугуна чебер комузчу, көөденүнөн ыр төгүлгөн көркөм сөздүн белгилүү устасы.

1905-жылы өткөн шайлоодо Байгазы деген манапты жамандап ырдал, түрмөгө камаларында Кетмен-Төбөдөн Жумгал өрөөнүнө качып кетүүгө мажбур болот. Калык Токтогул баш болгон көрүнүктүү ырчылардын чыгармаларын, элдик мурастарды көкүрөккө сактап, кийин аларды кагаз бетине калтырып жаздырууда салым кошкон акын катары таанымал.

Анын «Жер кепеде откөн күн», «Зилзала», «Жокчулук», «Калыктын ырлар жыйнагы», «Күлүсүн», «Баскан жол», «Карагул ботом» ж. б. чыгармалары бар. Октябрь төңкөрүшүн кубана тосуп алып, анын адамзаттын тарыхындагы маанисин жар салып чыгат. 1926-жылы аллегенде драма театрга, кийин 1936-жылы филармонияга артист болуп орношот. Ошол жылдан тартып анын китептери жарык көрө башттайт, эл кыдырып эчен-эчен айылдарда болуп, не бир мукам ыр-күү менен элдин рухун көтөрүп, калкка кызмат кылат.

1953-жылы ноябрь айында К. Акиев каза болот. Бирок, анын артында бай адабий мурас калды. Ал көөнөрбөс көркөм дүйнөдө белгилүү төкмө ақындын өмүр жолун толуктан турат.

■ бала чагы – детство
кучагында – в объятиях
манай – купцы, богатые люди
жанын сакттай – сохраняет свою жизнь
тарбия-таалым – воспитывается
уйкаштык – складность, рифма

1. К. Акиев кинчанчы жыль жана кайда туулган? Анын бала чагы кандай болгон?
2. Кимдерден тарбия алган? Ақындын кандай чыгармалары бар?
3. Кайсы себептерден улам Калык Жумгал өрөөнүнө качууга мажбур болот?
4. Азыркы мезгилде ақындар куугунтукка алынган учурлар барбы? (Мисал көлтиргиле).

1. Берилген сөздөрдүн синонимин жана антонимин таал, сүйлөм түз.
Манап – уйкаштык –

2. Жогорудагы өмүр баянга план түз.

АДАБИЙ ТЕРМИНДЕРДИН ТУШУНДУРМОСУ

Редиф (араб. – артынан келүүчү) – ыр сабындағы уйкаштыктан кийин келүүчү сөздөр жана сөз айкаштары. Араб тилинен көтөрүндо «артынан келүүчү» деген маанини билдирет.

Мисалы: Суусамырдын сазындаай,
Былкылдаган сен кимсин?
Жинди болгон эмедей,
Шылкылдаган сен кимсин?
Айылчылап күнүгө,
Бир тынбаган сен кимсин?

Ашта-тойдо кууланып,
Култудаган сен кимсии?
Анык жинди болгондой,
Жулкулдаган сен кимсин?
Атчан журсөн, жө журсөн,
Бир тынбаган сен кимсин? (К. Акиев)

Карагул ботом

Калык Акиев «Карагул ботом» чыгармасында адам баласы менен жаратылышта болгон өз ара мамилени көрсөткөн. Адам өзүнүн кызыкчылыгын гана көздөп, чекти билбей калганда, аны бул жолдон токтотуу белгиси катары ете, өкүнүчтүү, аянычтуу, кейиштуу, орду толгус окуяга туш болот.

Мисалы: Койбой жүрүп мергенди, ботом,
Кокуйдан чыкты өнөрүм, ботом.

Чыгармадагы мергенчинин айбанаттарды чексиз, ыксыз кырганын (уничтожение) кейиштүү финалы чагылдырылган. Ошондой эле белгилүү образдар аркылуу жазуучу тарабынан жаныбарларды коргоо идеясы көтөрүлгөн. Демек, жаратылышта да кичинекей ботосунан айрылган далай жаныбар да так ушу мергенчинин абалында калган күндер арбын (много) болгон.

Мисалы: Кулуну елгөн бәздей, ботом,
Кууратып кеттиң, Карагул ботом.
Ботосу елгөн төөдөй, ботом,
Боздотуп кеттиң Карагул ботом.

Бир чалдын беш уулу болот. Экөө атышып жоодо, экөө доодо (тяжба) өлөт. Жалгыз Карагул аттуу уулу калат. Бир чети балдарынын кайгысынан, бир чети көнүп калган кесибин таштай албай, чыдап үйде тура албай чал мылтыгын көтөрүп тоого чыгып кетет. Атама барымын – деп Карагул ыйласа, энеси бир аз какус-кукус кылып көт. Бала энсисине таарынып, энеси тигип берген элик тонду кийип, атасын издең чыгат. Бир топ жүрүп чарчап, талыкшып арчанын түбүнө уктап калган Карагулду жолу болбой келе жаткан мергенчи атасы эликтиң баласы экен деп атып алат. Ошондо чал өзүнүн баласынын елгөнүн угуп миңтип көшт:

Карагул кулунум, ботом,	бото – верблюжонок
Убайым тартып курудум, ботом.	убайым – страдание
Ушул беле көрөрүм, ботом,	
Кыска беле өмүрүн, ботом.	
Эрмегим сенден айрылып,	эрмек – увлечение, забава
Эмне болот көрөрүм, ботом.	
Эркелик менен эртүрлүп, ботом.	эркелик – ласканье, баловнять
Кой десе болбой жөнөдүн, ботом.	
Койбой жүрүп мергенди, ботом,	
Кокуйдан чыкты өнөрүм, ботом.	кокуй – ужас

Мен аркар бир атып тийгиздим, ботом.
 Мен аркар тон кайдан кийгиздим, ботом.
 Элик бир атып тийгиздим, ботом,
 Элик тон кайдан кийгиздим, ботом.
 Мен артымды карабай, ботом,
 Балтыркан түбү былк этет, ботом.
 Балалуу элик деп койдум, ботом,
 Мен ботомду жеп койдум, ботом.
 Тобурчагын тор болор, ботом,
 Токсондогу атакен, ботом,
 Сенин тозогун тартып, кор болор, ботом.
 Аргымагын ат болор, ботом,
 Алтымыштагы энекен, ботом,
 Сенин азабынды тартып кор болор, ботом.
 Кулуну өлгөн бээдэй, ботом,
 Кууратып кеттиц, Карагул ботом.
 Ботосу өлгөн төөдий, ботом,
 Боздотуп кеттиц, Карагул ботом.
 Адырда аркар жатканда, ботом,
 Аңдып барып атканда, ботом.
 Алыска кетчү куу мылтык, ботом,
 Менин ардагыма түз тийип, ботом.
 Айламды таптай курудум, ботом,
 Амалсыздан ич күйүп, ботом.
 Жеринде жатып атканда, ботом,
 Жетпей калчу куу мылтык, ботом,
 Менин жетимиме түз тийип, ботом.
 Жетимиш жаштан ашканда, ботом,
 Жексен болуп калганча, ботом,
 Жерге эле как баш кирсөнчи, ботом.
 Менин желегиме түз тийдин, ботом,
 Желегим өлүп ич күйдүм, ботом.
 Балдырканын бар ойлоп,
 Бала деп билбей чала ойлоп.
 Балалуу элик деп ойлоп,
 Барандай сага ок койдум, ботом.
 Мергендигим карачы,
 Атып салдым баламды ай, ботом.
 Апаң менен эжене,
 Аркама алтып барамбы, ботом.
 Жалгызым сенден айрылып,
 Жарык күн болду карангы ай, ботом.
 Бешөөнөн бирдей ажырап,
 Как баш чал болуп каламбы, ай ботом.
 Алгачкы өлгөн Дүйшөнкул, ботом,
 Артынан өлгөн Мырзакул, ботом.
 Эртөлөп кеттиц Эбекул, ботом,

элик – косуля
 балтыркан – лапух
 тобурчак – словные шишки
 тозок – ад
 кулуну – жеребёнок
 кууратып – измучив
 адырда – взгорье
 аңдып – выслеживание
 ардагыма – мой миленький
 амалсыздан – от без
 выходности
 жетим – сирота
 алгачкы – первый
 артынан – следующий
 эртөлөп – раньше

Эмгекке салдын Карагул, ботом.
 Мергендиктин акыры,
 Мерт таптырды мени бу, ботом.
 Экөө айтышып жүрүп доодо өлдү, ботом.
 Экөө атышып жүрүп жоодо өлдү, ботом.
 Как баштын колу түзүнөн,
 Карагул байкүш тоодо өлдү, ботом.
 Ак бараң мылтык эгемби, ботом,
 Атканда көрдүм сени да, ботом.
 Аңтара элик терисин, ботом,
 Апаң кийгизип тонунду, ботом.
 Качып келип сен жатып, ботом,
 Катырдың менин шорумду, ботом.
 Атам эки-үчтүү атты деп, ботом,
 Элики аңдып жатты деп,
 Бейрөгү менен жүргөн,
 Мага деп атам бышырып,
 Кисесине катты деп.
 Турчун эзен чуркап жолумду тосуп,
 Келчү эзен бер деп колунду созуп.
 Айттай келип артыман,
 Атанды койдун боздотуп, ботом.
 Торпунун жолун торполоп, ботом,
 Атамды тосом дедициб, ботом.
 Алдымдан ойнор эркелеп,
 Бышырган байрек, жүрөгүн,
 Берет деп жолго токтойсун.
 Мен кара жолтой как башты,
 Келет деп күткөн окшойсун.
 Көзүмдү туман боз чалып,
 Коргошун куйма ок салып.
 Томпоюп жаткан кысылып,
 Тонундан бутун үзүлүп.
 Тооруп байкап билбестен,
 Тартып ийдим мен карып, ботом.
 Эртөнден бери кыдырып,
 Эчтеме таптай кайрылдым, ботом.
 Элик деп атсам бала экен,
 Эрмегим сенден айрылдым, ботом.
 Өзүмдүн кылган ишиме,
 Өксүдүм өзүм кайрылдым, ботом.
 Чыйырчык боздон кийипсин, ботом,
 Чырпыктын башын ийипсин, ботом.
 Чын келер атам жолу деп,
 Чындал бир мени кейиттиц, ботом.
 Чырпыгым сенден ажырап,
 Чыркырап ыйлап күйүктүм, ботом.

мерт – смерть
 эгем – бог мой
 шор – несчастье, беда
 жолумду тосуп – встречая
 колунду созуп – протягивая
 руку
 алдымдан – на встречу
 байрек – почки
 как башты – старого
 эртөнден бери – с утра
 кайрылдым – возвратился
 айрылдым – лишился
 кылган – сделанное
 оксүдүм – переживал
 чырпык – ветка
 кейиттиц – опечалил

Бешөөнөн калган бир жалгыз,
Чынары элең бийиктин.
Карғышына калгамбы,
Кайберен теке, кийиктин, ботом.
Күтсөм бир атам келер деп,
Келекөлөп жатыпсын,
Жалбырақ үзүп, таш жыйнап,
Көп кызыкка батыпсын.
Атамдын жолун тосом деп,
Аланда болбой качыпсын.
Айыл кайда, мен кайда,
Аябай үзак басыпсын.
Өлүмгө жетпей өксөгүр,
Өлгөнүнчө шашыпсын.
Акыры деле барат өлүмгө,
Эмне мынча ашыктын.
Эчкисин аттым эгизден,
Серкесин аттым сегизден.
Жолукканын жөн атпай,
Жонун бастым семизден.
Ажалың менден экен да,
Айланайын бериштем.

карғыш – проклятие

качыпсын – сбежал

узак – долго

ашыктын – спешил

серке – козёл

бериштем – мой ангел

Текесин аттым тегизден,
Тен жара аттым чекесин.
Короодон аттым кулжасын,
Кубалай келип артымдан,
Куураттын менин чал башым.
Кураган как баш дедирдин,
Кудайым мендей кылбасын.
Арык деп эч ким атпаган,
Ээрчите келгөн мырзасын.
Бастырып ийдим маралын,
Байкабай элик экен деп,
Башын жедим баламын.
Кара канын чууртуп,
Кантип уйғо барамын.
Атаны арман күн болду,
Калган атакең кара жер менен,
Тен болду.
Букасын башын бургузбай,
Жуушаган жерден тургузбай,
Бугусун койбай көп аттым.
Булчун эттен, моюндан,
Бузуп тийсин деп аттым.
Кайберенге каршылып,
Кастарым тигип неге аттым.
Карғышы ката болбостон,
Карадым жалгыз сенин аттым.
Кайберен этин туураттын,
Карыганды атанды,
Как жыгачтай куураттын.
Күйдүрдүн, ботом,
Күйдүрүп кеттин сүйдүргүм, ботом.
Оо, Карагул жалгызын, ботом,
Жашында кеттиң байкүшүм, ботом.
Бурчтан түтүн булаттым, ботом,
Бугунун этин туураттын, ботом,
Мусалыр кылып куураттын, ботом.
Капталдан улан карасам,
Кара улак дедим кара сан.
Эликең бугуп жатыпсын,
Эңкейип өңүп карасам.
Кара канын чууртуп,
Карууга салып баратам.
Карагул аткан как баш деп,
Калкымда кимге жанашам.
Эликтин этин жедирдин, ботом,
Элиме как баш дедирдин, ботом.
Өлсем турпак саларым, ботом,

теке – козерог, горный козёл

кулжа – взрослый горный баран-самец

мырзасын – господина маралы-женка (самка оленя)

бугу – олень

карадым – опора, надежда

карыганды – когда постарел
как жыгачтай – как высохшее деревобайкүш – бедный
бүрчтән – с угла

мусалыр – быть в беспомощном состоянии

энкейип – наклонившись

калкымда – в народе

Өксүсөм көлдөн аларым, ботом.
Өзөнүмдөн ай батып, ботом,
Өчтүндү күйгөн панаарым, ботом.
Атып алдым сени деп,
Анаңа кантит барамын.
Кара бет эжен чыркырап,
Канакей десе бөбөгүм,
Кандайча жооп табамын.
Ой, Карагул чырагым,
Ойронум чыккан убагым.
Үйгө кантит барам деп,
Ордуңду сыйрап турамын.
Ушак менен өзөктөн,
Кутулбай калды кулагым.
Ушул күнгө туш кылып,
Умсунтуп кетти улагым.
Урушу менден арылбас,
Улуу эжен Зууранын.
Улгайып калган кезимде,
Ушкүрүк тартып куурадым.
Түбүнөн сынды чырпыйым,
Түтүндө калды мылтыгым.
Уча элек темир канаттуу,
Өзөндөн учтуң чымчыгым.
Аркамдан сени ээрчитип,
Асылын көрчү убагым.
Айлымам как баш атандым,
Айламды кандай кылайын.

өксүсөм – если у меня не хватает
өзөн – река
панаарым – фонарь

үшнак – сплетня
кутулуу – избавление, спасение

урушу – скора

үшкүрүк – вздох
чырпыйым – ветка

асылын – драгоценность

1. Чалдын киңең уулу болгон? Алар эмне болду?
2. Карагул кандайча токойдо уктап калды?
3. Атасы эмне үчүн Карагулду атып алат?
4. Ата бала кандай кылых-жоруктарды жасаганда жогорку окуяга туш болмок эмес?
5. Манастын осуялтарынын кайсынысы бул чыгармага ылайыктуу?
1. Берилген сөздөр менен сүйлөм түз (бото, эрмек, эркелик).
2. Тексттен сөзсөн сап үзүндү жаттанаңыз.

«Баскан жол» чыгармасы жөнүндө

К. Акиевдин чыгармачылыгында бул мемуардык повесть маанилүү орунду ээлейт. «Баскан жол» чыгармасынын жаралыш тарыхы туурасында автор өзү: «Бул өмүр баянын башыбыздан кандай күндер өткөнүнөн, эмне турмуштарды көргөндүгүбүздөн, толгон окуялардын күбөсү болгон-дугубуздан кыскача гана түшүнүк берип, 1927–28-жылдардан баштап кагаз бетине түшүрүлдүү», – деп эскерет.

Эшмамбет ырчы менен беттешүү «Баскан жол» чыгармасынан

Акындын өмүр баяны туулган күнүнөн башталат. Атасы Акы Ажыбай уулу Жумгалдын Эмел деген жеринде туулган. Акы он төрт жашында атасынан жетим калат. Анын энеси Сулайка абдан сулуу, келбети келишкен (стройная) аял экен. Баласын жетелеп күн көрүү учун төркүнүнө (к родственникам) Ак-Талаага келет.

Оор жашоодон улам эл менен кошо Сулайка уулу Акы менен биргэ Кытайдын Кашкар деген жерине барат. Көп оорчулуктарды (трудности) баштарынан өткөрүштөт. Колунан келген байлар Сулайканы уулу менен кошо бир байга сатып жиберет.

Арадан жыйырма бир жыл өткөндөн кийин туулган жери Жумгалга кайтып келишет.

Атасы Акы жыгач уста: кыргыздын боз үйүнүн уук, кереге, түндүк каалгаларын жакшы жасайт. Мергенчилик да кылат, жалаң кийиктүн эти менен бир айылды баккан учурлары да болгон.

Бул Калыктын өмүр жолундагы үзүндүлөрдүн бири.

■ **баскан жол** – пройденный путь
беттешүү – встреча
топ – количество людей
жыгаччы – плотник, столяр

Акын ырчы жар айтат,
Алдыңарга баратат.
Ала көөдөн балдардан,
Аксакалдар даана айтат.
Ырасын айтып бербесе,
Ыр түйүнү чечилбейт.
Саянкер терге камынат,
Сай күлүк эртөң чабылат.
Аты чыккан адамга,
Далай олжо табылат.
Бүгүн, эртөң ырчылар,
Ырдаш калбай не кылат.
Ар бир күлүк аттарга,
Бирден бала ээ кылат.
Акы устанын Калыгы,
Чарчагандай калыбы.
Аттаниң ашка ырдабай,
Эмнеге талыды?

Унчукпайсын эмгиче,
Уурдаттыңбы малыңы?
Топко кирсөң жанашып,
Токтоибогон бала злен,
Толкундаса ээ бербес,
Токтогулдай бар злен.

жар айттуу – сделать оповещение

ала көөдөн – безхитростный

саянкер – брейтор, жокей

олжо – добыча

кулук ат – скакун

талыды, чарчады – устал

Топ жыйында ырдасан,
Торгойдун тилин талашип,
Түрүп калган экенсин,
Токтогулдан адашып?
Атан уста Акы эле,
Ак жыгачты кемирген,
Андан карды тоюнбай,
Жүргүзгөнү тегирмен.
Ач курсактын уулу элең,
Качан көөнүн семирген.
Аттанып ырдал оокат тап,
Ашқа келген элинден?
Сенин атаң Акы уста,
Асылган көндөй терекке.
Аллак салып арчадан,
Түп кынаган чөлекке.
Ак кайыштай чоюлтуп,
Карысанк ийген элекке.
Оокатыңа ошолор,
Жарайт бекен керекке?
Как жыгачтын боорунда
Кантеп болот береке?
Келиширип кайындан,
Кереге матап үй кылган.
Кашык, чөмүч артынып,
Сенин атаң Акы уста,
Катындарга сый кылган.
Атамдай уста болом деп,
Бутуңа чарык тагынып,
Көрбөгөнүн калган жок,
Жаш чагындан камыгып.
Барсан боло Кабакка,
Карагай турат сагынып.
Башың зорго бошонду,
Караталды жамынып,
Кошоматка ырдайсып,
Комузун менен жагынып,
Комуз ырың болбосо,
Куурайт элең жабыгып.
Караталдын аркасы,
Жүргөнүн элге таанылып.
Сенин атаң Акы уста,
Ар кимдин кылган жумушун,
Как жыгачка сыйынган
Оокаты менен курусун.
Ач курсагы тоюнбас,
Сен Акы устанын уулусун!

адашуу – заблуждение

кемирген – грызть
карды – брюхо, желудок
тегирмен – мельница

көөнүн – твоё настроение

көндөй терек – пустое дерево
алкак – дуга с двух сторон
түп кыноо – соединение дна

береке – благодать

камыгуу – томиться

жамынып – покрывааться
кошомат – лесть, подхалимство
жагынып – стараться понравитьсякууроо – страдать
жабыгуу – быть в подавленном, угнетенном
состоянии

оокат – дело, занятие

курсагы тоюнбас – голодный

Жер дүңгүрөн күлкү менен эл курчады. Каратал байкаган жок бөлем, Мама деген агасы Эшмамбет сөзүдү Караталдын чоң атасы Самтырга келтирип атканы биле койду.

– Ой, сен жатасыңбы мурдуңду муштумдай кылып? Эшмамбеттин тентип-тербип катын-баласын таштап, карызынан качып жүргөнүн, азыр бойдок жүргөнүн, айта албайсыңбы? – деп мени бет алып намыстантты. Мен Эшмамбетке карай сөз жөнөттүм:

Жар чакырат деп турсам,
Эшмамбет жабышканы келипсин.Жатакынын итиндей,
Кабышканы келипсин.Жамандык менен Эшмамбет,
Таанышканы келипсин.Акынын уулу Калыкты,
Сүрөмүн деп келипсин.Тоскоол кылат турбайбы,
Сага Токтогулун бардыгы?Жаңыбай, Курман, Токтогул,
Сенин атыңды алып тандыбы?Жаңың күйүп ырдайсын,
Же жамбыңды тартып алдыбы.Башканын баарын түтөтүп,
Же жалгыз атың калдыбы?Өрдөктөр учпайт көлүнөн.
Өз айлына батпаган,Өлөрман качат элинен.
Калың элдин ичинде,Эшмамбет какмалаган эминен?
Таласта ёстун түүлүп,Калкындан каштың куулуп.
Минтип тириүү жүргөнгө,Өлбөйсүнбү мүүнүп.
Байгазы менен Байтиктин,Коногуна чай ташып,
Катту келдин Эшмамбет,Бүгүн Калык менен байкашып.
Аш-той десе жатпайсын,Аралап кимди мактайсын?
Калжандабай куруп кал,Катын, балан бакпайсын.
Эрте бышкан ашты уулап,Элтеп жанды сактайсын.
Минтип жүрсөн Эшмамбет,Эч береке таппайсын.
Сенин атаң Эшмамбет,

Алманын данын сепкенби?

жабышуу – прилепиться
жатакы – бедняк, который, не
имея скота вынужден был и лето
проводить на зимовкесүрүү – столкнуть
тоскоол – препятствие, помеха

жамбы – слитки серебра

куулуу – быть изгнанным

муунуп өлүү – повеситься

калжандоо – пустая болтовня

дан – зерно

Акы кыйган жыгачты,
Атаң айдал эккенбі?
Анысын таштап Эшмамбет,
Алайга тентіп кеткенбі?
Адырдын кенин доолаган,
Бир ақмак ырчы бет келди,
Өз атаң тиругү чагында,
Өрүктен урук сепкенбі?
Өрөпкүбөй сырынды айт,
Өз колу менен эккенбі?
Өрүгүн таштап Эшмамбет,
Өзөнгө тентіп кеткенбі?
Өзөндүн талын коруган,
Өлөрман ырчы бет келди.
Ээрге чапкан кайындын,
Баары атаңдан калдыбы?
Ээн чыккан тал, терек,
Дагы атаңдан калдыбы?
Атамдын балта-чотунун,
Сабы атаңдан калдыбы?
Карагай беле кайынцын,
Кайынбы сенин зайдыбын?
Жыгачтан башка бар болсо,
Атамдын айтчы айыбын?
Кек токойдо теректин,
Кендейбү алганын?
Өрүк, жийде алганын,
Тиккениби балдарын?
Минитип жүрсөн Эшмамбет,
Адамга тийбейт жардамын!

«Байы чондун кулу чоң» – дегендей, Эшмамбет ызаланып мени сөгүп, камчы күүлөп качырды. Мен дагы качырдым. Курчап турған көпчүлүк экөөбүзүдү камчы чабыштырбай ажыратышып кетиши.

Каратал езүнүн тарабындағы элдердин башчыларын чакырып:

– Бу Байгазы ашына чакырып алып көрсөткөн эмне кордугу? Эр болсо ашын берип, атын чаап көрсүнчү? Бирөөнүн жыгач усталығы менен эмне иши бар? Үрчесінән кордотот! Биздин тарап аттанғыла, кетебиз! – деп жаңырт аттанып женешту. Башка болуштардан келген калыс кишилер арага түшүп, Караталга Байгазыдан ат тарттырып, жарапштырып кайта ашқа алып келиши.

1. «Баскан жол» чыгармасынын тарыхы кандай экен? Чыгармадан эмнелер менен таанышса болот?
2. Калык кайсы ақындар менен чогуу жүрүп, таалим алган? Алган таалим-тарбия анын келечегине кандай таасир эткен?
3. Кордоо (оскорблени) дегенди кандай түшүнөсүнөр?

кыйуу – рубить
этүү – сеять, сеяние (посев)
тентип кетүү – бродить, бродяжить

өрөпкү – (о сердце) учащенно биться
от возбуждения

коруу – охранять, ограждать
өлеман – отчаянный
эр – седло

сан (балтани) – рукоятка
зайын – жена
айын – вина
кондой – пустой, полый

4. Калыкты Эшмамбет ырчы эмне деп кордоп, басынтып (унижать) ырдады? Калык аркылуу кимгэ сез тийгизгиси келди?
5. Калыктын жооптору Эшмамбет ырчы кандай кабыл алды?
6. Бийлик учун күрөш чыгармада кандай берилтей?
7. «Байы чондун кулу чоң» – деген сездү кандай түшүнөсүн?

1. Бириң – Эшмамбет, бириң – Калык болуп, ролдошуп чыгарманы окугула.
2. Эшмамбетке мүнөздөмө бергиле.
3. Калыктын ырчылык талантына баа бергиле.

Айдараалы Жөргөлөк

1919-жылдын күз айларында Токтогул районунан бир кат келди. Окутуп көрсөм кайнагам Сары Устадан экен. Катта ииниси Байзаке дүйнөдөн кайтканы жазылыптыр. Сары Устанын каты боюнча Үрүсжанга атасынын өлгөнүн угузуп, қыргыздын ырасми менен алып барып, бата қылып кайтышка туура келди.

Өлгөнгө бата-дуба окуткандан кийин өзүме туугандашып калган элди көрүп, Токтогулга кошуулуп, ар кай жерде ырдап жүрөмүн.

Ошол убакта Кетмен-Төбөлүк эл Кенеш өкмөтүнө али жапырт баш ийе злек кези экен. Манаптардан кедей-дыйкандар ажырап чыга алышпай дагы эле көздөрүн карашат. Кетмен-Төбөлүктөрдү бийлеген дагы эле Керимбай деген чоң манап. Андан өтүнө алышпай, иш алигиче Керимбай менен бутет экен.

Волревком (волостной ревизионный комитет) Аширов Муратаалы эзилген кедейдин баласы болсо да, Керимбайды эңкейтэ албай, кедей-дыйкандар али толук күчүнө кире албай, бир жагынан басмачылар шаштырып, бир жагынан манаптар элди бузуп, жыра тартып турушкан экен.

– Калык келе койсун, – деп Токтогул кишиден айтып ийнитир. Бардым.

– Таласка барып бир кумардан кана ырдап келелик. Камынып келгин, – деди Током.

Камданып алып жүрүп кеттик.

«Күркүрөө, Бакайыр деген жерге Токтогул келди» – деген даңқ Таласка баттай кетти.

Током экөөбүз бир тойдо алым сабакташып ырдап жүрсөк, бир жерде көпчүлүк элдин жер дүнгүреткөн күлкүсү кулактын тынчын алды.

– Токо, жүрүңүз, ошо күлкүгө баралы?

– Шашкалактаган жубарымбек, таластыктар күлүп атат деп чапкылап жүрөмбү? Барсан езүн бара бергин! – деп, Током барбады.

Өзүмчө бардым. Бетегелүү түзөндө, тескейдин түбүндө, калын элдин орто ченинде, жал-куйругун кырккан күрөн бээ минген, чарчы бойлуу енү дандырдай кызыл, тегерек кек ала сакал киши, он жаккы бутун аттын жалына арта салып, төбөсүнө кондурган топусун кыймылдатып, комузга колун ойноктотуп черте баштады.

– Бу ким деген киши?

– Айдараалы Жөргөлөк деген киши ушу, – дешти.

– Үрчылыгы барбы?

– Жок, күлдүргүч – куу киши.

«Айдакендин Кейрөн күү» – деп, Айдааалы кууланып комузун чертип аткан кези:

«Күлдүр, күлдүр, күллүр, күлдүр.
Анан кийин, анан кийин, анан кийин.
Оошол, оошол, оошол, оошол.
Тейрин-тейрин, мейлиң-мейлиң.
Минтип келем, минтип келем,
минтип келем.
Айдакендин Кейрөн күү,
Битибоор (*Петербург*), Маскөөден
Олута (*Джамбул*), Ташкенден,
Алып келген Кейрөн күү.
Алты капка жаймалап
Салып келген Кейрөн күү.
Алты төө, бир атка,
Артып келген Кейрөн күү.
Аркан менен бекитип
Тартып келген Кейрөн күү.
Ар кайсы элге ушинтип
Айтып келген Кейрөн күү,
Мына, мына, мындаі
Мына, мына, мындаі».

Топусун чокусуна жөрмөлөтүп, комузуна колун ойноктотуп, каткырып күлүп, элдин боорун эзип кооп, өзү кайра томсоро калат.

Бул өнөрүнө маашыр болуп, менин да боорум катты.
– Эми Айдакен ырдал койсун а-аа, – деп ырдаганы:

Коён жылы кышында,
Жутап калдык ошондо.
Малдын көбү түгөндү,
Капка салдык от таппай,
Ээр токум, жүгөндү.
Он жылкылуу оюлду.
Муздал калып кышында,
Жаздын күнү союлду.
Кайран малдын тарпына,
Карга, кузгун тоонду.
Кырк жылкылуу кыйрады,
Кыз-келиндер какшыган,
Кенектү көрүп ыйлады.
Коён жылы жут болуп,
Үйлар олуп кой калды,
Оо, күрөң бука бой калды.
Сары журмө, карын сал,
Сасып кетет баарын сал...
Ай, хай, хай, хай...

ырасми – ырымы – обычай
отүнө алышшай – нерешались
бузуп, жыра тартып – разрушить покой
кумар кана – получая удовольствие

даңдырдай кызыл – сильно
покрасневший
күллүргүч – смешитель, шутник

кап – мешок
жаймалап – наполнить до краев
койроң күү – название народной
мелодии

жөрмөлөтүп – заставить ползти
боорун эзип – умориться со смеха
томсоро калат – мрачно смотреть,
нахмуриться
жутап калуу – здесь, голодающий
истощенный (от голода)
оюлду – оюл – истек
союлуу – быть зарезанным
малдын тарпы – остатки трупа, подаль
кузгун – ворон

конок – кожаное ведёрко с носиком
сары журмө – толстые кишки коровы
(быка)
карын – кутырып (желудок коровы или
овцы)

«Ушу кишиге бир тийишип көрөйүн. Эмне сөз чыгар экен», – деп Айдааалыга караң ырдал турган ырым:

Эгин эгип, нан жеген,
Жерин кайда, Айдаке?
Атадан туулуп эркө өскөн,
Элин кайда, Айдаке?

Айдааалы:
Кой сүлөөсүн Бакайыр,
Жерибизден келебиз.

Жергелүү кытай калың сол,
Элибизден келебиз.
Сендей-сендей ырчыны,
Койгулатып отуруп,
Комуз менен женебиз!

Мен:

Суусамырдын сазындаи,
Былкылдаган сен кимсүн?
Жинди болгон эмдей,
Шылкылдаган сен кимсүн?
Айылчылап күнүтө,
Бир тынбаган сен кимсүн?
Атырылып ырдал көр,
Сенин ақындылың эл билсин!

Айдааалы:

Аксы менен Таласка,
Айдааалы мен атым.
Бой тирешкен ырчыга,
Болжолу жок санатым.
Женижокту баш кылып,
Жер жүзүндө ырчыны,
Жеңит жүргөн адатым.

Мен:

Ашта-тойдо кууланып,
Култүлдаган сен кимсүн?
Анык жинди болгондой,
Жулкулдаган сен кимсүн?
Атчан журсөн, жөө журсөн,
Бир тынбаган сен кимсүн?

Айдааалы:

Менин атым сурасан,
Айдааалы Жөргөлөк.
Ар жыйынды көргөндө,
Айттар сөзүм бир белөк.
Келин-кыздуу үйлөргө,
Керегенин түбүнөн,
Кирип кетем жөргөлөп.

саз – болото

былкылдоо – колыхаться, трястись

култүлдоо – весело вертеться

жулкулдоо – дёргать, злобно вырывать

жөргөлөө – быстро бегать, двигаться крадучись

Айдараалынын өнерү жалаң күлкү менен аткарылат экен. Мен Айдараалынын сөзүнө жараша куушуп ырдасам борор эмес. Ал оңбогондой кууланып, онко-чонко болуп, мени көпчүлүк элдин күлкүсүнө капиталтып кооп, тамаша чыгара бермекчи болду. «Жамғырдай төгүп, таалайдан көрүп, ырдап көрөйүн, эмне чыгар экен» – деп, аттын башын чыкчытта тартып чубуртмадан ырдадым:

Токтогул менен бир келдим,
Кетмен-Төбө жеримден.

Ашып түштүм Таласка,

Аскалуу Беш-Таш белинден.

Азamat киши экенсин,

Айт дедирбей теминген.

Алгылыгын таппадым,

Жана айтып өткөн кебинден.

Безеленип ырдап көр,

Беттешким келди сага мен.

Ат үстүндө Айдаке,

Алкынасың койбайсун.

Акбаш жору баштанып,

Талпынасың койбайсун.

Ашкадайтойго жолотпой,

Айдаймын деп ойлойсун.

Бука моон бурукчугай,

Булкулдайсың койбайсун,

Куру каткырык, куу күлкү,

Кубалашып ойнойсун.

Колундан келсе Таластан,

Куулайсем деп ойлойсун.

Ашмаралар-Мерки, Таласты,

Аралап ырдап тойбайсун.

Үнгүлүү сөздөн бирөө жок,

Уяттын баарын айтасын.

Ушу турган көпчүлүк,

Ырчылыкты байкасын.

Мени менен айтышсан,

Мерт болосун кайтасын.

Жаакташкан кишиге,

Жалынса да болбаймун.

Колунан чыктым озунуп,

Токтогул акын торгойдун.

Анык болсон Жөргөлөк,

Аттак түшүп жөрмөлөп,

Акын болсон Айдаке,

Ар санаттан термөлөп,

Тартынабы сермештен,

Табына келген ылаачын.

онко-чонко – кувырком

теминүү – ударять ногами в бока лошади
алты – алымдуу, түзүгүрөөк – ладный,
правильный

алкынуу – яростно и с бранью наброситься

талпынуу – трепыхаться, стараться вырваться

бука моон – шея как у быка
бурукчугай – (о человеке) толстый, полный
булкулдоо – бултыхаться, вздрагивать

үнгүлүү сөз – корень, корневые слова

мерт болуу – умереть, погибнуть

озунуп – опережая

табына келген ылаачын – тренированный сокол

Качырганда асмандан,
Кандай керет кулачын.
Куру каткырык кууланыш,
Кыргыз эл үчүн кубанчын.
Калык менен кармашар,
Айдакем, каруусу болсо чыдасын!
Тегеректеп турган эл,
Тебишкенди сынасын.
Алды менен качырып,
Айдаке, асылгансып турасын?
Акын Калык беттеди,
Айдаке, айланды кандай кыласын?

беттеди – направился
айла – хитрость, уловка

Айдараалыны беттеп, акындык менен эптеп, элди таңдандырып, айтышар жолун чектеп, ырдай турган ырымды ырдап бутүп тураладым. Мени көрө элдер элдер жаны ырчыга, жаны сөзгө таңданышкан бойдон тишилишип турушту, таты сөздөн талыкшыбай угушту.

Айдараалы каткырып күлүп, кайра томсоро калып, элге билгизбей жолго салды.

– Атаңдын көрү,
Мунунар Калык эмес эле.
Кара тажаал турбайбы?
Ыры азыраак кишини,
Ушунча капитап ырдайбы?
Күшчү, саруу (*род*) элимден,
Көргөнүм жок мындайды,
Тамаша кылат деп турсам,
Тартынбастан чындайбы?
Ыр – сенде, күлкү – менде,
Тыншап туруп, бекер угуп кубаныч элде,
Бу жыйындан чыгайын,
Аягым менен жылайын.
Элди аралап бастырып,
Эптеп оокат кылайын, –
деп, кадыр эссе каткырып күлүп, эки ууртун сорунуп эрдин чормойтуп,
көпчүлүк элдерди күлдүрүп, Айдараалы жөнөп кетти...

талыкшыбай – не утомился
томсоро калып – нахмурившись
кара тажаал – страшилищ
каптап ырдоо – здесь окружая со
всех сторон пять

эки ууртун сорунуп – сосая щеки
эрдин чормойтуп – вытянул губы
трубочкой

- ② 1. Айдараалынын сырткы кебетеси кандай экен? Сүрөттөп бергиле.
2. Айдараалы менен Калык эмес жөнүндө ырдашты? Талдап көрүп, алардын таланттарына баа бергиле.
3. Эл шайырларынан, күдүлдүрдөн кимдерди билесицер? Алардын чеберчиликтери жөнүндө пикирлерин айттыруу.

Касым Тыныстанов

(1901–1938)

Совет доорунда ёсуп-өөрчүгөн кыргыз маданиятынын тарыхында Касым Тыныстановдун өзгөчө орду бар. Ал – улуттук тил илиминде, көркөм адабиятта, эл агартууда, саясатта очпөс из калтырган инсан.

Касым Тыныстанов – акын, прозачи драматург, адабиятчы жана көомдүк ишмер, 1901-жылы Ысык-Көл районунда Чырпыхты айылында туулган. Кыргыз Совет адабиятына жана жазуусуна негиз салуучулардын бири. Айылдык молдодон, өзбек, орус-түзөм мектептеринен билим алган. Окуучу кезинде татарча, өзбекче, казакча, орууча адабий чыгармалар менен таанышты. Студент убагында дүйнөлүк көркөм сөздүн, орус классикасынын, кыргызча текстең тилдерде жаралган адабияттардың тажрыйбасын аздыр-көптүр өздөштүрдү.

1924-жылы Ташкент шаарынан кыргыз-казак агартуу институтун бүткөн. Анын ишке болгон жөндөмөн эң мыкты болгон. 23 жашында алгачкы окуу китебин бир айдын ичинде жазып бутүргөн. Ал кыргыз эли билимдүү болуш учун көп иштерди жасаган. Ал 1924-жылы кыргыздардын түнгүч гезити «Эркин тоонун» редактору, 1926-жылы Кыргыз эл комиссары (министр), 1935-жылы профессор болгон. Латын алфавитинин негизинде кыргыз алфавитин түзгөн. Анын «Эне тили», «Кыргыз тилинин морфологиясы», «Кыргыз тилинин синтаксиси», «Чондор учун алиппе» эмгектери, «Ысык-Көл», «Жайлоо», «Комуз», «Жаз», «Кыш» деген ырлары «Жаңыл Мырза» деген поэмасы жарык көргөн. Бирок, ал отуз жети жыл гана жашаган. К. Тыныстанов 1928–1936-жылдары газета-журналдык макалаларда, партиялык токтомдордо, республикалык даражадагы ар кыл чогулуштарда «улутчул», «байчыл», «контрреволюциячыл» дегендөй жаманаттылар менен кайра-кайра караланып, ал эми 1937-жылы «Эл душманы» деген жалган жалаа мөиен камакка алынып, 1938-жылы атылып кеткен. 1989-жылы Касым Тыныстановдун инсандык жүзү, саясий чыгармачыл ишмердиги толук акталды.

К. Тыныстанов кыска ёмур сүргөн, бирок анын ёмуру бир жагынан тынымсыз окуп-үйрөнүү, чыгармачылык түйшүк, илим издеө менен өтсө, бир жагынан мамлекеттик-партиялык куугунтук, басым, кысым ичинде өткөн. Ошон учун анын адамдык тагдырына да, чыгармачылык жолуна да зор трагедиянын тамгасы басылган.

Демек, анын ёмуру кандай кыйын өтсө, чыгармачылык мурасынын эл-жүргүнүү кайрылып берилиши да ошондой зле драмалуу болду.

1991-жылы К. Тыныстановдун туулган күнүнүн 90 жылдыгына Чырпыхты айылында анын адабий-этнографиялык музей уюштурулган, жазуучунун образы биринчи жолу скульптурада жасалган, «Кызыл профессор» (Авт. А. Чекиров) деген пьеса жазылып, 1997-жылы Ысык-Көл облустук К. Жантешев атындагы драмтеатрында коюлган.

прозачы – прозаик

коомдук ишмер – общественный деятель

негиз салуучулар – основоположники

жөндөмө – способность

түнгүч – самый первый

зг агартуу – народного просвещения

жарык коргон – вышел на свет, издаваться

жалган жалаа – ложный предлог, напрасно, не заслужено

нисандык жүзү – личностное лицо

саясий – политический

толук акталды – полностью оправдано

доор – эпоха

1. Касым Тыныстанов Кыргызстандын кайсы аймагында, киңиңчи жылы туулган?

2. Ал ким? Анын ишке болгон мамилеси кандай?

3. Кандай эмгектери бар?

4. Бүгүнкү күнде анын кыргыз элинин жасаган эмгеги бааландыбы?

5. Кандай чыгармалары бар экен?

6. XX кылымдың окумуштуусу Касым Тыныстановдун трагедиялыу ёмурунүн аягы XXI кылымдың окумуштууларынын жашоосунда кайталанган учурлар барбы? (Фактылар менен далилдениз)

1. Касым Тыныстанов деген темага синквейн жаз.

2. Берилген сөздөрдүн синонимин таап жаз.

Түнгүч – _____ Жалган – _____.

Жаз

Жер гүлдөдү жайнады,

Ак кепинден күтүлүп,

Оргуп, мөңкүп, күтүруп,

Суу кептады сай-сайды.

кепин – саван

оргуп – быть ключом, бурлить

күтүруп – (перен.) стать буйным, взбеситься яростно

сай-сайда – русло реки, сухое русло

Келгин күштар күү менен,

Жаз саламын сайрашты.

Түркүн сонун үн менен,

Сызгырылтып айдашты.

сонун – прекрасным

сызгырылтып – плавно

Чымын-чиркей чээндеги,

Үгүп чыкты ызылдап.

Баарында жаз эмгеги,

Ишке кирди быжылдап.

чээндеги – место зимней спячки, нора, берлога

ызылдап – издавать пронзительные звуки

быжылдап – кишеть, быть во множес.

Арык-торук кылтылдап,

Аран чыккан кылтагы.

Даң салышып жылтылдап,

Даакы жүнүн таштады.

кылтылдап – делать игривые движения быть

подвижным, шаловлив

жылтылдап – сверкать, поблескивать

даакы – весенняя шерсть ещё не вылинявшая он

вылинял (о жив.)

Жан жаныбар көбейүп,
Жалпы жайык төлдөдү.
Элдин пейли кенейип,
Айран, жуурат көбейдү.

Баарына да дем кирген,
Баары майрам, баары мас.
Жалпысына жан берген,
Жаркыраган сулуу жаз!..

төлдөдү – плодиться, размножаться
пейли кенейип – расщедившись
жуурат – цельное кислое молоко

дем кирген – давать силу, вдохновлять

1. Жаз келгенде айланада кандай езгерүүлөр болуп жатат?
2. Келгин күштэр эмне жөнүндө сайрашты?
3. Жан-жаныбарларда эмне езгерүүлөр болду?
4. Элдин пейли кандай болуп езгердү?
5. Жаз келгенде адамдардын жашоосунда кандай езгерүүлөр боло баштады?

1. Ырга ылайык сүрөт тартып, сүйлөп бериниз.
2. Жаз деген сөз менен кластер түзүнүз.
3. Төмөнкү макалдарды толуктап жазыңыз.
... – жарыш, күз – курош.
..... бир күнү жылга тете.
... – жаштык, ... – сулуулук.

Кыш

Ызгаар менен үшкүрүп,
Жетип келди кары кыш,
Жандыктан кан бексерүп,
Калтылдады кетти күч.

Байчечекай жайнаган,
Өлдү, солду, айтты: «Көш!»
Жаздай бизде сайраган,
Отор кетти келгин күш.

Тегиз кепин оронду,
Токой да аппак, тоо да аппак.
Суу четинде муз тонду,
Терең кетти ак чабак.

Кардан бутак кайышып,
Качырады, ыйлады.
Күч бере албай майышып,
Өлүм ырын ырдады.

Маймак аюу дардактап,
Жазды жаздай тойлогон.
Согончогун кучактап,
Алда качан сойлогон.

Жалгыз айылга каралап.
Жутап келди мал колго.
Ууру, бөрү сагалап,
Кирип келди короого.

Качан кетет кары кыш?
Качан гүлдөр жайнашат?
Отор кеткен абын күш,
Качан келип сайрашат?

ызгаар – холод, стужа
үшкүрүп – тяжёлый вздох

кылтылдады – делал движение

отор – отдаленное зимнее пастбище

кепин – саван (арабское слово)

ак чабак – мелкая рыба

ууру – вор
бөрү – волк
сагалоо – заглядывать, подсматривать

сайроо – петь

1. Жылдын кайсы мезгили келди?
2. Айланы кандай болуп калды?
3. Кар көп болгондо даркытын бутагы кандай болот экен?
4. Кышында аюу эмне кылат?
5. Абын эмнени күтүп жатат?

1. Ырдын түшүнгөнүнүзү сүйлөп бериниз.
2. Сүйлемдердүн баш орундарын толуктап жазыңыз.
Быйыл ... аяздуу муздак болду.
Айлананы аппак ... калтап калды.
Кышында ... көп болсо, эзин мол болот.

Жоомарт Беконбаев

(1910–1944)

Жоомарт Беконбаев – кыргыз жазма адабиятына негиз салуучулардын бири, акын, драматург жана котормочу. Ал 1910-жылы Жалал-Абад обласында Токтогул районунда Мазар-Сай айлында кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Ал атасынан беш жашында эле жетим калып, Борбу байдын коюн кайтарып күн өткөрөт.

Адырлуу тоо-токаздо байдын коюн кайтарып, жаш жүрөгүн жарагалаган жетимдик өмүрүн Жоомарт кийин «Эжеме кат» аттуу ырында мындайча эскерет:

Откөн күндөр өттү бизден,
Ойдан кетип көргөнүм,
Бирок кетпейт эч эсимден,
Ыйлап мага келгенин.
Кой артында мен жургөндө,
Тапканиңды бергенин.
Дедин боздоп, мун кайгыда:
«Жан күйөрүм, эрмегим»...
Тен көрүштүк, чыркырадык,
Борбу байдын чөнгөлин!

Сөзө чебер Алтынай аланын айткандары Жоомарттын сергек сезиминде калып, ой-кыялышын осуушуне көмөктөшкөн. Айрыкча, ал Токтогулун ыр, күүлөрүн бала чагынан көп утат. Демек, элибиздин оозеки чыгармачылыгы, ақындардын ыр, күүлөрү Жоомарттын адабий ишинин баштапкы алиппеси деп айтса болот.

Жоомарт 1924-жылы Жалал-Абаддагы Көк-Арт балдар үйүнө алынат, андан соң Оштогу педагогикумга, андан Фрунзедеги педагогикумга жиберилет. 1928-жылдан баштап ал Борбордук педагогикумдан студенти болот. Эң тунгуч ырын ал 1927-жылы жарыялаган.

Жоомарттын чыгармачылыгынын башталышы Совет өкмөтү жаңы курула баштаган учурга туура келди. Социалисттик коомдогу өзгөрүш, жаңылыктарды, элдин жетишкен ийгиликтерин кубана ырдайт.

Акындын 1933-жылы Москвадагы журналисттер институтунда окуп келиши анын өмүрүндөгү эң кымбат күндөрдүн бирине айланган. Акын үмүт көлүнде чабак уруп, акын максат коёт.

Акын катары ал: «Жер алган кедейлерге» (1927-ж.), «Эмгек телү» (1933-ж.), «Алтын кыз» (1934-ж.), «Жоомарттын ырлары» (1936-ж.), «Комуз» (1938-ж.), «Чабуул» (1944-ж.) жыйнектары жарык көргөн.

Согуш мезгилине арналган бир нече чыгармалары жарык көргөн.

Алар: «Ата-Журт үчүн майданга», «Кош, Ала-Тоо, уулун кетти майданга» деген ырлары.

Драматургия жанрында «Каргаша», «Семетей» пьесаларын, «Айчурек» операсынын либреттосун Ж. Турусбеков, К. Маликов менен биргө жазган. Ж. Бекенбаев котормочу да болгон М. Лермонтовдун, Абай Кунанбаевдин, Ш. Руставеллини, В. Маяковскийдин ырларын которгон.

1944-жылы Тон районунун аймагында «Манас» эпосу жөнүндө кинотасма тартып, кайтып келе жатканда унаа кырсыгына учурагандыктан, ошол жердин аты ақындыны ысымы менен аталып калган.

■ катары – как
майдан – фронт
жарыялаган – опубликовал
каргаша – проклятие
табият – природа, естество
корыншторуу – явление
коркун – вид
сүрөттөө – описание
сүрөттөөлөр – зарисовки
ички сыр – духовная тайна

1. Ж. Бекенбаев качан, кайсы жерде туулган?
2. Балалык кези кандай откөн?
3. Акындык шыгынын ойгонушуна кимдер таасир эткөн? Таланттын өнүктүрүү үчүн кандай аракеттерди жасаган?
4. Акын жана драматург катары кандай чыгармаларды жарыткан?
5. Адатта, белгилүү инсандардын ысымы өзүүлүр туулуп есекиң жерлерге берилет, ал эми Ж. Бекенбаевдин ысымы кандай себептер менен Тон районунун бир айылна берилгөтөн?

1. Берилген сөздөр менен сүйлөм түз. (Темага байланыштуу).
Майдан, жарыяланган, котормочу.
2. «Кош, Ала-Тоо, уулун кетти майданга» – деген сөзгө синквейн жаз.

АДАБИЙ ТЕРМИНДЕРДИН ТУШУНДУРМОСУ

Пейзаж (фр. – мекен, жер) – көркөм адабий чыгармаларда жаралытын көрүнштөрүн, табияттын көркүн сүрөттөө. Жазуучу пейзаждык сүрөттөөлөрдү жазуу менен табият көрүнштөрүнө өз мамилесин билдириет, каармандардын ички сырын, мүнөзүн ачууга жардам берет.

Мисалы: Арча, кайын, карагай,
Четини бар Ала-Тоо.
Асман тарап естургөн,
Кекүлү бар Ала-Тоо.

Жазуучу бол чыгармасында Кыргыздын Ала-Тоосунун кооздуугүн, кереметтүүлүгүн айткан. Ала-Тоону кооз, кереметтүү кылыш турган өсүмдүктөр, жаныбарлар дүйнөсүн сүрөттөп көрсөткөн. Жазуучу болгон кооздукту окурманга жеткириш учун салыштырууну колдонгон. Демек, бол ыр саптары Кыргыз жеринин кооздугун айгинелеп турат.

Кыргыздын Ала-Тоосу

Жайы-кышы кетпеген,
Мөңгүсү бар Ала-Тоо.
Асман менен тирешкен,
Белгиси бар Ала-Тоо.

кетпеген – несходящие
мөңгү – снежные вершины
тирешкен – касающийся

Балдан ширин түптүнүк,
Булагы бар Ала-Тоо.
Тукабадай куллунганды,
Тулаңы бар Ала-Тоо.

ширин – сладкий
булак – родник
тукаба – бархат
тулаң – трава (зеленая)

Аскалардан ышкырган,
Улары бар Ала-Тоо.
Ак пахтадай чубалган,
Туманы бар Ала-Тоо.

улар – горная индейка
чубал – волочиться, тащиться

Ала барчын, курч текөөр,
Бүркүтү бар Ала-Тоо.
Таштан ташка секирген,
Түлкүсү бар Ала-Тоо.

ала барчын – разновидность беркута
курч текөөр – сильный

Арча, кайын, карагай,
Четини бар Ала-Тоо.
Асман тарап естүргөн,
Кекүлү бар Ала-Тоо.

тарап – расчесывая
кекүл – чуб

Ала-Тоонун арасын,
Айбандары жойлогон.
Аюу, жолборс, сүлөөсүн,
Аралашып ойногон.

жойлогон – бродившие
сүлөөсүн – рысь

Кекилиги, чилдери,
Кызыл-тазыл гүлдерүү,
Көнүлүнду көтөрөт,
Күштүн салган үндөрү.

келилиг – каменная куропатка
чил – бородатая куропатка

Маң-маң баскан чуудалуу,
Теөлөрү бар Ала-Тоо.
Топ-топ болуп ээрчишкен,
Чөөлөрү бар Ала-Тоо.

чууда – длинная верблюжая шерсть

чөө – шакал

Жаркыраган күмүштөй,
Кары сонун Ала-Тоо.
Салкын жели бетке урган,
Таны сонун Ала-Тоо.

Жаш бетеге оттогон,
Малы сонун Ала-Тоо.
Күйрук-жалы төгүлгөн,
Кулан сындуу семирген.

Жүгүргөнү шамалдай,
Кулун, тайлар элирген,
Жылкысы бар Ала-Тоо.

бетеге – титчак (трава)

жал – грива
кулан – дикий осёл

кулун – жеребёнок-сосунок

Алтын, күмүш эшилген,
Кендерин бар, Ала-Тоо,
Көздөгөнүн койбогон,
Мергенин бар, Ала-Тоо.

кен – ископаемые, рудник

Душман жойлоп өтпөгөн,
Чебиң сонун, Ала-Тоо.
Тулку бою темирдей,
Элиң сонун, Ала-Тоо.

чеп – крепость
тулку бой – всё тело

Комуздарын сайраткан,
Ырчыларың, Ала-Тоо.
Аска менен жүтүргөн,
Уучуларың, Ала-Тоо.

уучу – охотник

Балбылдаган көздөрү,
Кыздарың бар, Ала-Тоо.
Асман менен айланып,
Учканың бар, Ала-Тоо.

картайган – старый
жашаруу – молодеть

Канча кылым картайган,
Жашардың го, Ала-Тоо.
Кайги кетип ичинден,
Тазардың го, Ала-Тоо!

тазаруу – очищаться

Ай-ааламды асмандын,
Тең карайсың, Ала-Тоо.
Алтын нурун жиберип,
Сен карайсың, Ала-Тоо.

тең кароо – равномерно смотреть

- ② 1. Ж. Бекебаев «Кыргыздын Ала-Тоосу» – деген ырында эмнелерди сүрөттөп көрсөткөн?
2. Кайсы өсүмдүктөр жана жаныбарлар жөнүндө айткан?
3. Жатуучу ырында эмненин колдонгон?

1. Көп чекиттүн ордуна тишишлүү сөздөрдү жаз.

Кыргыздын тоолору бар.

Жашыл түкабадай күлпүнгөн бар.

Ала-Тоодо жойлоп, ойнап жүрөт.

Колдонуучу сөздөр: тұла, ак мөңгүлүү, ақуу, тулку, жолборс, сүлөөсүн.

2. Ала-Тоо – деген сөзгө синквейн түз.

3. Ырдан үзүндү жатта.

Жусуп Турусбеков

(1910–1943)

Ж. Турусбеков – акын, драматург. 1910-жылы Ысык-Көл обласында Тон районунун Күн-Батыш айылында туулган. 1916-жылы Уркунде Кытайга барып, Октябрь революциясынан кийин кайтып келген.

Бала кезинен ата-энесинен ажырап, интерната тарбияланат. 1922-жылы ал Түптөгү айыл чарба техникумuna өтөт. 1927-жылы «Кызыл Кыргызстан» республикалык гезитинде түзөтүүчү (корректор) болуп иштеди. 1929-жылы Жусуп Турусбековду Тверь шаарына совпарт мектебине жиберишет. Окууну буткөндөн кийин ал «Кызыл Кыргызстан» гезитинин болум башчысы, «Ленинчил жаш» гезитинин редактору, Кыргыз драмтеатрынын мудуру, Кыргызстандын жазуучулар союзунун мүчөсү болгон. 1929-жылы «Лениндин жолу» деген биринчи ыры басылып чыккан.

Биринчи ырлар жынаңы 1932-жылы чыккан. Отузунчук жылдары Ж. Турусбеков драматургия менен кызыгат. Эң маанилүү драмалык чыгармасы «Ажал ордуна» – деген музикалык драмасы болгон («Не смерть, а жизнь»). 1939-жылы биринчи Кыргыз адабият жана искусство декадасында Москвада көрсөтүлгөн.

Акындын чыгармаларынын негизги темасы – эмгек. «Эртең менен», «Жаз келет», «Биз», «Тракторчунун ыры» – деген чыгармаларында ал эли жана мекени үчүн болгон эркин эмгекти даңазалап жазат. Жусуп Турусбеков өз чыгармачылыгында элдердин достуругу, балдардын, еспүрүмлөрдүн тарбиясы жөнүндөгү темага көп көңүл бурган. «Жаңы полк», «Аскерге чакырлуучунун ыры» – деген ырларында акын жаштарга өз Мекенинин патриоту болууга, ар дайым аны коргоого даяр болууга үндөйт.

Ошондой эле «Өткөн күндер» 1930-жылы, «Эне» 1933-жылы жазылган поэмаларында жаңы замандын адамдарынын образдарын түзген. 1939-жылы жазылган «Кыргыздар» деген поэмасында эски заманды жактагандар менен күрөшкөндөрдүн образын түзөт. «Каракынын трагедиясында» 1941-жылы совет элинин кайраттуулугун, фашизмдин мыкаачылыгын корсеттөт. «Ажал ордуна» чыгармасында 1916-жылдагы кыргыз элинин азап-тозогун чагылдырган.

Согуш башталганда өз ыктыяры менен майданга кетип, 1943-жылы согуш талаасында курман болуп, жениши көрбөй калды. Жусуп «Ленин жолу», «Ук, жер жүзү!» аттуу ырларын жаңы стилде, жаңы формада жазган, бул ырлар эл ичинде көнсөнчө тарап, айрыкча мектептерде, студенттик аудиторияларда декламация түрүндө жатка айтылуп келген. Ошондуктан Жусуп кыргыз поэзиясында жаңычыл акын катары мүнөздөлүп келат.

үркүн – переполох, сумятица, смятение, массовое беспорядочное бегство
 балдар үйүнде – в детском доме
 айыл чарба – сельскохозяйственный
 тарбияланат – воспитывается
 басылым чыккан – опубликовался
 маанилүү – значительное
 курулушта – в строительстве
 умтулуга – стремление
 жактагандар – защищавшие
 кайраттуулугу – энтузиазм, самоутверженность, доблесть
 мынкаачылык – людоед, кровожадный (перенос)
 азап-тозок – мука мученская
 кенири белгилүү – широко известный
 улуттук – национальный
 боштоондук – освобождение
 курман болот – погиб

1. Жусуп Турусбеков ким? Аны бала кези кандай болгон?
 2. Жусуп Турусбековдун кандай чыгармалары бар? Алар жонундо сүйлөп бериниз.
 3. Кандай драмаларды жазган?
 4. Акын кандайча каза болго?
 5. Акындын негизги темасы – эмгек темасы болгон экен, эмгек темасын даңазалаган азыркы мөлгүндеги акындардын чыгармаларынан мисал көлтириңиз!

1. Жактагандар, азап-тозок деген сөздөрдүн синонимин тап.
 2. Үркүн, балдар үйүнде – деген сөздөр менен темага байланыштуу сүйлөм түз.
 3. Үркүн – деген сөзге синквейн түз.

АДАБИЙ ТЕРМИНДЕРДИН ТУШУНДУРМӨСҮ

Форма – мазмундун ачыл берүү каражаты. Аны негизги элементтери: сюжет, композиция, тил, мазмун жетектөөчү ролго ээ болот да, езунө ылайыктуу форманы талап кылат.

Мазмун – искусство ар кандай чыгармалынын ез мазмуну жана формасы болот. Бул эки түшүнүк бири-бири менен ажырагыс байланышта турат. Чыгармалын мазмуну коомдук турмуштун ар кандай жактарын, адамдардын ез ара мамилелерин көрсөтөт. Мазмунду түзүп турган негизги элементтер – тема жана идея. Мазмун езүнө ылайык келген форманы тандайт.

«Энем» поэмасы

Бул чыгарма кыргыз поэзиясындагы профессионалдык поэма. Ж. Турусбеков «Энем» поэмасында жаңы замандын жаңы образын көрсөтөт. Ал образ – окуусун бүтүрүп келген энсенин баласы. Бала энсесине башка болондуктун тентек, таарынчаак мүнөздөрүн таштагандыгын, билимдүү болондуктун, жакшы, шайыр адамдар менен жүргөндүгүн айтат. Ошондой эле апасынын сагынганын, түшүнө киргенин, ар кайсы ойду ойлогонун билдирет.

Улгайган эне менен билимдүү уулдун ортосундагы психологиялык конфликттин негизинде да кыргыз турмушунун карама-каршылыктуу жандуу материалы жатат. 20–30-жылдардагы кыргыз турмушу, кыргыз жаштарынын өмүр жолу чагылдырылган. Чынында Жусуп Турусбеков совет бийлигин бекеринен Эне деген эмес. Эне деген сез бара-бара жеке маанинин чегинен чыгып, кенири символдук мазмунга өсүп чыккан. Акырыйнда акын өзүнүн өткөндөгү аянычтуу тагдырынан бүтүндөй элдин тагдырын коргөн.

Энем

Күткөндүрсүн,	күтүү – ждать
Келдим, эне, аманбы?	
Кучактасы,	кучактоо – обнимать
Сүйчү беттөн баланды!	
Беш жыл бою,	
Тентип кеттим дайынсыз,	тентип кетүү – бродягничать
Сагындың го,	сагындуу – тосковать
Бир көр албай караанды!	
Сагынганды,	
Тентип кеткен баланды,	
Жүзгө жоруп,	
Жүгүрттүң го санаанды?	санаа – забота, печаль
Каттоочудан:	
«Кат жазсын!» – деп, айттырып,	
Кийинчөрээк,	
Ала бердин мазамды.	маза – изводить
Тентек эле,	тентек – озорной, шалун
Эмне болду дединби?	
Күнде ойлоп,	
Асан кайты жединби?	
Кимдер тилдеп,	
Кимдер шагын сындырып,	
Мунайтты – деп,	
Кейиттицизи зээнинди?..	
Ай, ушул сен,	
Кейий берген энемсин,	
Бекер ойлоп,	
Бекер кайты жегенсиз.	
Мен кетерде,	
Беттөн өөп, кучактап:	
– «Кагылайын,	
Кайраттуу жүр» – дегенсиз.	
...Эниекебай,	
Кайратымдан жазбадым.	

Мен мурунку,
Мен эмесмин башкамын.
Тентек жана,
Таарынчаактык мунөздөр,
Жаман экен,
Ишен, эне, таштадым!
Бирөө да жок,
Өзүң билген чагымдан.
Баяғы мен,
Бүтүн бөлөк жаңырдым.
Берчи, энеке,
Мурункудай эмесмин.
Берчи, энеке,
Эмчегинди сагындым!..
Ха!.. Ха!.. Ха!..
Чүкө салған тулубум,
Ташта, энеке,
Кереги жок мунундун!
Шайыр жаштар,
Арасында чоноюп,
Чүкө ойнобойт,
Жигит болгон кулунун!

таарынчаак – обидчевый
мүнөз – характер
жаңырдым – обновился
мурункудай – как раньше
эмчек – женская грудь
чүкө – альчики
тулуп – мешочек из шкурок с лапок зверя
шайыр – веселый
кулунун – милый твой сыночек

Чүкөнү мен,
Кетерде эле төккөнмүн.

тогүү – ссыпание, рассыпание

Ташта, энеке,

Чүкө ойноодон өткөнмүн.

Үстүбүздөн,

Зуулап өткөн 5 жылда,

Шайыр жаштар,

Арасында өскөнмүн!

Мындан кеттим,

Кеткен бойдон кеткемин.

Андан бери,

Беш жыл болду четтемин.

Жолдоштордун,

Күүсү менен унупул,

Журуултурмун,

Мына быйыл эстедим.

Ушул уулун –

5 жыл бою тентиген,

Кошо жүрдү,

Кайра тартпай эркинен.

Максатына,

Жетти, энеке, көрдүнбү?

четте –ходить стороной, сторониться

эстедим – вспомнил

эрк – воля

Бир ойлобой,
Элден безип ээрчиген.
5 жыл мурун,
Чүкө ойногон баланды,
5 жыл мурун,
Чүкө ойногон баланды,
Тарбиялап,
Шаардагы усталар,
Көрдүнбү, эне,
Балаң кайта жарапалды!

безип ээрчиген – следовать, идти за кем-чим
либо
жарапалды – появился

Эч ким менин,
Сындырбады шагымды,
Эч ким менин,
Сындырбады шагымды!
Эч ким мени,
Уруп-согуп ыйлатып,
Эч ким менин,
Кейитпеди жанымды.

сындырбады шагымды – не обидели

Кайта мени,
Киши өндүү ойлотуп,
Кезиккени,
Көнүл ачып ойношуп.
Тарбиялап,
Мектебинде окутту,
Киши кылып,
Сезимимди ойготуп.

сезим – чувство

Окуп, эне,
Мектебимди бүтүрдүм,
Окуп, эне,
Мектебимди бүтүрдүм.
Шаардагы,
Өмүрүмдө 5 жылдык.
Көз ачылып,
Көп нерсеге түшүндүм.

Шайыр жаштар –
Тамашасыз журбөгөн.
Шайыр жаштар –
Тамашасыз журбөгөн,
Сабакта да,
Оюнда да, иште да,
Көрөсүнбү,
Уулун, эне, гүлдөгөн!..

тамаша – шутка

Көрөсүнбү,
Уулун «КИМ» ди тагынган.

Көрөсүнбү,
Уулун «КИМ» ди тагынган.
Аячу злен,
Жаның ачып, энеке,
Мен кой айдал,
Түшкөн кезде адырдан.

тагынуу – приколоть

адыр – холмистая местность

Мына бүтүн,
Ал күндердөн арылдым.
Комсомолмун,
Мына «КИМ» ди тагындым.
Берчи, энеке,
Эмчегинди эмейин.
Берчи энеке,
Ак маманды сагындым.

арылуу – очищаться, избавляться

Мугалиммин,
Техникумда окугам.
Мугалиммин,

Мен жаштарды окутам.
Карысаң да,
Бизге, энеке, керексин.
Сабатыңды,
Ачып кетем, окусан!
Эпкиндүүмүн,
Бардыгын да бүтөмүн.
Нагрузка,
Бюрого да мүчөмүн.
Культмассовой,
Сектор болуп, энеке.
Жолго коюп,
Клуб ишин түзөдүм.
Келдим, эне,
Элди, жерди сагынлып,
Келдим, эне,
Элди, жерди сагынлып.
Эмнелер бар,
Эл ичинде айтып бер.
Туулган жерим,
Кетиптири го жаңырып?

сабаттуулук – грамотность

эпкиндүү – дышащий силой, излучающий
энергию

жаңыруу – обновился

1. Эне менен уулдуун образдары аркылуу эмнелерди түшүнүүгө болот?
2. Эки образдан ортосууда карама-каршылык барбы?
3. Энэ эмнелерди ойлойт?
4. Уулу шаардан эмнелерди үйрөнүптур? Кандай тарбияланыптыр? Азыр ким болуп иштейт экен?
5. Биз апаларыбызды ойлойбузбу? Бүтүнкүү күнде апалар менен балдардын ортосунда түшүнбөстүктөр болушу мүмкүнбү? Болсо кандай нерселер үчүн?

1. Үзүндүнү жатта.
2. Кара сөз менен түшүнгөнүүндү айтып бер.
3. Бала – деген сөзгө синквейн түз.
4. Төмөнкү макалларды жаттап келинiz.

Макалдар

Ата-эненди сыйласан,
Өз балаңдан жакшылык көрөсүн.

Ата-энеге баланын алалыгы жок.

Аганы көрүп ини ёсөт,
Эжени көрүп синди ёсөт.

Балага – атасы сынчы.

Түгөлбай Сыдықбеков

(1912–1997)

Т. Сыдықбеков – прозаик, акын, драматург, Кыргыз эл жазуучусу, Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын академиги, Кыргыз Республикасынын Баатыры. 1912-жылы боз үйде (в юрте) туулган. Айылдык молдокеден, андан кийин 1920-жылы айылда ачылган мектептен билим алат. Жазууга кагаз, калем жок кыйналып окуган. Кийин Каракол шаарындагы Чехов атындагы мектептен билим алат, орус тилин үйрөнөт.

Оор кыйынчылыктарды башынан от-көрөнүнө карабастан окуусун таштабай улантып, Фрунзедеги айыл чарба техникумуна кирет, андан соң Ашхабад шаарындагы зооветеринардык институтунда окуган. Бирок дөн соолугуна байланыштуу окуу менен коштос-шот. Узак жылдар бою ооруу менен кармашат, эркүүлүгү жөнүп оорусунан айыгат. Өзүнчө окуп, иштеп максатына жетет, жазуучу болот.

Ал «Ленинчил жаш» газетасында, Кыргызстан Жазуучулар союзунда, Кыргызмабаста эмгектенген. Жазуучунун «Күрөш», «Баатырлар», «Акын булбул» – ыр жыйнектары жарык көргөн, 1937–1938-жылдары Кыргыз Совет адабиятында бириңчилдерден болуп «Кен-Суу» аттуу реалисттик романды жаратат. 1939–40-жылдары «Темир» романы, Ата Мекендик со-гушка арналган «Тарбия», «Муздакта», «Биздин замандын кишилери», аңгеме-повесттерин, балдар, мектеп турмушу жөнүндөгү «Тоо балдары», айыл турмушуна арналган «Тоо арасында» романын жасат. Аялдар темасына арналган «Зайыптар», «Батыйна» романдары, 1989-жылы «Көк асаба» романы жарык көрөт. Бул роман VI–XIII кылымдардагы тарыхый окуялардан кабар берет.

Жазуучу «Биздин замандын кишилери» деген чыгармасы 1947-жылы 3-даражадагы Сталиндик сыйлык берилип, кийин ал сыйлык СССР-дин Мамлекеттик сыйлыгы болуп аталып калган.

Т. Сыдықбеков А. С. Пушкин, Некрасов, Чехов, Шолохов өндүү жазуучулардын чыгармаларын кыргызчага көрөнөт. 1997-жылы дүйнөдөн кайткан.

■ баатыр – герой
Орто Азия – Средняя Азия
эмгектенген – трудился
жыйнак – сборник
жарык корот – выходит в свет
тарыхый окуя – историческое событие
кабар берет – дает знать, сообщает

1. Залкар сүрөткер, чоң романчы Т. Сыдықбековдун өмүрү, чыгармачылык жолуна байланыштуу кандай пикирлерди окутансындар?
2. Кандай чыгармалары менен таанышсындар? Алардын ичинен сүлөргө озгочө жагып, таасир калтыргандары кайсылар?
3. Кайсы акын, жазуучулардын чыгармаларын көрөнөт.

1. Кабар берет, жарык корот – деген сөздөрдүн синонимин жазыныз.
2. Көп чекиттии ордуна тиешелүү сөздөрдү жазыныз.
«Көк Асаба» романы VI–XIII кылымдагы кабар берет.
3. Т. Сыдықбековдун орус жазуучуларынын чыгармаларын

АДАБИЙ ТЕРМИНДЕРДИН ТУШУНДУРМӨСҮ

Стиль (грек. – жазуу таякчасы) – көркөм чыгарманын бүтүндөй идеялык-тематикалык системасынан (идея, тема, образ, сюжет, тип) көрүүчү көркөм биримдик, башкалардан айырмалап турган ез алдынчалык. Стиль түшүнүгү жазуучунун дүйнөгө болгон көз карашы анын тилинин, турмушту чагылдыра билүү ыкмасынын ар-түрдүүлүгү менен байланыштуу. Өзүнүн стили жок жазуучу адабий чөйрөдө көпкө жашай албайт, жазуучу учун эн негизги нерсе – ез стилин табуу. Мисалы: (Т. Сыдықбековдун стилинин езгөчөлүгү айылдарды жашоону көрсөтүү).

Стилистикалык караражаттар – көпкө ар түрдүү кошумча маанилерди, эмоционалдуулукту, экспрессивдүүлүкту киргизүүчү караражат. Алар анафора, эпифора, литота, параллелизм ж. б. (терминдер түшүндүрмө сөздүгүнө кайрылыныз).

Мисалы: анафора (гр. – чыгаруу) Букардын тоосу бурулуш
Бурулуп учат улуу күш. (Токтогул)

литота (гр. – жөнөкөйлүк)

Тынрактай болуп жаралып

Тууган жер консон оюма.

Көрсөтөр элем дүйнөгө

Көтөрүп журуп колума. (Б. Сарногаев)

параллелизм (гр. – жанаша айтылуучу)

Бетеге кетет, бел калат,

Бектер кетет, эл калат.

Осмо кетет, каш калат,

Оомат кетет, баш калат. (Б. Алыкулов)

Көк серек

Т. Сыдықбековдун кара сөздүн чоң устасы экендиги «Көк серек» аңгемесинде ачык, даана көрүнөт. Анткени жапайы жырткычтын кыял, жоругу, бөлтүрүктөрүнө болгон мамилеси, иш-аракети анын табиятына

дал келгендиги көрүнүп турат. Ангемеде Көк серегинен ажыраган Көк канчыктын бөлтүрүктөрүн жетилгүүдөгү тарткан убайымы, келечектен күткөн үмүтү, карыган кезинде жан сактоо үчүн болгон аракети баяндалат. Карышырлар да адам сыйктуу эле жашоо, тиричилик үчүн күрөштөт. Алар дагы жаратылыштын бир мүчөсү катары өз түкүмүн сактоого, илим, техника ёсқөн доорго, ага ылайыктуу куралдардан сактанууга, күнүмдүк жан сактоого аракеттенишет. Бирок кандай гана болбосун, борулук заңын сакташат. Буга Кынжыгыйды талап жеп коюшу далил боло алат. Көк серек менен Көк канчыктын бөлтүрүктөрү: Мантагай, Балпагай, Сербегей, Мулугай, Кынжыгый. Ангеме Көк канчыктын түшүнөн башталат. Түшүнде Көк серек чоң бугуну алып келип, бөлтүрүктөрүнүн атын айтып, тамакка чакырып жаткан болот. Түшүнде Кынжыгыйын чакыrbай калганина окунёт. Кынжыгыйды ақырында, кынжыйып алсыз болгон учун бир туугандары талап жеп өлтүрөт.

■ кара сөз – проза	кок серек, кок жал – синий храбреп, самец
устат – мастер	серек – дворянка
ачык, даана – открыто	кок канчык – волчица
бөлтүрүк – волчата	убайым – страдание
иши-аракет – действие (иия)	үмүт – надежда
табиятына – природе	түкүм – потомство
жапайы жырткыч – дикис хищники	ылайыктуу – подходящее
дал келгендиги – совпадение	занын – закон

Көк серек (Узундү)

«Ау-у, атанаар Көк серек барында, тетигил Ак-Чокунун туурасында – Кек-Жондо аябай баш тоголотчубуз... Эми антип баш тоголоттуу азайып баратыр, балдарым...» – деп Көк канчык кыңылдап, чекир сымак кызгылт көздөрү канталап, өзү абдан эле аянычтуу кейиптө жонун үрпөйтүп, күйругун чатына кыпчып калды.

Анын көз алдына мергенчинин элеси көрүнө түштү.

Кын-кың этти, капкара уурттарын кыпкызыл тили менен жаланып көлп. Анан бөлтүрүктөрүнө тиши ырсыйтты:

«Ы-ы-х-х...»

Шиберге жумаланып ойнор жаткан бөлтүрүктөр эненин ызасын анча сөзбөй ойной беришиши бириин-бiri шилилеп, томолонуп-жумаланышып.

Көк канчык бөлтүрүктөрүнүн оюнунда алакый калды.

«Кын... уа-аң, өзүндөй көк жон тайманбас болуп чоноёр бекен ушу балдарын, курган Коң серегим корбой кетти, э. Кантейин, кантейин. Убалы ошо мергенчиге жетсін».

Анан канчык бөлтүрүктөрүнде ачууланды:

«Ы-ы-р-р. Атанаар Көк серек баш тоголотуп берип койгонсуп кечке ойнойсудар?! Силердөй жетимдер эртөлөп жетилбесе, кыштын каарында куурап калышат. Күн кечтеп баратыр. Койчулар койлорду эми короого айдан кетелегинде, эн болбосо, бир күрпөнүн басып калалы. Жүргүлө. Жорттук!»

Баятдан балтаңдал ойнор жатышкан бөлтүрүктөрү мукур кулактарын селайтэ тыңшагансын калышты.

Көк канчык ойсоктот жойлой жөнөдү:

«Уа-и-и менин изим менен чубашкыла, амактарым. Изимден чёттегениң капканга чабыласың. Терин терс сыйрылат. Эшилтицерби?» – деп койду.

Удаа келаткан чонураак болтурургү – Балпагай энесинин куйругунун учун тиштегенесиди. Чынында ал тиштеген деле жок. Ошо эненин изинен адаштай жүрөйүн деп сактандын болучу. Ал Балпагайды Мантагай тууралды. Мантагайды, Мулугай, аны Сербегей тууралды. Кынжыгый илмендеп азарттараак.

Азыр бөлтүрүктөр өз алдынча жортушка эрте. Эне, ырас, эн алдыңы Балпагай кандайдыр бир уча албай калган канаттууну баса калып тытмалап ойногон кечээ. Мантагай, Сербегейлер ага аябай кызыгышты. Анан ичтери күйүштү.

«Биз качан ушу эр жүрөк агабызча өз алдыбызча канаттуу басар экенбиз» дешип.

Кынжыгый кыңылдал корккондой болду.

«Байкуш балапан, байкуш балапан...» деп.

Көк канчык кызыл тилин капкара ууртуна жалантты:

«Азамат... Бу Балпагайым өзүнчө азык тапканга жарайын деп калган турда» – деп.

Анан ал ошо замат бөлтүрүгүнө тап берип:

«Ы-рр! – этти. – Эй, дөдөй, өз олжондо өзүн эле ойнобой чогуу болгулла» – деп.

Ошондон кийин бөлтүрүктөр тигил олжону тытмалашты, жулкулашты. Анан оюндары канганды бири канатын чайнап, бири шыйрагын кемирип, бири төшүнөн аткып канаттууну жеп коюшту.

Бөлтүрүктөрүнүн ошол ынтымагын көрүп курч, коркпос, канталаган көздөрүн ачып-жуумп Көк канчык жерге боорун төшөп тукумдарынын жөрөлгөсүне абдан ыраазы:

«Байкуштар... байкуштар... Мен барда буларым кор эмес. Мергенчинин огу тийбесе, капканы чаппаса, буларым кок жон бөрү болушат. Ығы келсе, бир короо койду удургутуп тиши салып жондуусун тамактап, куйругу менен камчылап жетелеп кеткидей этем. Ығы келсе, тайлак басып жегидей – тартынбас өстүрөм. Ал тургай кыр жондон жалгыз-жарым кишиси жолукса, андан эч кочпастан ошо кишисине тиши салгыдай болушса э, бу бөлтүрүктөрүм...» – деп ойлогон.

Көк канчык көзүн ирмедин.

Арт жагынаи Кынжыгый бөлтүрүгү кыңылдады:

«Эне, эне! Чарчадым. Кардым ачты» – деп.

Ага Көк канчыктын кыжыры келди:

«Ау-у, чыда, амак. Сен кимдин тукуму экенинди унуттуунбу. Күнде жортсо, күн тынбас – Көк серектин тукумусун. Түндө жортсо түн тынбас – өз энен Көк канчыктын бөлтүрүгүсүн. Чыда! Чыдабасан, бил: бөрүлөр жарымч тукумун өзү жеп алат».

Ушундан кийин Кынжыгый дым чыгарбай келе берди, келе бер-

ди кынжыгып. Баллагай мантандал, Мантагай борсолондоп, Сербегей серендел, Мулугуй мулундал алардын эч бири деле чарчаган жок.

Деле убакыт көп откөндөй болду. Энеден али дайын жок. Аба салкын тартты. Жанатадан күн күлүндөгөн тигил борчукту азыр колокө каптады.

Кынжыгый ақырын-акырын кыңылдады.

Мантагай ага тиш ырсыйтты:

«Жаагынды бас... Өлесүн. – Аун».

«Кардым ачты. Чыдай албай баратамын, байке. – Ау-и... ин».

«Чыда. Биз берү тукуму экенибизди билбейсінбі, ақмак. Берү ток жүрбөйт, ар дайым ач жүрөт. Ачкачылыкка чыдагыла дебеди беле энем. Чыда кыңылдабай...»

Далайга-далайга жымжырт жатышты.

«Ын... коркуп жатамын» – деп койду Кынжыгый.

Мантагай ага түмшугун жыйырды аябай берүчө кыжырланып.

Кынжыгый жыйырлды бүрүшуп.

Күн кызылы абдан эле очуп, тоо арасына кою көлөкө жабылган кезде Кек канчык унқулдан жетип келди. Ал аябай чарчап алыптыр. Көздөрү кыпкызыл болуп, билектери кан. Түмшугу, алкымы кан, өзү злтен-селтен этип кубангансып да, өкүнгөнсүп да тилин салып... анан бөлтүрүктөрүнө бир-бирден чоң-чон сугум майды кусуп-кусуп таштады.

Өзүнүн ичи кабыша түштү.

«Бүгүнкү ырысқындар ушул эле болуп калды, байкүштарым. Кишилер айткандай «берү тоют» болуп койгула. Биздин тукумга дайым чоң тоюш чанда-а... – ув! Ув!

Деги өзүнөр ылдамыраак торолбосонор мaa кыйын болуп баратыр. Азыркы кезде бизге жем табыш татаалдан кетти. Башта, кишилер бизди союлу менен коркутчу. Союл жетпес жерде биз аман болчубуз. Эми аларыңда мылтык дегени бар. Ал аркы кырдан «паң» эткенде бери кырдагы бизге «чуп» тиет.

Бир кезде Кек сереги көзүнө көрүнө калды.

Ал көк жал тартып килендейт. Тыяк-быякка жепженил каргып булак-булак секирип абада созулат. Анан бир кездери мүйүзү каркайган бутуну жепженил сүйрөп келатыр.

«Мантанбайлар! Балпацбайлар! Серенбайлар! Мулунбайлар! Атаңар бугу алып келатыр силерди тойсун деп» – кыйкырып жиберсе түшү экен.

Кек сереги көзүнөн кайым болду. Өзү конулдан ийрилип жатыптыр. Түшүнде Кынжыгыйын чакыrbай калганына Канчык өкүнду. «Уу-а-ан. – Ошо байкүшту бир туугандары талап жешет, кынжыгый алсыз болгондо».

Ушундан кийин Кек канчык уктаган жок. Ал бөлтүрүктөрүн тим калттырды. Өзү таң алдында жойлоп чыкты дагы. Деги баштагыдай эмес жайытта жатып калган аксак-тексек жок. Кайберендер да житип-житип дайынсыз.

Күн чыгарда куру кайтты, Кек канчык.

Ай, деги жан багыш жылдан-жылга татаалдан баратыр.

Уйкысунан калган бөлтүрүктөрү мантандал ачыкка чыгышты ойногусу келишип.

«Уан, мейли, ойной беришсін. Азыр мергенчи жүрчү маал эмес, –

деди Кек канчык өзү да балдары менен ойногусу келип кыбындал: – Ата-а, атаңарча мен силерге эмдигиче бир жолу баш тоголотуп бербедим. Ургаачылык курусун» – деп өкүнду бечара канчык.

Анан ал ошо берүгө таандык сактык, көрөгөчтүк менен тыяк-быякка көз чалттырып, те кырандан бери чаарчыктарын зэрчтитп чыга келген эликтү көрүп калды.

От көздөрү ошол кыран жакка өттү. Өзү күпшүндап балдарына белги берди.

«Уан, ақмактар. Жорттуулга-а. Эми өзүнөрчө наисип табышка алынار жетип калды. Жүргүле! Жүргүле! Бөрү баласы карды ачканда ойнобойт. – Уан... Көрдүнөрбү, көрдүнөрбү. Тиги кыранда бизге азык жур. Эми силер кичине змессинер. Тездегиле. Ин. Баллагай, сен алдыда зымыра. Сени көрүп тигил Сербегей, Кынжыгыйлар чыйралсын. Чыйралтыла-а».

Кек канчык далдаада зымырап, алай бетте амалданып жашынып, бөлтүрүктөрүн ошо элик оттогон кырандын наркы көмүске жагынан баштап келди. Анан кайсы жагынан кандайча качырып кирерди баамдады. Бирок, ал ага убакыт еткөргөн жок. Убакыт өттү – колго түшкөн азыкты качыруу.

Ал ыкыс берип, ыкыс берип балдарына:

«Уун мен знесин кубалап жонөймүн. Силер адаша калган улактарын басып калгыла» деп жатты берүсүнчө жышааналап.

Элик жыт алғансызы. Кулактарын тикчийте кериле тартып шектене турду тыяк-быякка карап.

Кек канчык шибер менен шибер болуп боортоктоп жылып баратыр. Мантагай, Балпагай энесинен калышкан жок. Мулугуй мулуюп кыранга жетти. Сербегей, Кынжыгый алынын барынча бөрүлүгүн көрсөтүшкө тырышты.

Тоо койну жымжырт. Чынында ушулар үчүн эле. Башка дүйнө өз ырын ырдап, өз күүлөрүн чертууде.

Кынжыгыйдын жүрөгү катуулап сокту.

«Баары олжого тунушуп, мен куру калсам уят. Анда өз бир туугандарым Мантагай, Балпагайлар эле мени бөрүчесүнөн жектешет.

А-ын. Мен ошондон корком»...

Канчык Кынжыгыйдын өзүн шилицен тиштеп ыргытып жибере жаздады. «Ыр-ырр – бөрү баласы ушу сендей мазасыз болсо, ал өз жанын багалбайт шордуу?!»

Мантагай, Балпагайлар бир чаарчыкты шилицелеп, шыйрактап өлгүдөй кызыл ала этиптири. Алар бирине бири азуу кагып, чаарчыкты кызгана башташыптыр. Мулугуй мулундап, Сербегей тийип-качып серендейт. Кынжыгый ошо энеси баамдагандай эле кынжыгый четте кыңылдап ыйлап олтур, уншуп.

Эне ошого кыжырланды:

«Ыхх... эмине көрдүн сен, кынжыгый?!»

«Ун, каранычы, эне. Тигилерин, байкуш кичинекей эликтин баласын аяшпай тиштеп жатышпайбы.»

Канчык Кынжыгыйдын өзүн шилицен тиштеп ыргытып жибере жастады.

«Ы-ырр... бөрү баласы ушу сендей мазасыз болсо, ал өз жанын багалбайт, шордуу?!»

Кынжыгый коркконунан ыйлап жиберди кыңылдап.

«Шордуу, шордуу, – деди энеси ага. – Сен минтип кынжыя берсен өзүбүзгө жем болосун. Бөрү шордуусун тириүү койбийт. Шордуу бут бөрүнү жаман атты этип көйт. Тыны, чыйрал. Сен да тигил чаарчыкты шилице. Канына тоюн. App.»

Кынжыгый кыңылдады. Ал ошенткенде өз агасы Мантагайдан коркту. Кыйналган Чаарчыкты аяды. Аны энесине айтталбай кыңылдаа ыйлады.

Аны сезген энеси Кынжыгыйды «app» этип четке кубалады.

Бир кезде беркилер чаарчыкты өлтүрүп алышип, жылуу канына тоюнуп жатышты, жыргашып...

«Эу-ун, мына бөрү болот деген! Силер эми мага жардамчы болосунар мындан кийин», – деди Кек канчык белтүрүктөрүнө ыраазы болуп, өзү да чаарчыктын кемирчек төшүн кемирип жатып...

Айлар жылга айланды. Кек канчыктын ошол белтүрүктөрү эми ар бири килендеген көкжал бөрү. Алар эми эчтемкеден тайманбастар.

Күндөрдүн биринде адатынча өзү алда жакшы эле жыт алыш сак келткан эсил канчык ойдо жок жерден: эч бир киши келбес тар кычыктан аича байкас албай секирип коёмун деп он колун билегинен капканга чалтырды.

Ошондо ал бөрүчө тишилди «кын» этипстен. Анан тигилерге:

«А-у-н, турган-турган жеринде тым болгула. Мен азыр колумду капкан-

дан бошотоюн...» деди да өз билегин өзү бат эле кемирип, өз сөөгүн өзү «карс-карс» этире чайнап салып, билегин капкандан бошотуп алды да... Сөөгүнүн какшаганына чыдай албай мурдун жыйырды. Бир жолу «кын» эти. Билегинен төмөн балшайган таманы капканда калды. Анан ал чолок колун чолтоң этире сынар аяктап, өз тобун коркунчутуу жолдон аман алыш кетти.

Ар өмүрдүн терөлүшү да, өнүгүшү да, карышы да, аナン аягы да болот дечи.

«А-а-у-у-нн. Энелер карыды, кор болду. Карыса да мынча кор болбайт эле, ит капканчынын болот капканы мени сынар аяк этип койду. Эми силер бөрүнү тукумун улай бергиле, өздөрүнөрчө. Мен ушул зоонун айланасында энтеп чычкан басып жеп өлгөнүмчө күн көрөйүн, балдар».

Көкжалдары көздөрүнө жаш алышты.

«БИММ, мына ушундан улам: бөрүнүн көзүндө жашы келаткандыктан көзүбүздүн астында кара тамчы тагы бар. Бу биздин бөрүлүк жашыбыз. Силер эми көкжал тарттыңар баарыңар».

Бир маалда туура жактан карп-курп атчан киши чыга калды. Көрсө ал ушу зоону бөрү тукуму чердечү эле деп атайды эле ууга чыккан мергенчи экен. Ал өңөргөн мылтыгын окчо сундуруду.

«Мына эми тарс этет. Мен үлдүрөп жерге кабышам» – деп ойлоду канчык.

Мылтык тарс эткен жок.

Мергенчи мылтыгын кайра ээрдин кашына койду:

– А-ай кургур... сынар аяк болуп өзү да куруп зыянсыз болуптур. Күнүн көрө берсисин, – деп атады камчы басты.

Кишинин бул боорукердигине акылы жете бербей Кек канчык үлдүрөп, көздөрүн тунартып киши кеткен жакты тиктеп туруп... анан уктап бараткансып боорун жерге төшөп козголбой жатып калды...

- баш тоголоттуу – обучать, подучать
- чекир сымак – серый (о глазах)
- көздөрүн канталап – наливаться кровью (о глазах)
- кейин – вид, настроение
- шибер – густая трава
- көк жон таймаибас – смелый волк
- куриоң – ягненок
- мукур кулаң – короткоухий (о лошади)
- шаштүү – слушать, слышать

илмейген – худой, замухрышка
жорттуу – рыскать
дөлөй – приурковатый, недалекий
олжо – добыча
жөрөлгө – обычай, обыкновение
кынылдоо – жалобно и слабо вздыхать
көзү бозоруу – обессилевший (от голода, от потери крови)
зыянсыз – безвредный

- ?
1. Т. Сыдыкбековдун «Кек серек» ангемеси эмис жонундо?
 2. Жырткычтар жаратылыштын бир болугу дегенди кандай түшүнүсүнөр?
 3. Жан багуу, жашоо учун болтүрүк кандай мыйзамды сактасы керек?
 4. Кек канчык балдары жонундо кандай кам көрөт?
 5. Башка жаныбарларды жашоосу жонундо эмислерди билесинер? Алар бири-биринен кандай кам көрүштөр?

- ?
1. Венидин диаграммасын түзүнүз (Балпагай – Кынжыгый).
 2. Ангемеге караштуу сериялык сүрөттөрдү тарттыңыз.
 3. Ангемеден узүндү жаттап айттып бергиле.

Чынгыз Айтматов

(1928–2008)

Биздин Мекен таланттарга
кандай гана бай!
Болгондо да зор, дүйнөлүк масштабдагы
таланттарга бай...
Алардын бири – Кыргызстандын уулу
Чынгыз Айтматов.

Михаил Шолохов.

Батыш менен чыгышты бир маданий очкко бириктирген, улуттук салт-санаасын, тилин, дилин, өзгөчөлүгүн коргогон улуу гуманист, дүйнөгө белгилүү Кыргыз Эл жазуучусу, саясий ишмер, көптөгөн мамлекеттик сыйлыктардын эсси, дүйнө элдерине жакшы таанымал адам Чынгыз Айтматов 1928-жылы Талас өрөөнүнде Шекер айылында кызматкердин үй-бүлөсүнде туулган. Ал кыргыз жана орус мектептеринен билим алган. Улуу Ата Мекендиң согуш убагында 1942-жылы убактылуу окуусун таштап, өзүнүн Шекер айылдык советинде катчы (секретарь), райфодо налог агенти, трактор бригадасынын эсепчиси болуп иштеген.

Анын атасы Төрөкул Чынгыз кичине кезинде зле эрте дүйнөдөн кайтат. Ата-энеси кызматкер болгондуктан, алар Фрунзе жана Москва шаарларында жашап, окуган. Ошондуктан ал орус тилин жакшы билген. Чынгыз атасынын ордуна үй-бүлөсүн багып, улуулардын оор жумушун эрте аткарат. Ал Бишкектеги айыл чарба институтун окуп бүтүрөт. Анын адабиятка болгон ышкысы 50-жылдары ойгонот, чыгармаларын кыргыз, орус тилдеринде жазат. Анын өспүрүм чагы согуш убагына туура келген, оор кундердө өзүнүн тентүш, классаста балдары менен колхоздун ар кандай жумуштарына жардам беришкен, согушка кеткен аталаарынын, байкелеринин ордун эзлөп, жеништүн тез болушуна аракет жасашкан. Кийин Чынгыз көптөгөн чыгармаларында өзүнүн башынан ёткөн окуялар жөнүндө жазган. Бир катар чыгармалары балдар темасына арналган. Алар «Айтматовдун балдары» деген ат менен белгилүү. Анын чыгармалары дүйнө элдеринин көптөгөн тилдерине которулган. Чыгармаларынын негизинде кино-тасмалар тартылган.

Чыгармалары: «Бириңчи мугалим», «Жамийла», «Саманчынын жолу», «Бетме-бет», «Гулсарат», «Дениз бойлой жорткои Ала дөбөт», «Ак кеме», «Эрте келген турналар» повесттери, «Кыямат», «Кылым карытар бир күн», «Тоолор кулаганда» (Түбөлүк колукту) романдары.

Залкар сүрөткөр – азыркы учурда дүйнөдө чыгармалары эң көп окулган авторлордун бири. Бүгүнкү кундө Данияр менен Жамийла, Асек менен Илияс, Сейде менен Ысмайыл, Дүйшөн менен Алтынай, Толгонай менен Жер Эне, Танабай менен Эдигей, Султанмурат менен Мырзагүл, Авдий менен Бостон ар бир окуган окуманга белгилүү.

Эгерде жазуучунун чыгармачылыгына хронологиялык жактан көз жүгүртсөк, «Бетме-бет» 1957-жылы жарык көрдү. Аナン бар болгону бир жыл оттүп оттөй Арагонду тамшандырып, «сүйүү жөнүндө дүйнөдөгү эң уулу дастан» деген баага ээ болгон «Жамийла» повести жаралды.

Себеби, дал ушул повести жаралгандан кийин анчалык көп убакыт оттөй эле Ч. Айтматовдун «Тоолор жана талаалар повесттери» Лениндиң сыйлыкка татыктуу болду. «Гулсарат» повести учүн СССРдин Мамлекеттик сыйлыгы, «Эрте келген турналар» учүн республиканын Токтогул атындагы, «Ак кеме» повести жана киносценарий учүн СССРдин Мамлекеттик сыйлыктыры, «Кылым карытар бир күн» романы учүн кайрадан СССРдин Мамлекеттик сыйлыгын алган. Алси сүрөткөрдин алган сыйлык-наамдарынын толук эмес тизмеси мына ушулар. Ч. Айтматов – Кыргыз Республикасынын Баатыры, Эл жазуучусу, академик.

■ **кызматкер** – служащий
дүйнөдөн кайтат – умрёт
багып – (здесь) содержит
айыл чарба – сельскохозяйственный
ышкысы – желание, стремление
залкар – великий
балалык күндору – детство
өспүрүм чак – подростковый период
оор мезгил – трудное время
айылдык кеңеш – сельский совет
катчы – секретарь
ысым, аты – имя
дүйнө – мир

1. Ч. Айтматов канчанчы жылы, кайда туулган?
 2. Анын балалык жана өспүрүм кези кандай откон?
 3. Жазуучунун чыгармалары кайсылар?
 4. Чыгармалары канча тилге которулган?
 5. Эмис учун «Айтматовдун балдары» деп айтышат?
 6. Жазуучу кандай сыйлыктардын эсси?
 7. Ч. Айтматовдун дүйнөгө белгилүү жазуучу болушуна кандай сапаттар жардам берди?

1. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы жана жашоосу деген темада концептуалдык карта түзүнүз.
 2. Берилген сөздөрдүн ордун тап (ышкысы, залкар, кызматкер).
 Ч. Айтматов үй-бүлөсүнде туулган.
 жазуучу Кыргыз Республикасынын Баатыры.
 Жазуучунун адабиятка болгон 50-жылдары ойгонот.

АДАБИЙ ТЕРМИНДЕРДИН ТУШУНДУРМОСУ

Сюжет – адабий чыгармадагы мүнездөрдүн өсүшү, алардын өз ара мамилелеринин чиелениши жана чечилиши сюжет деп аталаат.

Сюжеттин элементтери – көркөм чыгармалынын сюжетин түзүү учун колдонулган окуялардын бирдиктери, мүнездүн калыптануу процессинин бөлүктөрү (Экспозиция, окуянын түйүндөлүшү, кульминация, окуянын че-

чилиши жана айрым учурларда учуроочу эпилог менен пролог да кирет.). Мисалы: Ч. Айтматовдун «Бетме-бет» повестинин аятында Ысмайыл менен Сейденин бетме-бет келиши чыгармалын кульминациясы.

Композиция – көркөм чыгармалын курулушу, анын бардык бөлүмдерүнүн бирдиктүүлүгү, көркөм образдарынын өз ара байланыштуулугу бир бүтүндүүлүктө болушу. Композициянын белүктөрү: **баяндоо**, диалог, монолог, портрет, пейзаж, лирикалык чегинүү ж. б.

Мисалы: Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестиндеги Толгонай менен Жер Эненин диалогу:

- Амансынбы, күттүү талаам?
- Аманчылык, Толгонай! Былтыркыдан дагы карый түшүпсүң го. Чачын куудай, колунда таяк.
- Өмүр өтүп жатпайбы, арадан дагы бир жыл өттү. Бүгүн менин сыйынчу кунум.
- Билем, күтүп жаткам, Толгонай. Бул жолу баланы да ээрчите келмек эмес белең?

Бетме-бет

1958-жылы басмадан чыккан «Бетме-бет» повестинде жазуучу согуш мезгилиндеги элдин оор турмушун, Сейде сыйактуу карапайым кыргыз аялынын аң-сезиминдеги өзгөрүүлөрдү, өз жанын Мекенден жоругу койгон Ысмайылдын тагдырын баяндайт. Анда Ата Мекендиң согуш мезгилиндеги кыргыз айылдары дуушар болгон кыйын турмуштун айрым элестери чагылдырылган. Повестте адеп-ахлакка тиешелүү маселелер козголгон. Тактап айтканда, аскер качкынынын кейиштүү тагдыры сүрттөлөт. Ошондо ал өз үй-бүлөсүн кыйнайт, бара-бара адамдык касиетин жогото баштайды. Акыры кара курсагынын гана камын ойлоп, өз кошунасынын, болгондо да, көп балалуу жесирдин уюн уурдал соёт.

Ч. Айтматовдун чыныгы чыгармачылык ийгилиги «Бетме-бет» повестинен башталган. Улуу Ата Мекендиң согушта фашисттик Германияга каршы эл-жерди коргоо үчүн эр жеткен азаматтар фронтко аттанды. Алар Ата Мекен үчүн өз жандарын аябай, өмүрүнүн аягына чейин салгылашышты. Ал эми айылдагы кары-картаңдар, аялдар менен балдар тынысыз эмгектениши. Бул согуш совет эли үчүн чоң сынно болгон. Мына ушундай оор мезгилде коомто жат терс көрүнүштер да болгон.

Жазуучу өзүнүн чыгармасында согуш жылдарында кыргыз айлында болгон окуяны сүрттөп көрсөтөт. Айылдын эр азаматтары душмандарга каршы кан майданга жөнөгөнде, алар менен кошо кеткен Ысмайыл өлүп каттуу мүмкүнчүлүгү бар экенинен заарканып, жолдон качып келет да, кыш бою кыштагына жакын үнкүрдө бекинип жатат. Чыгармалын башкы каарманы Сейде – үй оокатка тыкан, адамгерчиликтүү, ак ниет, боорукер, эмгекчил адам. Сейденин бактысы узакка созулбады, анын бактысына согуш тоскоол болду. Бардык түшүшкүтү Сейде өз мойнунда алат, күйөөсү үйгө келгендө, баласын колуна алып отурганды, ал бардыгын уннуп, аз да болсо бактылуу болгусу келет. Ал Ысмайылды аяйт, андан ажырапт жесир болуп

калуудан коркот. Күйөөсүнүн эптеп күн көрүү үчүн жанын калкалап, көлөчек жөнүндө ылайыксыз айткан сездерүнө алданат. Анын өз кызыкчылыгын көздөгөн опурталдуу жүрүш-турушуна ишенет. Сейденин эң чоң жаңылыштыгы, катасы жана кайгысы ушул. Ал көптөгөн оор нерсelerди кайгы-капаны башынан өткөрөт. Таң эртеден кеч күүгүмгө чейин кара жанын карч уруп иштейт. Максаты жаз келгиче Ысмайылды багып, ашуу ачылгандың башка жакка көчүп кетүү. Ысмайыл өз үй-бүлөсүн кыйнаганы аз келгесин, бара-бара адамдык касиетин жогото баштайды. Акыры кара курсагынын гана камын ойлоп, өз кошунасынын болгондо да, көп балалуу жесирдин уюн уурдал соёт. Мына ушундан кийин Сейде Ысмайылдын кандай таш боор, кара ниет адам экенине көзү жетет, ал элге жат адам экенин түшүнөт. Сейде мындай адамдан кол үзүп, башын жоругу көтөрүп, элге кайрылат. Бул мурдагы Сейде эмес, күчтүү, асылзаада, башкалардан артык адам экендигин далилдеген аял заты эле.

Ысмайыл болсо эл алдында өз жазасын алат.

- **чыныгы** – настоящий
- иїгиллик – успех
- дуушар – постигнуть
- кыйын турмуш – трудная жизнь
- айрым – некоторые
- элестери – образы
- чагылдырылган – запечатлено
- козголгон – подняты
- адеп-ахлак – воспитание, поведение
- маселе – задача, проблема
- тактап айтканда – если сказать точно
- аскер качкыны – дезертир
- кейиштүү тагдыры – печальная судьба
- майдан – фронт
- заарканы – тревожась, опасаясь
- үңкүр – пищера
- кыйнайт – мучить
- адамдык касиет – человеческие качества
- кара-курсак – пропитание
- камын ойлоп – заботясь
- жесир – вдова
- күйөө – муж
- аңчалык – не очень
- өөн корбайт – не видит ничего плохого
- жаздан калкалап – защищая от наказания
- ырайымсыздык – жестокость

1. «Бетме-бет» повестинде эмис чагылдырылган?
2. Повесттеги башкы каарманлар кимдер? Алардын кылых-жоругу кандай?
3. Ысмайыл качан кармалат. Аны ким карматат?

1. Берилген сездер менен сүйлөм түз (текстке байланыштуу).
- Чыныгы, адеп-ахлак, аскер качкыны, адамдык касиет.
2. Ысмайыл жана Сейде деген каарманларга Венидин диаграммасын түз.
3. Повесттеги үзүнүү жаттап, жатка айттып бер.

Бетме-бет повести

(Узунду)

Кечинде, бутун араң сүйрөп, Сейде айылга кайтканда, Тотойдун сарайынын эшиги баяты эртең мененкідей зең аңырайып, кере ачылган бойдан туруптур.

Тұн ичинде терезе чертилди. Башын өйдө чулгуп, чочуп кеткен Сейде «Сен кимсиң» – деп кыйкырып жибере жаздал, анан Ысмайылдын келип калғанын билип, андан бетер эси чыгып кетти: «Кокуй, айыл дүрбүп жатканда, аны кайсы күдай кашайтып айдал келди, кармалат экен!». Сейде ордунан тұра жұғұруп, шашылыш эшикти ачты да, бат-бат шыбырады:

– Бол эртерәэк, айыл жаман!

Эшикти кайра иле көюп, караңғыда Ысмайылды ички үйге жетеледи. Терезелерди тууқтап, билик күйгүзгөнгө болбойт. Ысмайыл колуна кармап турған бир нерсесин былк эттире жерге таштаганда, чочуп кеткен Сейденин жүрөгү да болк этип, кошо үзүлүп түшкөндөй болду. Ал эңкейе калып, жерде жаткан баштықты сыйпалады. Колго жумшак бир нерсе урунду. Баштықтагы эт экен.

– Сен белен? – деди заматта тамагы кургап, буула калған Сейде.

– Чи, унчукпа! – Ысмайылдын көзү караңғыда жашыл от чалып, ал жакындан келип, бетке энтигип оор дем алды. – Унчукпа, ишиң болбосун!

Сейде унчуккан жок. Кимдир бирөө аны көкүрөктөн алып, тәз тигиндей түртүп жиберген өндүү. Ал жыгыла жаздай, отурған ордунда жер таянды. Азыр, ушул кезде, турмушундагы бардық ишениң, сүйгөнүнөн ажырап, азап, кордук тартып сактаган кишиси анын бардық жакшы тилек, үмүттөрүн жерге тебелеп, жексен кылғанда, ал ордунан тұра жұғұруп, бет алған жагына, тұз, кыр дебей чынырып, кыйкырган бойдан дүйнөдөн бе-зип кашып кеткиси келди. Бирок өйдө түрууга чамасы жетпейт. Там астын-устун келип, кимдир биреөнүн чексиз күйүттө солкулдан боздогону кулакты тунжураткансыйт.

– Эмне олтурасың, күйгүз биликти! – дегенге Сейде козголгон жок.

– Ой, эмне олтурасың, күйгүз дейм, биликти! – Эңкейип турған Ысмайыл жанына тизелеп жылып келген Сейдени көрдү.

– Ушул жетимдердин кешигине кол салғандан көрө, өзүбүздүн кунажынды союп салсан болбойт беле!

– Былжыраба! – Ысмайыл аны ийнинен кыса кармап силкти. – Мени үйрөткөнүнду көюп, өзүнду бил. Заманан бөрү болсо, бөрү бол! Ушул кезде ар ким өзүм гана тойсом дейт! Башкалар менен ишиң эмне экен, сен ачтап өлүп бара жатсан да, бирөө келип казаның аш салып бербейт... Алған алып, жулган жулат! Акмак болбо!..

Сейде сүйлөбөй, жоопсуз отурғанына Ысмайылдын жини келип, оозунан отко қактап чийки жеген тұтундуу эттин жытың кыңырып, ал аялын жакасынан бурап, киркиреди:

– Эмне унчукпайсың, я! Эмне унчукпайсың, дейм?.. Мен өзүбүздүн кунажынды союп алсам, балабызга сүт кана, элдин балдары өзүндүкүниң артық болуп кеттиби?.. Жетишет, кышы менен калчылдан, тишимдин ки-

рин соруп отурдум... Мен уурдайм, мен жейм, аскерден качып келип, ачтан өлөйүн деген эмесмин! Өлсө башка өлсүн, бирок мен жөн эле өлө албайм!..

Сыртта жанаша көчөдөн короз кыйкырды, ага экинчи бири канат кагып, үн кошту. Ысмайылдын кетер маалы болуп калды, ал ордунан турду да:

– Көп сүйлөбөй, этии салып жегиле, сөвгүн көрсөтпөй жерге көмгүлө, уктунбу? – деп тамекини аптыга соруп-соруп алып, таманына очуруп, чыгып кетти.

Ирсөн-бараң таң сүрүп, уй ичи бозоруп келе жатат. Терезе улам жарык болгон сайын, нары мештин түбүнде, бешкти кучактап отурган чачы ак-бозала аял терезени кадала карап, бир эле жерге тигилет. Терезенин нары жагында эмнеси бар болду экен, ал эмнени карайт? Эмне үчүн анын чачы бир эле түндө агарып кетти? Чаташып, түрмөктөлгөн ойлор терезени баркырата сындырып, жерди кезип, аралап, тиги кандай, бул кандай деп түшүнгүсү келет. Ооба, мына бул кичинекىй терезенин нары жагында айыл жатат, эл жатат. Анда почточу Курман бар. Ооба, Ысмайыл да бар... «Бирок сен башкаларга оқшобойсун, сен башкачасын, жат адамсын... Өз элини ушундай жоо сайышканда таштап көргөлөн, ақыр түбү өз элини душман болот экен да... Сени сактайм деп жүргөн экем, көрсө, ушундан сакташ керек эле...»

Бирөө жанынан үшкүрүнүп койду. Бурчта отурган кемпирди Сейде эми гана кердү. Эзгүн арык тизесине жөлөп ал дагы терезе жакты карап, кызыл жээк өңү өчкөн көздөрү менен кейиштүү тигилет. Албетте, түнү менен мында болуп жатканын баарын ал угуп отурду.

Сейде чапанын кийип, баласынын ороолорун жоолугуна түйүп алды.

– Төркүнүнде кетесиңбى? – деди кемпир.

– Кетем! – деди Сейде.

Кемпир мейлиң дегендей унчукпады.

Баласын көтөргөн Сейде эшиктин жанына барганды, алда эмнени кыялбагандай имерилип токтой калды. Козунон шоргологон жаш баласынын бетине тамчылады эле, бала кың этип, эриндерин чопулдатып, козголо түштү. Бирок ошол замат эчтекеден капары жок болтоюп, уктап калды. Жерде жаткан баштыкты колтугуга кысып, баласын көтөргөн Сейде босогодон аттап, эшикке чыгып кетти. Кемпир мында да унчуккан жок.

Бир аздан кийин кемпир дагы үйдөн чыгып, эшигин ачык таштаган бойдон өз бет алдынча алда кайда талаага басып кетти...

Чийлүү коктуларды аралап, баласын көтөргөн Сейде, анын артынан ат мингейн Мырзакул, мылтыкчан эки солдатты ээрчитип келе жатышты. Жана түннелди коруган аскерлердин командири, бул эки солдатка жанаша кыштакка барып, сельсоветтинин председателине качкынды кармоого жардам бересинер деп бүйрүк берген.

Сейде болсо баласын көтөрүп ушундан нары теркүнүнө кетет. Бул айылга ал экинчи кайтып келбай.

Арткааак жерде келе жаткан эки солдат өздөрүнчө сүйлөп жатышты:

– Уюн уурдаткан ушул аял го, кандай дейсиси?

– Ошондой болуш керек?

– А-а, анда азамат экен. Акыры уурунун изине түшкөн экен да, бирок баласын таштабай, эмнеге көтөрүп келе жатат болду экен?

– Аны ким билсин. Деги өзү кандайдыр соо неме эмес. Жана сельсовет атка минип, баланды өңөрүп ал десе, унчукпай басып кетти.

Мырзакулдар баш жагы туюк ан, майда-майда булактары бар, камыштуу коктуга келгенде, Сейде бурулушка токтой калды.

– Төэтиги жерде, камыштын арасында! – деп колу менен көрсөттү. Аナン өзү күпкүү болуп, алкымындағы жоолуктун түйүнүн бошото чечип, отура калып, эмне кыларын билбекендей баласын эмизе кетти.

Мырзакулду ээрчиген солдаттар ошол тарапты көздөй акырын басысты. Азыраак етүп, Мырзакул аттан түшмөкчү болду эле, нары жактан Ысмайылдын кыйкырган дабышы чыкты:

– Ой, Мырзакул? Кайт артыңа! Мен акыры өлгөн кишимин, сени да ала жатам!

Мырзакул үзөнгүнү темине калып, ошол ун чыккан жакка кыйкырды:

– Көтөр колунду, жүзү кара!

Тарс этип камыштын арасынан беш атар атылганда, ордунан секирип тура калган Сейде Мырзакулдун ат мойнунда жыгылып, жалгыз колу менен жалды тутамдай кармалап, майып колу менен беркисине жардамдашайын дегендей мултун-мултун этип жатып, аナン акыры аттан ооп түшкөнүн көрдү. Ангыча, таштарга бекине калган эки солдат, камышты аралата оқ атып калышты. Нары жактан Ысмайылдын аткан оқтору ташка тийип, чуини, чу-ии этип четке кайып, кулак түбүнөн учкансып жатты. Тынч жаткан тоо арасы беш атарлардын үндөрүнө толуп, чуулдап кетти.

Бир убакытта солдаттын бири эси чыкканда кыйкырды:

– Эй, маржа, куда. Назад, назад! Убьет!

Баласын колунуа көтергөн бойдон Сейде туура Ысмайылды көздөй кеситип бара жатыптыр. Ал эчтекеден сезбекендей бет алдын тайманбай түз тиктейт. Бул учурда анын таштан чапкандай бир калыпта мостойгон кара тору жүзүнө кандайдыр ичтеги зор күч, өкүмдүү адилеттик сезилип жатты. Анын каар менен мун-зарга толгон көзү Ысмайылды: «Чык бери! Кел, алдым!» – дегенсип тиктейт. Сейде ар бир кадам илгери баскан сайын, шашып калган солдаттар эмне кыларын билбай:

– Эй, назад! Вернись сейчас! Вернись! – дейт.

Бирок Сейде кылчайып койбостон, камышта жаткан Ысмайылга салмактуу басык менен жакындай берди.

Тоо ичи демин тартып, тыптынч. Оозун басып, таштарга селес жармашкан солдаттар да, бери жакта туррууга умтулгандай, жалгыз колу менен жер чапчып, жуз төмөнүнөн жыгылтган Мырзакул да, сур мөнгүлерду кабагына түшүрө асмандан бүркөлгөн зоокалар да, айлана дүйненүн баары бул учурда ун чыгарбай, ок качан атылар экен, бала көтөргөн аял качан жалп эттер экен дегендей, коркунучту күтүүде. Жок мында болууга мүмкүн эмес! Ана, камыштарды шуудурата келип, Сейдени: «Кайт, артыңа кайт!» дегендей бет алдына шамал уруп, жоолугун учурду. Аял аны билген жок. Ал азыр өлүмдү көздөй эмес, адамдын бийик касиети, адилеттеги учүн баласын керилген көкүрөгүнө кысып, башын ойдо көтөрүп, кетип бара жатты.

– Стой! – деп солдаттын бири чыдай албай кыйкырып, ордунан тура калды. Ал умтулуп аялдын артынан жүгүрөйүн дедиби, бирок ангыча болбой, нары камыштын арасынан боз шинели алама-жулама, бети-башын са-

кал баскан киши секирип чыгып, мылтыгын кош колдоп өйде көтөрүп, аялга калтылдап жүткүндү. Бетинен киргилт тер куюлган, капкара, түнөргөн Ысмайыл Сейдеге жакында, бетме-бет келгенде, көзү алачакмаңтынып, мурунку Сейде эмес, кандайдыр башка, кандайдыр өзүнүн укмуштуу күчүн, өз артыкчылыгын, адалдыгын билип жалтанаң койбостон, баласын көтөрүп, чачы боз-ала жылан баш аялдын маңкайып турганын көрдү. Сейде анын көзүнө бийик жерде тургандай көрүнүп, ал өзү анын жанында кирбийгенсип, башын ийнине катып бир нерсе айтайын деп оозун чала ачкан бойдон, Сейденин аралашкан көзүн бир карап, мылтыгын тээ тигиндей ташка жанчып ыргытты да, колун көтөрүп, мылтыгын сундуруп келе жаткан солдаттарга корголоду.

■ чочуу – боязнь, пугливость
 черт – стучи
 туюктан – загородив
 таянуу – опиранье
 дүйнодөн – с этого света
 жетим – сирота
 касырсып – испытанный запах
 киркиреди – хранил
 ирен-бараң – предрассветная темнота
 тигилет, карайт – смотрит
 ушкүрүк – тяжёлый вздох
 жүзү кара – мерзавец

- ① 1. Тотойдун ую Ысмайыл колдуу болуп жоголгонун билгенде, Сейде кандай абалда калды?
 2. Ысмайылдын жеек мүдөөсүн, өзүмчүлдүгүн эмнеден улам байкоого болот?
 3. Сейде менен Ысмайылдын элдешпес кагылышы эмнеден улам болду? Сейденин чачы эмне үчүн бир түндө агарып кетти?
 4. Сейдеге ункурду жаткан Ысмайылга бетме-бет чыгып анын бетин ачууга кандай күч түрткү берди?
 5. Бүгүнкү күнде Мекенин көргөн, ага чыккынчылык кылган адамдар барбы?
 6. Андай адамдарга кандай баа берсек болот? Өз оюнарды айткыла.

- ② 1. Сүйлемдердүрт толуктан жазыңыз.
*Түн жасынган Сейде барат.
 Кошунанын уюн уурдайт.
 Сейде бетме-бет чыгат.*
 2. Эгерде Ысмайыл терс кылым-жоруктарды жасабаса, келечектеги алардын жашоосун кандай элестетет залениз? Сүрөт аркылуу көрсөтүнүз.
 3. «Бетме-бет» повестиндеги ои жана терс каармандарды болуп жазыңыз.

КОШУМЧА ОКУУ ҮЧҮН МАТЕРИАЛДАР

Салт ырлары

Кыргыз элдик оозеки чыгармаларынын ичинен үрп-адат, салт ырлары кенири орунду эзлейт. Мындаид ырларга кошоктор (киши өлгөндөгү, кыз узаткандағы), керәзз, арман, бешик, оюн ырлары кирет.

Үрп-адат ырларынын кээ бир түрлөрү ушул күнгө чейин эл арасында кенири сакталып келе жатат.

Кошоктор

Кошоктор адегенде адам өлгөндө ырдаалган, айтуучунун ички кайгысын, өкүнүүсүн, күйүтүн чагылдырган.

Кошоктор: киши өлгөндө кошоктору жана кыз узатууда кошулуучу кошоктор болуп экиге бөлүнөт.

Киши өлгөндөгү кошокторго «Карагул ботом», «Устанын аялынын кошогу», «Күлбөскандын кошогу», «Мергенчинин аялынын кошогу» ж. б. кирет.

Устанын аялынын кошогу

Балкасы менен зер чапкан,
 Бармагы менен мал тапкан.
 Кычкачын кармап, зер чапкан,
 Кызматы менен мал тапкан.
 Кеөрүтүн күнде өкүрткөн,
 Көмүрүн сактап, бекиткен.
 Баянын айтам бир канча,
 Балкасын койбай секирткен.

балка – молоток

кычкач – кузнечные плоскогубцы

зер – золото

коорук – кузнечный мех

баян – рассказ, повествование

Асылым уста, арстаным,
 Бактыма кудай жазганим.
 Балаца калды мүлк болуп,
 Болоттон соккон барсканың.
 Дөөшүн калды темирден,
 Көз ачык ёттүн өмүрдөн.
 Чың темирди балкытып,

уста – мастер

мүлк – имущество

барскан – кузнечный молот

дошү – наковальня

Өнөрүн ашты көмүрдөн.

Жалпы жүрт пайда көрсүн деп,

Жасадың таштан тегирмен.

Түйгүнүм – устам барында,

Тууганы нанга кенелген.

Көзү ачык сенин балдарың,

Көтөрүп нанды кемирген.

Жайдарым, сендей табылбайт,

Жалпы бир элэт элинден.

Сүй салып ойнап жүрчү злем,

Сымбатым артып келинден.

Каз элечек мен злем,

Тойгузган эрим сен элең.

Каз элечек жыйналды,

Кара бет какшап ыйлады.

Торко элечек жыйналды.

Кадимки кадыр сый калды.

Арманың айтып кара бет.

Азабың тартып кыйналды.

Кара бет менин үстүмдө,

Калдайган калың чыр калды.

тегирмен – мельница

каз элечек – тюрбан больших размеров

кара бет – несчастная

Береним, уста өлгөн соң,

Беш бармак тииди бетиме.

Жүдөп-какап, кор болуп,

Жүрөмүн калктын четинде.

Өзүндөн калган үч балан,

Эсен жүрсө, эр жетер,

Эр жеткенче, эс кетер.

Эсине албай дос кетер,

Карыптык башка келгенде,

Кайты менен күн кечер.

Эмгек кылсак эринбей,

Эптеп-септеп күн өтөр.

берен – богатырь, молодец

беш бармак – пять пальцев

кор болуу – унижаться

карын – обездоленный, бедняк

1. Уста кандай иштечү экен?

2. Ал өлгөндөн кийин баласына эмнелер калыптыр?

3. Балдары, туугандары кандай жашаптыр?

4. Аялы эмне деп кайтырып жатат?

1. Бутунку күндегү усталардын эмектери жөнүндө сүйлөп бериниз.

М.: (Куруучулар, ..., ..., ...).

(Куруучулар бүтүнку күнү көп кабаттуу үйлөрдү куруп жатышат).

2. Жогоруда аталган усталардын колдонгон эмгек шаймандарын (куралдарын) атап беризиз же сүрөт аркылуу көрсөтүңүз.

Кыз узатуу

(Жеңесинин коштошкон кошогу)

Аркадагы көк конуш,

Алты ыстарчын бир болуш,

Атакен тапкан жай конуш.

Жай конушка конуп ал,

Кызыке,

Жайдары келин болуп ал!

Желкедеги бир конуш,

Жети ыстарчын бир болуш,

Энекен тапкан жай конуш.

Жай конушка конуп ал,

Кызыке,

Жайдары келин болуп ал!

Сары атка тумар тагып ал,

Кудагый,

Салкын жерге багып ал!

Салкын жерге бакпасаң,

Санатылуу малыңды ал!

Көк атка тумар тагып ал,

Көлөкө жерге багып ал!

Көлөкө жерге бакпасаң,

Көпкө түшкөн малыңды ал!

Бийкеч жан,

Көгөргөн тоонун чокусу,

Көккө бир жакын көрүнөт.

Жат элгө кетип барам деп,

Кызыке,

Көнүлүн жаман болунөт.

Жай кийгениң мулкэ зле,

Кыш кийгениң түлкү зле.

Отурган жерин, кыз бийкем,

Оюн менен күлкү зле.

Оюн, күлкү тыйылар,

Кожо, молдо жыйылар.

Кокустан нике кыйылар.

А тоонун башы көбүргөн,

Бу тоонун башы көбүргөн,

Бийкеч жан,

Ата-энеден бөлүнгөн.

Тескейден аккан булак бол,

Бийкеч жан,

Тентүшүн менен ынак бол!

Күнгөйдөн аккан булак бол,

Күйөөн менен ынак бол!

конуш – место расположения села

ыстарчын – аулный старшина

келин – невеста, сноха

болуш – волость (ист.)

жайдары – веселый, сердечный

тумар – амулет, талисман

конул – настроение

болунөт – делиться

нике кую – сочетаться браком

кобурғон – пениться

ынак бол – будь близким человеком

1. Кызга күйөнү ким таалтыр?
 2. Кыз кандай жашоодо жашаптыр?
 3. Женеси кандай кенештерди берди?

1. Башка улуттагы элдердин кыз узатуу салты жөнүндө жазыныз.
 2. Түрмүшкүч чыгып жаткан кыргыздын кыздарынын кийген киймин сүрөттөп бериниз (Байыркы заманда, бүтүнкүк күнде.).

Арман ырлары

Тенсиз түрмүштүн айынан жааралган кайгы-мундуу чыгармалар, арман ырларын түзөт. Арман ырлары өзүнүн тематикасы, мазмуну жагынан ар түрдүү: «Жокчулуктун арманы», «Карылыштын арманы», «Койчунун арманы», «Кыздын арманы», «Сокурдун арманы» ж. б.

■ арман – печаль

«Жокчулуктун арманы»

Беш айчыктуу кызыл тон,
 Кийгизбедин жокчулук.
 Безелентип боз жорго,
 Мингизбедин жокчулук.
 Алты айчыктуу кызыл тон,
 Кийгизбедин жокчулук.
 Алчандатып боз жорго,
 Мингизбедин жокчулук.
 Карагандуу кайкы жол,
 Кондурбадың жокчулук.
 Карши алдымдан сен чыгып,
 Ондурбадың жокчулук.
 Бетегелүү сары жон,
 Кондурбадың жокчулук.
 Бет алдымдан сен чыгып,
 Ондурбадың жокчулук...

беш айчыктуу – узоры в виде полумесяца
 жокчулук – нищета

боз жорго – иноходец
 карагандуу – покрытый, заросший
 караганином
 кайкы жол – небольшая впадина между гор
 кондурбадың – (здесь) не дал возможности
 найти свое место в жизни
 ондурбадың – (здесь) не дал возможности
 быть лучшим

1. Жокчулук деген эмне?
 2. Кандай адамдар жокчулукка туш болот?
 3. Алар эмнеге арман кылат?

1. Төмөнкү сөздөрдүн антонимдерин жазыныз:
 Жок X
 Жокчулук X
 Бай X
 Кайгы X
 2. Ырды жаттаңыз.

Төркүнүнө жетпеген кыздын арманы

Суурулсун тулпар түягы,
 Күрүсүн кыздын ыраагы.
 Ак түйүнчөк түйгөндөй,
 Данакер бекен кыз байкуш?
 Ат жеткис жерге бергидей,
 Күнөөкөр бекен кыз байкуш?
 Көк түйүнчөк түйгөндөй,
 Данакер бекен кыз байкуш?
 Көз көргүс алыс бергидей.
 Күнөөкөр бекен кыз байкуш?
 Тобурчак аттын токтугу,
 Тозоктуу көлдүн окчуну,
 Төркүнүм көлдө, мен мында,
 Ичимде толгон көп мүн да.
 Тобурчак аттын түягы,
 Тозоктуу көлдүн ыраагы.
 Күркүлдайдын уясы,
 Күргак да бекен, суу бекен?
 Куруп калган бир тууган,
 Оору да бекен, соо бекен?
 Аштуунун бели ак кезен,
 Кара да бекен, кар бекен?
 Кайрыларым бир тууган,
 Аман-эсэн бар бекен?

тулпар – скакун,
 түяк – копыто
 ыраак – далеко
 түйүнчөк – узелок, связочка
 данакер – примиритель

көз көргүс жер – земля, далекое место
 күнөөкөр – виноватый, преступник
 окчун – находящийся поодаль
 мүн – печаль, тоска
 тозок – мученик

1. Кыз эмнеге арман кылат?
 2. Анын төркүнү кайсы жерде экен?
 3. Ал эмнелерди билгиси келет?

1. Кашаанын ичине берилген сөздөрдү пайдаланып, төмөнкү сүйлөмдөрдү толуктап жазыныз (тулпар, аман-эсэн, төркүн, түйүнчөк, тобурчак, күнөөкөр).
 Кызды алыска бергидей ал беле.
 Бир тууганы бекен.
 Ак..... түйгөндөй, данакер бекен кыз байкуш.

Койчунун арманы

Койчу болдум башынан,
 Кордукту тарттым жашымдан.
 Кошомат кылып кой бактым,
 Курсагымдын ачынан.
 Чокоюм буттакан суурулуп,
 Чор болду таман тууруулуп.
 Чой-чойлоп жүрүп елөмбү,
 Чокудан бир күн буулугуп?

койчу – пастух
 кордук – позор, унижение
 кошомат – подхалимство, лицемерие
 чор болуп – мозолистая подошва
 чоку – вершина горы

Чарыгым буттан сууруулуп,
Чарчадым таман тууруулуп.
Чой-чойлоп жүрүп өлөмбү.
Чокудан бир күн буулугуп?
Эшикке жатсам, эчки калыр тебелейт,
Үйгө жатсам, байбиче калыр жемелейт.
Тезек тер деп кап берет,
Үйгө кирсем, көсөө менен тап берет.
Эшикке жатсам курушуп,
Кой, эчки менен урушуп.
Каржалсам билчү киши жок,
Ачка жатсам тырышып.
Кара өгүз минсем камчым жок,
Үйгө келсем, тынчым жок.
Мунканып зарлап ыйласам,
Арманым утар киши жок.

чарык – чарыки, обувь из сыротяной кожи
буулугуп – сдва сдерживает слезы төбелөө – топать, задавить жемелөө – упрекать таш берүү – набрасываться замахиваться, курушуп – сжиматься, стягиваться каржалуу – обессилевать, изнуряться отгүз – вол, бык камчы – кнут мункануу – печалиться, горевать

гызхан империясынын ар кайсы аймактарына айдалат. 16 жашка чыккан Жакып Манастын атасы Алтайга айдалат. Жакып Алтайдан Чаянхандын кызы Бакдеөлөттү алат. Кайнатасынын жардамы менен аябай бай киши болот. Анын 48 мин аты болгон. Бирок көп жылдар бою баласы жок болгон. Болжол менен 1346-жылы 56 жашында уулдуу болот. Манасты Жакыптын уулу аялы Чыйырды төрөйт.

(Чыныгы аты – Шакен).

Манас курсактан түшкөндө үнү 30 кишиникиндей болуп, уучуна кан ченгелдеп түштөт. Оозантканда бир карын майды жеп көт. Жакыпка Акбала сүйүнчүлөп барганды, ал жалдуу кула бээни туудуруп, Аккула кулунду карманп отурган экен. Бул кулун кийин, Манаска ат болуп калат.

■ ата тек – предки түүгандык – родственные жээн – племянник миц башы – тысячник козомолдоо – надзор бийлик – власть үзүүлтүксүз – неприрывные кайната – тесть болжол менен – примерно уучуна – в руках (горсть крови) обозантканда – дать отведать

Манастын туула элегиндеги бабалары (С. Карадаевдин варианты боюнча)

Түп атасы түгөл кан,
Түбүнөн кыдыр даарыган.
Башкы атасы баары кан,
Башынан кыдыр даарыган.
Туноп еткен жерине,
Түптүү мазар орногон,
Басып еткен жерине,
Базарлуу калаа орногон.
Түп атасы Бабурхан,
Бабурхандан Төбөйхан.
Төбөйхандан Көгөйхан,
Көгөйхандан Ногойхан.
Ногойхандан Жакыпхан,
Кыргыздан тарап туулган.
Мунун кайратынан жан чыгып,
Кытайга салган чуулган.
Кайраттуу, мыктуу, заары күч,
Буда катылганды кылган түз.
Каракан эзлөп турганда,
Мейманкана беш сарай,

түгөл – все
кыдыр даарыган – счастливый удачливый

мазар – святое дерево
калаа – столица
орногон – образовалось

1. Койчу кандай кыйынчылкыттарды коруптүр?
2. Койлорду кайсы жерге жаят?
3. Ал кайда жатат?
4. Курсагы токту же ачкабы?

1. Төмөнкү сүйлөмдергө сөздөрдү туура коюнүз:
Койчу койлорду жайып жүрот.
Бутундагы суу болду.
Үйүнө келсө жок.
(тоодо, тынчтык, бут кийими)
2. Быр боюнча тушунгөнүнүзүдү сүйлөп бериниз.

«Манас» эпосу. «Манас» эпосундагы Манастын ата-теги, төрөлүшү

Манастын ата-теги Байгурдан башталат. Байгурдан Бабур, Бабурдан Төбөй, Төбөйдөн Көгөй, Көгөйдөн Ногойхан, Ногойхандан Жакып, Жакыптан Манас. Манастын чоң атасы Ногойхан Чыңгызхандын жээни. Ногой Чыңгызхандын кызынын уулу. Ногойхан он төрт жашында миң башы болот. Кырк жыл мамлекеткө көзөмөлдөө жүргүзөт. 1286–1306-жылдардын аякы жыйырма жылдын ичинде Алтын Ордодо бийлик учун үзүүлтүксүз күрөштө 25 хан алмашат. Бийликке Чыңгызхандын эң кичүү уулу Токтогаган келет. Ал бүт 25 хандын өлүмүндө Ногойхан күнөөлүү экенин айтып ага согуш жарыялайт.

Токтогаган менен болгон согушта Ногой женилип 17 аскери менен качат. Ошол убакта Ногой 80 жашта эле. 1306-жылы Ногой өлөт. Алтын Ордодо ал 60 жылдан ашык жашаган. Анын достору, үй-бүлөсү, дайыма аны менен чогуу болчу. Токтогаган анын үй-бүлөсүн Алтын Ордодон кууп жиберет. Ногойдун балдары – Жакып, Бай, Орозду, Үсөн (Көзкаман) Чын-

Берендин жайын сураба,
Мунун белгилүүсү бир далай,
Билеги жоон таш жүрөк,
Каракан болуп аталаپ,
Ал дагы бир мүчөлүү бадирек,
Айзакердек артык эр,
А дагы казылганды кылган түз.
Айбаты бийик заары күч,
А дагы ааламга чыр салган,
Ал Каракан өлтөндө,
Кайра келбес чын жайды,
Ошол киши көргөндө,
Аргын менен кыргыздын,
Кереге-уугун кыйратып,
Кытайдын Молто кан чыгып,
Келин-кызын ыйлатып,
Кытайдын Молто кан чыгып,
Кылымга татып чатагы,
Алөөкө деген да чыгып,
Балбандарын шайлашып,
Балбанын мыктуу камдашып.
Аргын, кыргыз аралаш,
Өзөн бойлой конгондо,
Каяшаякка жан калбай,
Каяша айтып коюуга,
Калың журттан ал калбай.
Кытайлардын Молто кан,
Калайманды баштады,
Каяшаяк бергенди,
Койбай кырып таштады.
Алымын артык жороду,
Кайра айтып койгонду,
Кызыл канга боёду,
Кылча жанды койбоду,
Кайрраттанып алганды,
Калың кыргыз аргындын,
Каны суудай ташыды,
Каракан түшүп эсине,
Калың журттар жашыды.
Кара калмак манжуу журт,
Каарын салып узду алды.
Олжо кылып онбогур,
Беш көкүлдүү кызды алды.
Талдын баарын сулатты,
Тамдын баарын кулатты,
Такыр чаап алды эми,
Акыр татыр заманды,

кыйратуу – разрушать, разгромить

каяшаякка – огрызаться, грубо возражать

калайман – переполох

аргын – перен. гибрид, метис

акыр татыр заман – конец света

Жүрт башына салды эми.
Түтүнгө аламан салганы,
Тутанып кеткен бул донуз.
Такыр жыйып алганы,
«Ал Каракан, өлбө – деп,
Бул өндөнгөн кордукту,
Мендесине бербе!» – деп,
Калайкытын баары ыйлап,
Карып калган чал ыйлап,
Эртөн тартып алат» – деп
Ойноо – өспүрүм кыз ыйлап,
Ай, Каракан өлбө» – деп
Бул өндөнгөн кордукту,
Мендесине бербе» – деп,
Ал Каракан өтүптур.
Кан талоосу бек азап,
Кандан калган кыргызды,
Камчыга ченеп бөлүптур,
Молто менен Алөөкө,
Арага мыктаап алыптыр,
Азапты бекем салыптыр,
Алы жок, алсыз кыргызга,
Түтүнгө асый салыптыр.
Түгөнүп кеткен ал чочко,
Такыр жыйып алыптыр.
Аргын менен кыргыздын,
Жаккан отун өчүрүп,
Жабылта баарын көчүрүп,
Ал Каракан өлүптур.
Каяша берген киши жок,
Аргын менен кыргызды,
Астын бапан айдаптыр.
Алсыратып ал журтту,
Түк койбай баарын жайлаптыр.
Каарланган капырга,
Же кармап берер мал калбай,
Же каяша айттар жан калбай,
Тополону тоз болуп,
Токтобой качып кайран журт,
Капаланып кайгырып,
Калк айласын табуучу,
Каракандан айрылып.
Айласын таптай быркырап,
Кан өлгөндө эки кан,
Кайрратты мыктаап салыптыр.
Кара кылбай калың журт,
Капкайда тентип алыптыр.

аламан салуу – сделать набег

кордук – позор, унижение

мендесине – не дай бог беззащитному

человеку

асый – по пятому году, т. е. уже взрослый –

о лошадях

бапан айдатып – угнать куда-то далеко

канкайда – где, куда

Алымына чыдабай,
Бирөө тентип Алтайга,
Бирөө тентип Кангайга,
Бирөө тентип Урумга,
Бирөө тентип Кырымга,
Элсиз эркин жер калып,
Каны жок канғып эл калып,
Каракандын катыны,
Кара кийип тул калып.
Каракандын өзүнөн,
Казына толгон бул калып.
Каракандын сегиз уул,
Мунун баары жаштоо тегиз уул.
Бул Каракан өлгөндө,
Боортокто баары жаш калып.
Болбогон баары мас калып,
Атасы өлүп жаш калып,
Ошо Каракандын сегиз уул
Кээси жалкы кээси эгиз,
Мунун эрдиги журтка эңтегиз.
Калайыктын баарысы,
«Жетим балдар чоңойсо,
Мунун бир пайдасы тиер» – деп,
Тилек кылыш жүрүүчү.
Атасы Каракан эле,
Каракандын сегиз уул бар эле,
Аман жүрүп чоңойсо,
Ажыратып кыргызды ала турган бала эле.
Балдардын эрени Жакып, Улак кан,
Кыр жагынан чалдырып,
Казына менен калың эл,
Дүйнөсүн талап алыштыр,
Муну менен ал балдар,
Талаада боздоп калыштыр.

алым – дань
чыдабай – нестерпеть, невыносить
тентип – бродить, бродяжить
канғып – блуждать, не имея
принюта
тул калуу – стать вдовой
бул – пул – деньги
тегиз – ровный
боортокто – здесь, были грудны-
ми, маленькими
жалкы – единственный, один
эгиз – близнецы, двойня
эрени – сильный, мужественный
талаан алуу – разграбить,
напасть
боздоо – горько плакать

Курсакта жатып бакырды,
Мунуң «Манастан» ураан чакырды.
Манасыңды туутанда.
Таманы менен тик тууду.
Оң колуна кара кан,
Кармай түштү кан Манас.
Баркырап бала түшкөндө,
Түшкөн жерден чан чыкты.
Ыйлаганда балага,
Жүрөк туйлап жан чыкты.
Көрбөгөндү көрүптүр,
Бала эмес бир жеммогуз экен – деп,
Тогуз кемпир бечара,
Жүрөгү түшүп өлүптүр.
Көргөндүн көөнү белүндү,
Арт жагында баландын,
Кара көк жал жалы көрүндү.
Манасын жерге түшкөндө,
Нур төгүлүп тоюнду.
Кара көк жал кабылан,
Аты «Манас» болсун – деп,
Баландын аты коюлду.
Катындар ороп аларда,
Бу белгиси дагы бар.
Кара чаар кабылан,
Капталында чамынды,
Ал ымыркай баланы,
Ары-бери үч аттап,
Караса көзгө илинбей,
Кайда экени билинбей,
Кайып болуп жоголду.
Көсөө күйүрүк көк арслан,
Оң жагынан чамынды.
Арсланды көргөндө,
«Кандай шумдук болду?» – деп,
Катын качты чуркурап,
Калайыктын баарысы,
Түп көтөрө зыркырап,
Тулган бала Манастан,
Оң ийинден бир жыттап,
Сол ийинден бир жыттап,
Күр-күр этип толгонуп,
Берен менен арслан,
Кошо жатты комдонуп.
Бир карасаң баладай,
Бир карасаң сур жолборс,
Аман жүрүп чоңойсо,

курсақта жатып бакырды – закричал
в утробе
ураан – призыв, лозунг
таманы менен тик тууду – родила
стоящего на ногах

Манастын төрөлүшү

Акбалта айтып мындай кеп,
Бай Жакыпка мындай деп:
«Бай Жакып балам, сүйүнчү!
Бүтүн сенин багынца.
Ач арслан шер келди.
Кайырсаң колго тийбекен,
Кабылан султан эр келди.
Чыдап адам калбады,
Колуна кош көлдөп заар кармады,

сүйүнчү – сообщение радостной
вести
сенин багына – к твоему счастью
ач арслан – голодный лев
кайырсаң – когда мы
заар – отрава, яд, гнев, ярость,
жестокость

Беттешкен адам аман түк болбос.
 Чекеси жерге жеткени,
 Асмандан кудайдын нуру чачылып,
 Зилзала жүрүп кеткени,
 Төрөгөн Манас уулунуз.
 Кудайдын сүйгөн кулу экен,
 Ар мүчөсүн карасан.
 Токсон мин жандык уул экен,
 Аман жүрүп чоңайсо,
 Эрешен тартып эр болот,
 Кара көк жал кабылан,
 Каары толук шер болот.
 Жүргөнү күйгөн чок болот,
 Атапы болот ок болот,
 Аты Манас коюлду.
 Ааламда жок болот.
 Аты Манас шер ошол,
 Айдалып келдик алыстан,
 Тууганыбыз кыргызыда
 Таап берүүчү эр ошол,
 Мунунду чечер эр ошол,
 Бизди мункантпай кетчү эр ошол.
 Өзү Алтайда туулуду,
 Билсөн кадыр түн келди.
 Ойлоп көрсөн Жакып кан,
 Бизге бир жакшылык тиер күн келди.
 Мурун кааласан сизге туш келди,
 Бүтүн сенин түшүнө туушар иш келди.
 Жакып бай кабыл келди көргөн түш,
 Эркек төрөп Чыйырды,
 Аты Манас коюлду.

- ① 1. Манастын ата-теги кимдин ата-теги менен байланышат жана эмисаркылуу?
 2. Манастын ата-теги кимден башталат, аларды атап бер. Чоң атасы Ногой ким экендигин айтып бер.
 3. Манастын атасы ким? Ал жөнүндө эмисе билесин?
 4. Манас кантин терелет?

- ② 1. Сөздөрдүн сүйлөм түз: *ата тек, жээн, миң башы, бийлик*.
 2. Сөздөрдүн синонимин жана антонимин тап.
 Калаа // Калаа ҳ
 Кыдыр дарыган // Кыдыр дарыган ҳ
 3. Ногой деген сөзгө синквейн түз.

Манастын бала чагы алгачкы эрдиктери

Баланын бешик тою откөрүлүп, келген эл атын – Ашырбек койду. Минидбай токойдан көргөн баланын аты – Манас болчу деди. Эл анын айтканын туура көрүп Ашырбек – Манас болсун дешти.

Сегизге жашы келгенде тентектиги ашынган Манасты атасы кагылып-согулуп эс кирсүн деп койчусу Ошпурга кой кайтарууга берди. Ошпурдун коюн талаага союп, аларды сурап, бербей койгондо, койду тартып алып, тентек кылат. Ошпур Жакыпка даттанат. Манас үйүнө кайтат. Жолдон калмактарга жолугушат. Жакыпка кол салып, сабап киришет. Атасына болушкан Манас, алардын башчысы Коркутту укурук менен башка чаап өлтүрөт. Коркутун баласы Шакум Манаска жардам берип, чогуу алтайлык калмактарды талкалап кууп чыгышат. Ошентип Манас 15ке толот. Манас жолдоштору менен сүйлешүп салбырынга чыкмак болот. Салбырында жүргөндө, Манас төрө болуп шайланат. Балдар чоролору болуп калат.

■ бешик той – торжество на 5–6 день рождения ребенка
 тентектиги ашынган – ещё больше стало озорства
 кагылып-согулуп – набраться ума остепениниться
 даттанат – пожалуется
 кол салып – нападут
 болушкан – заступившийся
 укурук менен – укрюк, укрючина (жердь с арканом)
 кууп чыгышат – изгонят
 төрө – председатель, господин
 шайланат – избирается
 салбырын – охота

- ② 1. Баатырдын атын кантин коюшту?
 2. Эмне учун Манас Ошпурдун коюн кайтарып калат?
 3. Манас кандай эрдик жасайт?

- ③ 1. Сүйлөмдердү толукта.
 Баланын , эл анын атын Ашырбек койду.
 Сегизге жашы келгенде бала болду.
 Коркутту башка чаап өлтүрүү.
 2. Ошпур – деген сөзгө синквейн түз.

Манастын бала чагы

Мына ошондо эр Манас,
 Күндөн-күндөн күн ётту,
 Күн мезгили да жетти.
 Жетиге келди зор Манас.
 Мунун коюлган аты Чоң Жинди.

зор – великий, храбрый
 кок жал – сильный, бесстрашный (эл).

Кара көк жал султандын,
 Шер экенин ким билди.
 Сегизге чыгып серпилип,
 Он жол менен журбөдү.
 Адам айткан сөз болсо,
 Муну кулагына илбеди.
 Айтса адамдын сөзүн билбеди.
 Бешке чыга келгиче,
 Беренин Манас баспады.
 Чакырган аты Чон Жинди,
 Мунун чын Манас атын ким билди?
 Жети жаштан сегиз жаш,
 Бала чыгып келгенде,
 Күйүп турган чок болду.
 Кырк үйлүү кыргыз ичинде,
 Мындаи тентек жок болду.
 Балдар менен ойноду,
 Ойногондо ал берен,
 Ойногонду койбоду.
 Ойноп берген балдардан,
 Этен балдар сойлоду.
 Каары келип кармаса,
 Чыңырып балдар чыркырайт.
 Чындалп кармап жиберсе,
 Талкан болуп быркырайт,
 Бир күнү Манас Кабылан,
 Оолугуп токтобой,
 Кырк үйлүүдөн кырк бала,
 Кыйбатын жыйып алыптыр.
 Чон Алтайдын талаасына,
 Чогулуп оюн салыптыр.
 Бул кырк үйлүү кыргыз балдары,
 Кыйындан ойноп алыптыр.
 Кыраан Манас ичинде,
 Кымбаттан оюн салыптыр,
 Кара калмак манжуудан,
 Он беш менен он алты,
 Экөөнүн орто жеринен,
 Сексен бала барыптыр.

волка)
 шер – лев (эп. богатырь)
 серпилип – рвануло

кулагына илбеди – не слышал

беренин – сильный, могучий, богатырь,
 герой

чок – горячие угли, (здесь: сумашедший)

тентек – драчун, озорной

ойногонду койбоду – игроку не
 сдобривать

Кыргыздардын көчүшү. Кыргыз элинин биригиши

«Манас» эпосунун экинчи бөлүгүндө Манас он бешке келгенде Алтайда жашаган кыргыздар чогулуп, кытайдан, калмактан коргонуу жөнүндө

кенеш курушат. Алтайда турган кыргыздар жуз мин экен. Манасты кан көтөрүшөт. Андан кийин Манас күчтүү кол уюштуруп, калмактын каны Жолойду жеңет.

Акбалта Манаска Ала-Тоого барып, элди көрүп, Кошой Деөгө кези-гип, кенешин угуп, келгин деген сөзүн айтат. Манас кырк жигитин алыш Ала-Тоону көрүүгө бет алат. Каркыраны басып жердин малга жайллуу, элге токчулук бере турган, жер экендигин байкайт. Ысык-Көлдүү жер соорусу турбайбы – деп аябай суктганат. Чеч-Тебө – Ата жерине келгенде Кутунай – кароолчу Кошойго келип: «Оргуп чыккан чан көрдүм, ороо суук жан көрдүм», – деп Манастын келишин кабарлайт. Кошой Манастын келишине той өткөрөт. Манас менен Кошой сырдашып, Эсенкандын Алоокенин кылыктарын эстешип, алты айдан кийин Манасты тосуп чыгарын эскертип, убаданы бекитишет. Манас Алтайга келип, кыргыз элин жыйнап той өткөрөт. Мына ошондо элге кайрылып, Ала-Тоого көчүү жөнүндөгү оюн ортого салат.

Манас колу менен кыргыз айлына келип, алар менен аралашып калат. Колдун аркасынан Алтайда калган кыргыздар да көчүп келишет. Ошондо Кошой Манаска кайрылып, алдыда толуп жаткан кармашуулар бар экенин айтат. Алооке хан тынч жатып албайт, ал бир шумдукту баштайт. Ошон үчүн ар дайым камдуу бололу, бири-бирибизгө кабар берип туралы деген ойду билдиret. Манаска Таласка барып, Кен-Колдун оозунан орун алгын дайт.

■ коргонуу – защититься
кенеш – совет
кан көтөрүшөт – избирают хана, предоставляют трон хана
кол уюштуруп – создавать войско, армию
бет алат – держит путь, собирается
токчулук – съезни
байкайт – наблюдает
суктганат – любуется, удивляется
соорусу – благодатная земля
орою, түрү – вид
той – торжество

1. Манас эпосунун канчанчы болүгүндө кыргыздар кенеш курат? Ал кенеш эмне жонунде?
2. Ала-Тоого баруу жонунде Манаска ким айтат? Манас Акбалтанын сөзүн кантин аткарат?
3. Манас Алтайга кайтып келип эмне кылат? Ала-Тоонун кайсы жеринен жай алат?

1. Кош чекиттин ордуна тишелүү сөздөрдү жаз.
Кыргыздар калмактан жонунде кенеш куручат. Манас калмактын канын жеңет. Манас Ала-Тоону көрүүгө
2. Ысык-Көл – деген сөзгө синквейн түз (текстке байланыштуу).
3. Ала-Тоодогу Кошойдун Манаска кайрылуусуна кандаш макалдар ылайыктуу (эки-үч мисал келтир).

Манастын Таласка көчүп келиши

Ак болотко айзаны,
Аштай чыгып дөө болуп,
Кырк үйлүү, кыргыз аз элге,
Кабылан Манас ээ болуп.
Кырк уруу кытай, манжууга,
Кыр жагынан чалдыrbай,
Кыжылдаган кытайга,
Кыл эмесин алдыrbай.
Алым тургай аш бербей,
Кырк уруу кытай көп элге,
Кыраан Манас ошондо,
Көчтү (буга), баш бербей,
Кордуктагы кыргыздын,
Ошо кыргыз айынаан,
Кыжылдаган кытайга,
Кыргызды кыйла салыптыр.
Он экиге келгенде,
Ордо бузуп ок атып,
Ордолуу журтка баш бербей,
Алакандай кыргызды,
Ажыратып алыштыр.
Кырк үйлүү кыргыз кечкөндө,
Жебилгеси жер чийип,
Жетик байып алыштыр.
Аркалдуу чыгып, Эр Манас,
Кыргыз үйлүүнү ошондо,
Санаасы менен болтурган,
Сандыгынын баарысын,
Сары алтынга толтурган.
Конулу менен болтурган,
Көмүркөйдүн баарысын,
Көп алтынга толтурган.
Туурдугун май кылган,
Тушукканда кыргызды,
Тура алгысыз бай кылган.
Кырк үйлүү кыргыз дардайып,
Онуп калган кези экен.
Кундузу кымыз, туну кыз,
Болуп калган кези экен.
Кордуктагы кыргыздын,
Ошо кыргыз айынаан,
Кыжылдаган кытайга,
Кыргызды кыйла салыптыр,
Он экиге келгенде,
Ордо бузуп, ок атып,

ак болот – белая сталь
айзаны – копье
дөө – великан
кабылан – сильный
чалдыrbай – не подвергать бедствию, угрозе
кыжылдаган – кишеть, быть во множестве

кыл эмесин – ни волоска
кочтү – перекочевал
баш бербей – не подчиняясь
кыргызды – резня, бойня
кордуктагы – позор, унижение
ордо – ханская ставка, ханский дворец

алакан – ладонь
ажыратып – разлучив

жебилгө – узорные попоны украшают верховых животных

санаа – мысль, дума, намерение

комуркө – небольшой сундучок (из вер. кожи)
туурдугун – часть юрты, кашмы (их четыре)

туну – старшая (ий)
кордуктагы – позор, унижение

кыргызды – резня, бойня

Ордолуу журтка баш бербей,
Ээн кечуп жайлашып,
Кысыр эмди тай союп.
Багалак ойноп, дан салып,
Чатыраш ойноп, чан салып,
Бүтүн кундуз терисин,
Жарты болуп алышып,
Кырсыкты кудай чечти деп,
Багелекке салышып,
Кыраан Манас барында,
Кыжылдаган кытайдан,
Кызыл күйрүк ар алып,
Кыргыз эмес, ошондо,
Кымбаты Манас барында.
Кылымга жетчү мал алып,
Айдал жүрсө жылкысы,
Адырда жылкы алабаш,
Ал жылкынын ичинде,
Аргымак, буудан аралаш.
Айкөл Манас барында,
Армандын баары чачылып,
Болгон экен малга мас.
Коштоп кийип суусар бөрк,
Ыргап көчкөн кези экен.
Кегин алып калмактан,
Жыргап көчкөн кези экен.
Жакыпта бар сан кара,
Акбалтайда түмөн мал,
Капанын баары чечилип,
Кырсыктын баары кесилип,
Улук чыкты кан Манас.
Капанын баары чечилди,
Кайгынын баары кесилди.
Күйүттүн баары чачылды,
Күптүнүн баары ачылды.
Жаккан отун очурүп,
Кырк үйлүүнүн баарысын,
Жайбаракат көчүрүп,
Катагандын кан Кошой,
Караан болгон Манаска,
Дегенине көндү эми.
Сандап-миндеп Кошойго,
Тийиштүүсүн берди эми.
Торучаар окко учканда,
Сандап-миндеп көп кытай,
Тегеректеп турганда,
Беттеп Кошой барганда,

ордолуу – имеющий много родичей
кысыр – телёнок или жеребёнок, сосущие
материнское молоко
багалак ойноп – устраивали борьбу

кырсыкты – беда, бедствие
багелекке – низ штаны
кыраан – ловкий, хваткий

алабаш – (о коне) заметный, славный
аргымак – породистая, кровная лошадь
буудан – скакун
арман – заветная мечта
суусар – куница
борк – шапка
кегин – месть, злоба

түмөн – несметное количество
кана – обида
улук – начальник, правитель, повелитель

күйүт – огорчение; горе
күнтү – перен. печаль

Берен Манас канкорго,
Жолдош болуп калганды,
Каза жеткен өлгөндө,
Кабылан, жолборс Манаска.
Кары Кошой абакен,
Караан болуп бергенде,
Кагыш кылган жандары,
Өлгөнүнөн калтана,
Артык кыйын мыктысы.
Ою менен болуптур.
Кытайды ойрон кылганды,
Чылбырга колу толуптур.
Кыргынды Манас салганды,
Кытайды кайра сайганды,
Айзакерден ыктуулар,
Абыдан кыйын мыктуулар,
Алты минден ат алган,
Ала албаган бел боштор,
Алтымыштан ат алган.
Жеткилендүү эрэндер,
Жекеге чыккан берендер,
Жети минден ат алган.
Жете албаган топорлор,
Жети жүздөн ат алган.
Бир-бирине олжосун,
Мактандын кылышын көрүшүп,
Көн алганы азына,
Соогатты калың беришп.
Митайым ойлоп алышып,
Момундарын залими,
Уурдал алып аттарын,
Өз тамгасын салышып.
Орондошо калышып,
Калысына барышып,
Кызыр чалган эр барда,
Кыйла мулкту табышып,
Бөөт-бөөт бел менен,
Кечуп жүргөн кези экен.
Болунуп чыккан тер менен.
Агала желек, кызыл туу,
Ыргап көчуп келатат.
Башчы болуп, кан Манас,
Баары чери жазылып,
Жыргап көчүп келатат!
Каалаганы Ала-Тоо,
Кейнегүн чечип жууган жер,
Ата-баба кеткен жер,

олжосун – добыча, трофей
мактанды – хвастовство, похвальба
соогатты – подарок из военной или охотничей
добычи
митайым – мошенник, жулик, пройдоха
момун – воздержанный, скромный, смиренный
орондошо – огрызали
калыс – справедливый
боот-боот – отдельные горные перевалы

чери жазылып – разогнать тоску

Малы жайнап өскөн жер,
Чынырып энэ туутган жер,
Киндик канды бууган жер,
Жерин көрүп шалпылдап,
Жетик көчүп алыптыр.
Кымыздан тарткан аракты,
Көөкөргө куюп жайнатып,
Багылан козу, татты аш,
Баары көчүп токтобой,
Жан казанга кайнатып,
Эренче тонун кийишип,
Желбекен жорго минишип,
Тынбай-көчүп өтүшүп,
Муразына жетишип,
Кичи-Жылдыз, Чон-Жылдыз
Катар ашып көчтү дейт.
Өгүз-Ашуу, Тай-Ашуу,
Катар ашып келди эми,
Иленин башы Үч-Арал,
Өрүүн боло берди эми,
Үч-Жыргалан, Көңүздү,
Бойлой көчүп алды эми.
Көк-Тал бойлоп сыйдырып,
Чон, Илени кыдырып,
Айлампалуу урчуктан
Кечип чыккан кези экен,
Таш-Кечүү деген тумшуктан.
Ат боройлоп сыйдырып,
Тегиз көчүп кыдырып,
Ылдый карай бет алса,
Каркылдаган карга жок,
Куркулдан учкан кузгун жок,
Сары-Өзөн ата дээр экен,
Кен Иленин жээги экен.
Аккан суунун оюна,
Чоң өзөндүн боюна,
Чогула журт конду дейт.
Эки журттун айрылыш,
Эр адамдын кайтырыш.
Жеткилөн өрүүн болушуп,
Жети күн анда конушуп,
Жээги Ак-Чийдин чаты экен.
Сары-Өзөндүн башы экен.
Талаада мунар чаны бар,
Жаныбарым Сары-Өзөн.
Түзүндө кулан дагы бар.
Ат баспаган жер болгон,

киндик канды бууган жер – родные места

багылан козу – ягнёнок

муразына – мурасына – наследство

иile – ловкость, проворство
орүүн – отдых, остановка

айлампалуу – то, что имеет вокруг себя
проход, проезд
тумшуктаи – спускающийся вниз продол-
говатый выступ предгорья

кузгуу – стервятник

оюна – низина, впадина, котловина

чаты – пространство между двумя реками
перед их слияни

Ошондой жер ээн болгон,
Алмасы бышып көн болгон,
Жангагы кулап сай толгон,
Ээсиз ээн жер болгон.
Талынын башы ийилген,
Кумунун үстү чийилген.
Курган жердин белгиси —
Берекелүү көрүнгөн.
Көргөн жандын көңүлү,
Албан түрдүү бөлүнгөн.
Жылтырканы, шыбагы,
Жаныбарым Сары-Өзөн,
Жылын аккан.

бerekelүү – благодатный

албан – цвет вид, сорт

жылтырканы – изень, (раст.) кохия распрос-
тёrtая

«Семетей» эпосу. Каныкейдин Букарага качышы

Каныкей – Семетейдин апасы. Манас жана анын жакындары каардуу душмандардан каза тапканда Каныкей абдан терең кайыгыга батат. Бирок анын ақылдуулугу чоң кайыны жөнүүнүн мажбур кылды. Ал бийликтин башына турду.

Ачуусун ичине каткан Манастын айрым туугандары, Каныкейдин чечимдери менен макул эмес зле. Алар улуу баатырдын жалгыз мураскорун – кичинекей Семетейди өлтүрүүнү чешишт.

Каныкей кичинекей Семетейди сактоо максатында жышыруун өз атасына, Букарага качууга аргасыз болот. Каныкей, Семетей, Чыйырды үчөө чогуу качышат. Каныкей келечекте боло турган ханды өстүрүп жана Семетейди Манас атасынын ыйык иштерин улантуучу катары тарбиялайт.

каардуу – коварный (-ая, -ое)
душман – враг
каза тапканда – когда умер
кайты – скорбь
бийлик – власть
ачуу – здесь злость
ичине каткан – затаивший внутри

айрым туугандары – некоторые родственники
чечимдери – решения
мураскор – наследник
мажбур болуу – быть вынужденным
жышыруу – тайно
өлтүрүү – убить
ыйык – святой
улантуучу – продолжатель

1. Каныкей ким? Эмне үчүн Каныкей терең кайыгыга батат?
2. Каныкейдин күчтүүлүгү эмнед?
3. Каныкейдин бийликке турушун душмандар кандай кабыл алышат?
4. Каныкей кичинекей мураскорду кантап калат?

1. Жаңы сөздөрдүн жардамы менен сүйлөмдү толукта.
Семетей Манастын жана
Каныкей Семетейди
..... душмандар Семетейди
2. Синквейнди Каныкей деген сөзгө түз.

Каныкей Букарды көздөй качканда Бакайдын сөзү

«Тириү болсон баарсын,
Төркүнүң таап аларсын.
Төрөдөн калган түккүүтүү
Өз билгенинчө багарсын.
Минген атын жоорутпа,
Баатырдан калган түккүүтүү,
Теги эле көөнүн оорутпа.
Киши көзүн салбасын,
Каныкей сөзгө кулак сал,
Киргил болуп калбасын,
Баланы жаман бакканың.
Өзүнө болот жаман ат,
Чыйырды менен Каныкей,
Силерге бала аманат».
Берметтей жашы тизилип,
Жүрөк боору эзилип.
Кайрат кылып хан Бакай,
Калбасын деп кечигип.
Семетейди колмо кол,
Ортосуна альшты,
Кезектешип баланы,
Өөп жыттап канышты.
Бакай менен Сарытаз,
Баруучу жолго бет айтып,
Эки бирдей байталдын,
Басмайылын бек тартып,
Аттанышып жөнөдү.
Каныкей менен Чыйырды.
Айрылышып кете албай,
Ағызып жашын кыйылды.
Ак жол тилеп кош айтып,
Абакең Бакай тыйылды.
Карал калган Сарытаз
Хан Бакайга кеп айтат:
«Кайда барып жан сактайм,
Каралдым Бакай – деп айтат.
Мен Манастын тушунда,
Эшик ага эр злем.
Бзожинге бектер барганды,
Беренден кайсы кем злем?
Аркасында Манастын,
Ардакталган шер злем.
Карасан азыр Манастын,

теркүн – родители и родня жены
торо – господин
жоорутпа – натереть до ссадини,
набить ссадины
түккүүтүү – перен. муж. потомство
коопүнү – здесь. не обижай

жаман ат – позор, опозориться
аманат – что-либо данное на хранение

кайрат – взять себя в руки
колмо кол – ведя под руку

кануу – удовлетворяться

байтал – кобылица
басмайыл – катлаур (подпруга,
идущая через седло)

жашы кыйылды – заливаясь слезами
тыйылды – успокоился

жан сактоо – жить

эшик ага – уважаемый
берен – герой, молодец
шер – он и богатырь и храбрец

Караанына зар болдум.
Хан ордодон айдалып,
Арамдарга кар болдум.
Талааста туруп нетейин,
Тал карман алыс кетейин.
Көрсөтпейт жакшы ит өлүгүн,
Итчелик жокбу эсебим?
Айкөлдүн уулу келгенде,
Алдынан тосуп жетейин».

кар – кор – унижать
нетейин – как мне быть
эсеп – счёт

Каныкейдин Тайторуну чаптырышы

Букарага келгенде Каныкей Семетейди көтөрүп, Чыйырдыны ээрчи-тип Букарды көздөй качат. Ал жерге барганда, атасы Темиркан Каныкейге үй, жай мал болуп берет. Семетейди таякеси Ысмайыл багып алып, же-тиге чыкканда окутат. Семетей шок чытып молдо, кожо-эшнендерди сабай баштайт. Темиркан той берип, Семетейди кан көтөрөт. Тойдогу күрөштө Семетей Төө балбандын колун сууруп өлтүрөт. Каныкей: «Семетей келе-чекте эр болуп Манастын ордун басар бекен» деген үмүт менен алтымыш асый Тайторуну төлгө кылып чабат, эркекче кийинип, өзү атты сүрөөгө ат-танат. Ысмайыл Каныкейдин бул кылыгына намыс кылып: «Эжөн карган атын чаап, элге шылдың болду, башын кесип кел» – деп Семетейди жум-шайт. Семетей балбандары менен Каныкейдин башын алууга камданып жолун тосуп турат. Семетей ошо кезге чейин Каныкей өз энеси экенин биле элек болчу. Семетей жесир жесине боору ооруп, Тайторуну сүрөшүп чыга-рып алат.

■ таякеси – дядя (по линии матери)
шок – озорной
молдо, кожо-эшнендер – представители религии
сабай баштайт – начнёт быть
күрөштө – в борьбе
өлтүрүп көйт – убьёт
колун сууруп – оторвав руку
эр болуп – став смелым, храбрым
үмүт менен – с надеждой
алтымыш (асый) – по пятому году (т. е уже взрослый) здесь 60 лет, год
толго кылып – загадать на счастье (пустить на счастье)
сүрөө – клич (громкий крик с призывом на помощь)
намыс кылып – разгордиться, гордиться
жесир – вдова
боору ооруп – сдобрился, пожалел

1. Семетей кандай болуп чоноёт?
2. Тойдогу Каныкейдин кылык-жоругу?
3. Ысмайылдын Каныкейдин кылык-жоругуна көз карашы кандай? Семетейге кандай буйрук берет?

1. Туурасын «т», катасын «к» менен белгиле.
 Темиркан Семетейдин таякеси. ()
 Каныкей Семетейдин атасы. ()
 Чыйырды Семетейдин жесеси. ()
 Ысмайыл Каныкейдин атасы. ()

2. Келечекте, умут менен, таякеси – деген сөздөр менен сүйлем түз.

Каныкейдин Тайторуну чаптырыши

«Кимдер каалап койчу экен,
 Мендей жесир катынды.
 Төлгөгө чаап көрөйүн,
 Тайтору туллар атымды!
 Чаба турган Тайтору –
 Кетмен түяк, көң соору,
 Кенен жердин малы эле.
 Чыгып калса Тайтору,
 Букарга кызык салайын.
 Батанды берчи, энеке,
 Падыша атам алдына,
 Эркекче болуп барайын.
 Дубанды менден аяба,
 Умуткөр болгон балаңа!
 Медерим, менин энекем,
 Каршылык кылбай, кайтыrbай,
 Батанды бергин берекем!»
 Ак байбиче Чыйырды,
 Кол көтөрүп барбайып,
 Күрсө-күрсө жетелүп,
 Алда деп колду көтерүп,
 Жараткан деп жар ыйлап,
 Бир кудайга зар ыйлап,
 А дүйнө кеткен Манасты,
 Колдой көр деп дагы ыйлап.
 Ажыбай, Бакай эки кан,
 Ар иш кылыш колдой көр,
 Айланайын бир кудай,
 Балам, Каныкей ишин ондой көр.
 Алмамбет, Чубак эгизим,
 Жесириме көзүн сал,
 Сыргак, Серек тенизим,
 Бу жеңенди сурөп ал!
 Алтымыш турдүү кожосан
 Кырк эки кызыр, илиястар,
 Ишин кудай ондоочу,
 Жесиримди колдоочу!

каалап койчу – пожелал бы
 катынды – женщину

тулпар – скакун
 кетмен түкк – большие копыта
 көң соору – изобилие земли

дубанды – заклинание
 умуткор – с надеждой
 медерим – милая
 каршылык кылбай – не будь
 кайтыrbай – не пережив
 берекем – дорогая

жараткан – создатель
 зар ыйлап – горький плач

тенизим – великолупший
 кожосан – ходжа, потомок первых халифов
 эки кызыр – пророк Хизр

Жесир байкуш баламды,
 Айланайын бир кудай,
 Жан деп кудай жаратсан,
 Жер каратып койбочу!
 О, Каныкей, кулунум,
 Тилегин кудай берсинчи,
 Ушу турган Тайторун,
 Букарга чыгып келсинчи!
 Муну мындаш таштайлы,
 Каныкейдин иниси,
 Кан Ысмайыл баатырдын,
 Кылыгынан баштайлы.
 Карт буурадай күркүреп,
 Каарын көргөн адамдар,
 Карай албай зиркиреп,
 Капалуу баатыр Ысмайыл,
 Калы ичинен кеп угуп,
 «Бузулган катын Каныкей,
 Букарда жатып ээлигип,
 Атын чапты» – деп угуп.
 Жесир жүрүп жээлигип,
 Ат чабам деп ээлигип,
 Сегиз кандан эл издең.
 Болбой калган кезиби?
 Эрге көөнү бузулуп,
 Оңбай калган кезиби?!
 Каныкейди көргөндө,
 Кан эмеспи Темиркан,
 Көрүп алыш тардыкты,
 Көп бек кейип ардыкты.
 Каныкейге таарының:
 Эй, Каныкей, кулунум,
 Атындын оозун бура тур,
 Откөрө башың барында,
 Кулунум, езенгө бойлой конбочу.
 Өлөрман катын дедиртип,
 О, Каныкей, кулунум,
 Калкка шылдың болбочу.
 Бел байлаган белиң жок,
 Берен балам, Каныкей,
 Бегирээк атын чабуучу.
 Белесте турчу кыйкырып,
 Белгилүү Манас шерин жок.
 Ат чабам деп Каныкей,
 Бузулбачы жөнү жок.
 Догурунуп Каныкей,
 Көп алтын санап ташпачы,

кылык – поступок
 буура – верблюд-производитель
 каар – гнев, ярость, злоба
 зиркиреп – струиться

бузулган катын – развратная женщина
 ээлигип – возбуждаться, горячиться

ардыкты – неудовольствие,
 неудовлетворён

өлөрман – женщина, которая готова
 идти на все

бегирээк – крепче, крепкий

догурунуп – грубо требовать

Көп канга шылдың бир болуп,
Кулуунум, Тайторуну чапчачы.
Сен балам, бел байлаган белиң жок.
Кабылан Манаң шерин жок,
Сенин, ат чаба турган жөнүң жок,
Айкырып сүрөөн салуучу,
Ак жолтой кыргыз элиң жок.
Жесир журуп кулуунум,
Желикпегин жөнү жок.
Ой, Каныкей, кулуунум,
Ырыска туутган чунагым,
Сегиз жүз түтүн колунда,
Каныкей, жан кордугун тарттыңбы?
Төрт түлүктүн баары бар,
Каныкей, мал кордугун тарттыңбы?
Ой, Каныкей, кулуунум,
Аркар атса бөздөп ал,
Алакандай Букардан,
Кан башым менен мен өзүм,
Төрт тулпар чаптыйм көздөп ал.
Өзүм чаптыйм Актулпар,
Чыгып келсе Актулпар,
Баш байгесин өзүң ал.
Башы менен кошуп ал,
Шаатемир чапты Чонкурөн,
Ысмайылдың Чонкашкага,
Келөйкандың Каракашка аргымак,
Экөөнү таштап бирөөнү ал.
Кимиси чыгып келсе да,
Башы менен, баш байгесин такыр ал,
Мен сенден ат талашсам онбоюн!
Көзүнүн жашы төгүлүп,
Каныкей туруп муну айтат:
Каркыра деген кайран күш,
Карчыгага жегиздин.
Капага малган кайран жан,
Качып келсем Букарга,
Атама жесир дегиздин.
Кууну күшкага жегиздин,
Куруп турган жанымды.
Атама жесир дегиздин,
Оңбогон атам онбодун,
Жесир деп кошо кордодун.
Кагылайын, атаке,
Сан жыйылган топ беле.
Самаркан, Букар бул шаарда,
Элинен чогуу айрылган

сүрөөн – *клич, громко кричать*
чунагым – *перен. несчастный, беднякка*

Менчелик жесир жок беле?!

Ата, кагылайын, атаке,
Актулпар чапсан ал чыкса,
Малдан өлгөн мен канчык,
Баш байгесин алганды,
Не мураска жетейин.
Тоспо, ата жолумду,
Коё бер ата колумду,
Таалайга бүткөн мал эле,
Ушул турган Букарга,
Тайторум чаап кетейин.

Каныкейдин жомогу

Семетейдин балбандыгын көргөн кандар аны чоңойтпой жаштайында олтүрүүнү ойлойт. Манастын энеси токсон бештеги Чыйырды: «Семетейди көрсөт» – деп, Каныкейге жалынат. Каныкей Семетейди үйүнө ээрчитип барып, Манастан калган етүк, кылыш, тебетей-чепкендерин берип, кандардын арам ойлорун Семетейдеге айтат. Семетей кандарды сабап түш-түшкүүт. Семетей токойдогу комүрчү Сарытаздан элинин, жеринин жайын уккандан кийин, тамак ичпей, сөз сүйлөбөй бир нече күн таарынып жатып калат. Каныкей аргасыздан «Кечээ атаң Манас Бээжинге барып, Алмамбет, Чубактан, айрылып Конурбайдан наиза жеп, Таласка келип өлдү. Отуз эки жашымда жесир калдым. Атандын көрээзи буюнча, сени алты арамдан ала качып, мында келгенмин. Эми Таласка баргын» – дейт.

■ балбандыгын – силач, исключительная сила
жаштайында – смолоду
жалынат – умоляет
кылыш – меч, сабля
тебетей-чепкендерин – шапка муж., муж., стёганий одежды
арам – нечистый, запретный (противоп., адапт.)
түш-түшкүүт – в разные стороны
комүрчү – угольщик
таарынып – разлучившись, разделившись
керээзи – завещание, предсмертное наставление

1. Каныкей Семетейге эмнелерди берип, эмне айтат?
2. Семетей эмне учун таарынат? Кантип таарынат?
3. Каныкей эмне дейт?

1. Сүйлөмдерүү улантып жаз.
Чыйырды Каныкейге
Семетей кандарды сабап
2. Сөздөрдүн антонимин жаз.
арал ..., кечээ ..., ак ...
3. Семетей деген темага синквейн түз.

Каныкейдин жомогу

(Узунду)

Ой, кулунум, угуп ал,
Мункандын Аксарай.
Мунумду айтам бир далай.
Казылып калган орумду ук,
Караан кылган жетимим,
Кайнап жаткан шорумду ук.
Адам бир болсон жетимим,
Ичимден чыккан сонунду ук.
Дүнүйөм көрбөй тыйынча,
Чачканымдан келейин.

Таластан качып жөө тентип,
Кулунум, качканымдан келейин.
Кечээ, беренин атаң өлгөндө,
Беренден калган сан дүйнө,
Бет алты кирип алты арам,
Казынаны бөлгөндө.

Булаңды булат алганда,
Алты арам бузукту мыкташ салганда.

Эсебим жаман тапканды,
Кекбөрү кылыш сүйрөтүп,

Менин эмчегим жара чапканда.

Зарлансам кудай алабы,
Тиледим сендей жалгыз баланы.

Уулум, адырда жылкы ала баш,
Аркада чунак өзүң жаш,

Айкөлүм атаң өлгөндө,
Моминтип таланды көргөн ушул баш.

Жетимим мындан жол тартсан,
Жер маанисин айтайын:

Букардан чыгып жол жүрсөн,
Ат аябай мол жүрсөн,

Токумдай жерде коосу жок,
Буурсун тийген чийин жок,

Суур казган ийин жок,
Мунарыктап бурчтанган,

Булун тартып урттанган.
Кен Букардын кең Ак-Чий,

Кен Ак-Чий деген жер ошол.

Кейип тентип Букарга,
Качып келген мен ошол.

Кебимден кылча унуптай,

Эстеп жүргүн сен ошол.

Кен букардын зор Ак-Чий,

Алты күндө өтөрсүн.

мункандуу – печалиться, горевать
мун – печаль, горе

шорум – моя беда

тентүү – бродить, бродяжить

беренин атаң – отец, богатырь

булаң – грабеж

бузукту – разрушение, разгром

чунак – озорник, шалун

токумдай – маленький клочок земли

коо – ложбина

буурсу – соха

ийин – нора

мунарыктап – затуманивший

Андан ары барганды,
Күлешендин Гүл-Токой,
Гүл-Токойго жетесин.
Гүл-Токайдон кеткенде,
Ары карай өткөндө,
Боз ала чангыл, Боз-Бөлтөк.
Боз-Бөлтөкө жетесин,
Боз-Бөлтөкө чыккана,
Балакетиң алайын,
Кулунум, бир ээлигип кетесин.
Чунак уулум угуп ал,
Көнүлүң жаман бөлүнөт.
Алды жагың карасан,
Айтылуу Кокон көрүнөт.
Андан ары ашканда,
Боз мойнокту басканда,
Көк өзөндүү бел келет,
Көрсөн мындај жер келет.
Аман-Жолдун бели ошол,
Эсил энен карабет келген жер ошол. карабет – несчастная
Эчен уруу жол айтам,
Абайлап уулум угуп ал.
Аман белди басканда,
Андан ары ашканда,
Сыр-Дайраны басарсың.
Кемпир менен балаңы,
Керилип куу жан көтөрүп,
Тарчылыкту күн көрүп,
Таластан тентип кеткемин.
Кыштын кыраан чилдеден,
Мен энекен бей таалай.
Ошол аккан Сыр-Дайра,
Кырк эки тепчил кечкемин.
Сыр-Дайрадан кечерсин,
Ары карай өтөрсүн,
Чыйырчык, Салар эки өзөн,
Эки өзөнгө жетесин.
Олуя өткөн мазар бар,
Кагылайын кулунум,
Зыярат кыла кетерсин.
Андан ары барганды,
Боз мунарык керүү ошол,
Чалкайыңы кен өзөн,
Олуя-Ата жери ошол.
Олуя-Ата барганды,
Күн батышты карасан,
Кара-Балта, Сокулук,

чангыл – цвет не чистый

ээлигип кетүү – возбуждаться

карабет – несчастная

тарчылык – теснота

чилде – холодные дни зимы

тепчил кечүү – переправляться через
речку

зыярат – поклонение святым местам

Бүлбүлдөп жону көрүнөт.
Ошолорду көргөндө,
Уулум, көңүлүң жаман бөлүнөт.
Он колго жетим бурулсан,
Ээр белдей боз мойнок,
Жорго деген бел ошол.
Энекен... мен кара бет бей таалай,
Жобоп ашкан жери ошол.
Ошол ээр белдей мойнокко,
Чыга көр, жетим, сен ошол.
Ар жак жагын карасан,
Беот-беот жер келет,
Белтөк-белтөк бел келет.
Адыр-адыр жер келет,
Адырмак артуу бел келет,
Жылтындуу Кен-Кол жер ошол.
Күндүзү кымыз, түнү кыз,
Жыргалдуу кыргыз эли ошол.
Ошол элден айрылып,
Кангырган энен мен ошол.
Атагы кеткен ааламга,
Атаң сенин эр Манас.
Хан ордо тиккен атакен,
Жерин сенин кең Талас.
Ак калпак кийип жардаган,
Элиң сенин көп алаш.
Ак сакалын жайкаган.
Адамдын сырлын байкаган.
Акылы артык даанышман,
Бакай деген абан бар.
Айлымды чаап тентиткен,
Атаң Манас атасы,
Хан Жакып чоң атаң бар.
Чоң дөөлөткө семирип,
Чокчондогон элирип,
Кандуу камчы кара кол,
Абыке, Көбөш аган бар.
Чоң атаң Жакып жоо болуп,
Хан ордом чапты талкалап.
Абыке менен Көбөштөн,
Семетей сенин калкалап,
Качып келдим төркүнгө,
Хан атамды аркалап.
Арка мойнун каткыча,
Ата-тегин айтпадым.
Канаттууга кактырабай,
Карегимдей сактадым.

боот-боот жер – отдельные горные местности
белтөк-белтөк бел – отдельно выступающие горные перевалы
адыр-адыр – холмистая местность
адырмак бел – горный хребет

атак – слава
аалам – вселенная, мир
хан ордо – царский дом

жарданды – оповещать, объявлять (был известным)

сырлы – тайну
даанышман – мудрый, мудрец

доолоткө – богатству, достоянию
элирип – беснуясь, словно бес в него
вселился

Опол тоодой жетилдин,
Орундалды максатым.
Атаң Манас құмбөзү,
Кең-Кол ата оюнда.
Алмалуу булак, шумкар таш,
Ашып түшчү жолунда.
Токсон миң әркеч майында,
Кыш бышыртып бек салдым.
Канча қылым өтсө да,
Козголбосун деп салдым.

Семетейдин Таласка келиши

Ошентип, Каныкейден әл-жеринин дарегин уккандан кийин, Семетей Таласка жөнөйт. Адыр-адыр тоо, боз будурмак бел ашып, ээн талаа, әрме чөл басып, нечен дайра суу кечип, жүрүп отурат. Мунарыктуу чоң белести ашса, Таластын ичи көрүнөт, чыдай албай жетимдин көзүнөн жашы төгүлөт.

Семетейдин Таласка келиши (Узудү)

Ажалым жетсе өлөм деп,
Атам өткөн Манаска.
Куран окуп келем деп.
Астыдагы мингени,
Темиркандин туллары,
Колундагы алганы,
Ысмайылдын болоту.
Касаба колдо калкылдап,
Манастан калган жетимин,
Баатыр Таласка жүрдү жаркылдап.
Букардан чыгып жол тартып,
Бурулбастан бек басып,
Бозоргон мунар бел ашып,
Борому сонун жер басып.
Айныбай бала жол жүрүп,
Ат аябай мол жүрүп,
Кең Букардын зор Ак-Чий,
Мыктуу туллар атчанга,
Эрикпей жүргөн бендеге,
Алты күндүк жол экен.
Мунара Ак-Чий дээр экен.
Ал Ак-Чийди басты эле,
Оркайгон тоонун тумшугун,
Жетимиң оодарылып ашты эле.

дарек – адрес
боз будурмак бел – холмистый перевал
әрме чөл – пустыня, лесистая степь
мунарык – лёгкая мгла

мол жүрүү – не жалея коня много ездить

бенде-пенде – человек

тумшук – морда, клюв, хобот

Атадан калган жерине,
Кетип барат Семетей,
Баякы аргын, қыргыз элине.
Астындағы Актулшар,
Олбай-солбай камчы уруп,
Оң тетири теминип,
Бет алып жетим жол жүрүп,
Күн кылкылдап батарда,
Күлешендин Гүл-Токой
Гүл-Токойто жолукту.
Ат аябай мол жүрүп,
Аянбастан жол жүрүп,
Адырмак ала жер басып,
Боз будурмак белди ашып,
Самсаалаган тоо басып,
Салынган эчен коо басып,
Жээк менен сыйдырып,
Боз мунарык керүүнүн,
Боо менен кыдырып,
Сыр-Дайра кечип жол тартып,
Ашуу, ашып, таш басып,
Акылы алек баланын,
Ашып-шашып жол тартып.
Бөөт-бөөт бел көрүп,
Бөксөлүү эчен жер көрүп,
Ичке-Талдап сыйдырып,
Чыйырчык, салар эки суу,
Бою менен кыдырып,
Актулпарды чалдыrbай,
Жатып уйку кандыrbай,
Эски Ташкент, Чалдыбар,
Энкейип жетим ашты эле,
Казы-Курттун чоң талаа,
Түз кара чөл, үйгөн кум,
Чымчып жээр чөбү жок,
Чык этип коёр суусу жок.
Ээн талаа күйгөн кум,
Эрикпей жетим басты эле.
Энекем жаткан,
Кайыпчынын Кара-Үнкүр,
Кара-Үнкүргө тартты эле.
Актулпарды чалдырып,
Кайыпчынын үнкүргө,
Жатып уйку кандырып.
Ат бороюн сыйдырып,
Энеси келген жол менен,
Эрикбей жетим кыдырып.

самсаала – болтаться, свесившись вниз

чалдыруу – пасты коня

Талас көздей жол жүрүп,
Талыгыш жок мол жүрүп,
Ээр белдей белестин,
Эченин катар ашты эле,
Эчен дөбө, эчен сай,
Эрикбестен басты эле.
Жәэк жолдоп сыйдырып,
Олуж-Ата, кош Мерки,
Бою менен кыдырып,
Олуж-Ата келгенде,
Күн батышты караса,
Кара-Балта, Сокулук,
Каарып жону көрүнүп.
Көрбей калса жетимдин,
Көңүлү жаман бөлүнүп,
Оң кол жагын караса,
Мунарыктуу чоң белес,
Өзөнче кайкаң көрүнөт.
Жорго деген бел ошол,
Жоргонун белин ашты эле,
Ары жагы Кен-Кол, чоң Талас,
Эңкейип көрсө көк чалкак,
Таластын ичи көрүнөт.
Жылгындуу Кен-Кол, чоң Талас,
Жер соорусу турбайбы,
Муну жердеген адам тунбайбы?!
Адыр-адыр бел экен,
Белүнгөн эчен төр экен.
Белөкчө бейиши жер экен!

Адырдан аркар куюлуп,
Адырдын чөбү суюлуп.
Будурдан бугу куюлуп,
Будурдун чөбү суюлуп.
Тектирден теке камалып,
Текенин жуну сабалып,
Керүүдөн кийик токтотуп,
Текеси жүздөн топтошуп,
Жаткан экен кең Талас!
Тоолорунда улары,
Токоюнда чынары,
Оролуп чөптөн жүре албайт.
Бугу, марал, улары.
Адыр-адыр бөлүнөт,
Алыстан караан көрүнөт.
Эски жуну булайып,
Кош кулагы чунайып.
Улуп чыкты Кумайык.

талыгыш жок – не утомился

коң чалкак – широко раскинувшееся
высокогорное пастище

бейиши – рай

Бөксо менен бөгүлүп,
Бөгүп келди Кумайык.
Үч-Кошойду жәэктеп,
Үрүп жүргөн кези экен,
«Семетейим келет» деп,
Билип жүргөн кези экен.
Кумайыкты кучактап:
«Айланайын Кумайык,
Каракандын шаарына,
Кара кылар тууган жок,
Качып кеткен – мен байкүш,
Кан Манастан айрылып,
Кашкулак издең талаадан,
Каңгырап калган – сен байкүш.
Атамдан калган – мен карып.
Деп ошентип Семетей,
Кумайыкты жетелеп,
Баар жагын төтөлөп,
Барбайып карап турганда.
Кула чолок кайып бээ,
Келе калды жанына.
Энеси Каныш айткандай,
Ай түяк чалып жолуна.
Кумайыкты тойгүзүү,
Кула бээнин канына.

бөгүп – пригибаясь

ай түяк – однокопытные
тууу – получить удовольствие
чунак кулак – безухий, одноухий

1. Семетей эл-жеринин дарегин уккандан кийин кайда жөнөйт?
2. Кандай жерлерди басып етөт?
3. Эмнеге көзүнүн жашы төгүлөт?
4. Таласты көргөндө кандай ойго келди?
5. Кумайык менен жолгушуусу кандай бодуу?

1. Таластын көрүнүшүн сүрөттөп сүйлөп бериниз.
М.: Кең Талас абдан кооз жер (Жер соорусу кооз дегени билдириет).
2. Кумайык (ит) деген сөзгө кластер түзүнүз.

Тоголок Молдо

Чыгармалардын мазмуну жана идеясы

Тоголок Молдонун «Дыйкандын аялнын кошогу» деген чыгармасында Датка жана анын кол алдында иштеген дыйкандын аялнын ортосундагы карама-каршылык көрсөтүлгөн. Дыйкан датка тарабынан олгөнүн айтып, даткага жакшылык каалабаганын билдирип жатат. Чыгарманын идеясы ошол замандагы адамдар ортосундагы тенсиздик, бири-бирине таш боор мамиле жасагандыгында. Кедей адамдардын оор турмушу көрсөтүлгөн. Ошондой эле дыйкандын аялды даткага каргышын айткан.

■ карама-каршылык – противоположность
тарабынан – со стороны

каалабаганынан – не желание
төңсиздик – неравенство, неравноправие
таш боор – жестокосердный

Дыйкандын аялнынын кошогу

Дыйканымды өлтүрдү,
Баласы мендэй какшасын.
Башыма жабыр келтирди,
Эч кылмыши жок эле,
Дыйканымды күнөөлөп,
Жайлаптыр датка өлтүрүп.
Жалпы журтка күбөлөп,
Багымды датка байлады,
Мээнетим бекер сайдады,
Кара бет жесир калган сон,
Капасын айтып сайдады.
Тикирсийп көп ыйлап,
Тилин тишке кайдады.
Асылым дыйкан арстаным,
Талыкпай ташка басканым.
Кара жолтой какшалта,
Жок эле менин жазгынам.
Арманын айтып, ар качан,
Алганы дартын козгосун.
Казы – мунту жолумдан,
Каршы чыгып тозбосун.
Какшал казы залимдин,
Кара кийип катыны,
Тукуму тарап, тоз болсун!
Уугу сынып кыйрасын,
Уулу мендэй ыйласын.
Керегеси кыйрасын,
Келини мендэй ыйласын.
Түндүгү сынып, кыйрасын,
Тууганы мендэй ыйласын.

дыйкан – земледелец
какшасын – здесь: пусть плачет
жабыр келтирди – быть притесняемым
үгнестасым
эч кылмыши – без приступления
күнөөлөп – обвинения
журт – народ
мээнетим – мука, мучение, тяготы
жесир – вдова
кара жолтой – приносящий несчастье
какшал – суровый, дикий
тукум – потомство
үүк – онина
көрөгө – деревянная решетка (часть юрты)
түндүк – верхний деревянный крут, остова юрты

1. «Дыйкандын аялнынын кошогу» – деген чыгармада эмисе корсөтүлгөн?
2. Аял эмнени билдирип жатат? Дыйкан ким тарабынан өлтөй?
3. Ырдын идеясы эмнеде? Кошок, арман – деген сөздөргө аныктама бер.

1. *Төңсиздик, таш боор, муңдуу, кемчизлик, бактысыздык* сөздөрү катышкан сүйлем-дорду таап оку, котор.
2. Жогоруда берилген сөздөрдүн аятонимин тапкыла.
3. *Аял, датка* – деген сөздөргө Веннидин диаграммасын түз.

Гүл ойрон

Дөөлөс уруусунан Ысык-Көлдө XIX кылымдын орто ченинде Арпа деген жигит томонку таптан болуп, 30 жаш чамасында ажалынан елуп, уч баласы жетим калат. Зайыбы Чыны деген аял кошокчу чыгып, «Гүл ойрон» деген сөздү бир баштап айтып, бир айтканын экинчи кайталап айтпайт.

Асылым Арпа гүл ойрон,
Кандай жорук баштадын?
Катын менен баланды,
Каран түнгө таштадын.
Жашында өлгөн онорбу,
Жаш кезинде тул калган,
Мендей бейбак болорбу?
Кара бет атка конорбу?
Кызылды кийген онорбу?
Кыш чилдеде тонорбу?
Келининде кесилип,
Кара бет атка конорбу?
Ыргалып чыккан буудайым,
Ырайым кылбай кудайым,
Асылым Арпа гүл ойрон,
Айрылдым сенден, жубайым.
Жайкалып чыккан буудайым,
Жардам кылбай кудайым,
Жаш кезинде айрылдым,
Асылым Арпа жубайым.
Асылым Арпа гүл ойрон,
Кара чачым жайдырдын,
Калдайтып кара салдырдын.
Калк ичинде мен шордуу,
Кайран Арпа ойронду.
Кабыланга чалдырдым,
Жашыл алма колго алып,
Бейиште бекен гүл ойрон?
Жаш алган жарым калды деп,
Кейиште бекен гүл ойрон?
Кызыл алма колго алып,
Бейиште бекен гүл ойрон?
Кыз алган жарым калды деп,
Кейиште бекен гүл ойрон?
Жергенден келген жети каз,
Жетөөн коюп, бирөөн ат.
Жети эшиктуү бейиштин,
Эшиггин ачып, төрүн бас.

ажалынан – от своей смерти
томонку тап – нижнее сословие
асылым – милый (-ая, -ое)
жорук – поступок, выходка
онорбу – разве это хорошо
тул – вдовий
бейбак – несчастный (в фольк. полож. эпиг.)
кара бет – наглая

ыргалуу – качаться
ырайым кылбуу – милосердие, мягкое сердце
гүл ойрон – погибший, уничтоженный
жубай – супруг

бейини – рай
кейини – огорчение

1. «Гүл ойрон» чыгармасында эмисе айтылат?
2. Арпанин зайыбы ким? Ал эмисе жөнүндө айттат?

1. Арпа – деген сезге синкейн түз.
2. Чыгармадан үзүндү жатта.

Молдо Кылыш Чүй баяны. Сүрөттөлгөн мезгил

Молдо Кылыштын «Чүй баяны» аттуу поэмасында орустарга болгон мамилесин, көз карашын шарттуу түрдө эки мезгилге белүп көрсөткөн. Алгачкы жана кийинки. Эгерде алгачкы мезгилде толгонуу, чочуркоо, шектенүү, жек көрүү мүнөздүү болсо, кийинчөрөк акындын көз карашында белгилүү өзгөрүүлөр пайда болот. Алгачкы мезгилде акын ислам динин орустар булгап коёт го деп коркуп аларды жек көрсө, кийинчөрөк Чүй боорундагы жаңы өзгөрүүлөрдү, чарбадагы жаңылыктарды орустар алыш келгенин айтат.

Негизинен «Чүй баяны» антиорустук ойдогу казал деле эмес, андагы башкы ой Чүй өзөнүнүн керемет табиятын, эли-жерин ачып көрсөтүү.

Чыгармалынын эн басымдуу бөлүгү Чүй өзөнүнүн өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүн айтууга багытталган.

Акын 140 өсүмдүктүн атын атыйт, ар биригин өзгөчөлүктөрүн, алардын адам жашоосундагы маанисин белгилейт.

Казалчы, Сары Өзөн Чүйдүн 73 жаныбарын атыйт жана ал аркылуу бул аймактын флорасынын жалпы өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүгө аракет кылат.

- мамиле – отношение
көз караш – мнение точка зрения
шарттуу – условно
чочуркоо – нуждаться, пугаться,擔心ться
шектенүү – подозрение
жек көрүү – ненавидеть
чарбада – в хозяйстве

Чүй баяны

Мен айтамын санатты,
Казалдарды көп жаздым,
Канча такта кагазды.
Мыс Токмок калааны.
Келип орус жай кылды
Жылгын-Башы талааны.
Каршы-терши көп тилди,
Карагайга арааны.
Ойду-тоону коруду,
Орус деген калкындын,
Кыйын экен бүйругуу,
Малай кылды кыргызды.
Тил билгендин баарысын,

казал-ыр – стихи

кору – охранять, ограждать

- Кенсаларга тургузду,
Күнөөкөрдү коркутуп,
Набактыга киргизди.
Болуш коюп, бий шайлап,
Элге борум билгизди.
Жылгын-Башы талаасы,
Жылгындары көп экен.
Айыл конуп илгери,
Жылкы саачу жер экен.
Эми калаа орноду.
Баш-аягы базардын,
Ат чабымдай болжолу.
Тиккен багы, тереги,
Тикстеп турса адамдын,
Эсеп жетээр болбоду.
Токмокко шаар толуптур,
Ар уруктан көбөйүп,
Толгон базар болуптур.
Кең Чүй ата өзөнү,
Кенен болот турбайбы.
Калкы-журтун карасаң,
Калың айдайт экен го,
Кара таруу, буудайды.
Буурчак менен жүгөрү,
Бул кылууга баарысын,
Жарды дебей, бай дебей,
Көп айдантыр бедени.
Арбын экен жаныбар,
Ар немеден уругу.
Кара куурай, зыгыры,
Салып туруп зоотко,
Сыгып алар майы бар.
Кең Чүй ата жакасы,
Чарылдаган бакасы,
Ийнелиги, көгөнү,
Кенен болот жаныбар,
Кылкылдаган өзөнү.
Кара сууда кундузу,
Кашкулагы мадылы.
Кызыл карсак, тулкүсү,
Арбын болот карышкыр,
Аюу, жолборс, илбирси,
Шимендеген чөөлөрү.
Тай, сүлөөсүн, сүусары,
Ач күзөнү, көнү,
Арбын болор жүргөнү,
Каш кулагы, мадылы,
- күнөөкөр – виноватый, преступник
набак – тюрьма
болуш – волость
бий – бий (киргизский судья)
- калаа – шаар – город
- кең – широкий, просторный
калк, жүрт – народ
- кара таруу – просо
буудай – пшеница
буурчак – горох
беде – клевер
- арбын – много
- кара куурай – конопля
зыгыр – лён
- жакасы – (здесь) окраины, окрестности
- иинелик – стрекоза
- куидуз – норка
мадыл – дикая кошка
карсак – общее название рыскающих зверей
- чөө – красный волк, шакал
сүлөөсүн – рысь
сүусар – куница
ач күзөнү – хорёк

Карал турсаң канқылдап,
Соорусунун ак жону.
Кен Чүй ата жаныбар,
Абайласан, жеринде,
Ар жаныбар уругу.
Тандап атып алғыдай,
Талаасында элиги,
Марал менен бугуну,
Эчки, теке жаныбар,
Тайгаланбай ташына.
Аркар менен күлжасы,
Атып алса күзүндө,
Уйдукундай жамбашы,
Коёндору козудай.
Карал турсаң жаныбар,
Коондору сокудай.

Байкап турсаң суусунда,
Балыктары манектей.
Кудай бетин көргөзбө,
Сар жыланы билектей.
Карал турсаң Чүйдөгү,
Кара курту көмүрдөй.
Чаян менен жыланы,
Арбын болгон менен да,
Адамга жок зыяны.
Түктүү сары жаныбар,
Музоо баштын ыраңы.
Кескелдирик дагы бар,
Билериктей бир жанды,
Узундугу бир карыш,
Бу да сонун жаныбар.
Айтканындай көп экен,
Абайласаң жарандар,
Ар жаныбар толук бар.

марал – воженка (самка олена или марала)

манектей – (здесь) огромный, большой

чаян – скорпион

- ?(?) 1. «Чүй баяны» поэмасында ақын эмнени көрсөткөн?
2. Орустар кайсы жерге келиптири? Кандай езгерүүлөрдү киргизиптири?
3. Кен Чүйдө кандай жаныбарлар бар? Чүй жаныбарларынын аттарын дөптерге жазуу.
Жаныбарлардын аттарын төмөнкүдөй белүштүрүп жазуу:

- а) канаттуулар;
б) жырткычтар;
в) териси баалуу жаныбарлар;
г) адам жей турган жаныбарлар;
д) жерде-сууда жашоочулар;
ж) сойлоочулар;
з) сүт эмүүчүлөр.

4. Чүй осүмдүктерүнүн аттарын дөптерге жазуу. Алардын ичинен дары осүмдүктердү атагыла жана алардын дарылык касиеттерин белгилеги.
5. Ырчы эмнэ учун «Кен Чүй ата жаныбар» деп кайрылууда? «Ата» жана «жаныбар» деген сөздөрдүн маанинин кандай түшүнөсүнөр?
6. Казал качан жазылган деп ойлойсунар?

1. Ырдагы Чүйдүн көрүнүшүн сүрөт аркылуу көрсөтүнүз.
2. Бир жаныбарга синквейн түзүнүз.

М. балык

3. Узүүлүнү жагтоо.
4. Түшүнгөнүнүздү кара сөз менен айтып бериниз.

Калык Акиев Жер кепеде өткөн күн ыры жөнүнде

Калык Акиевдин «Жер кепеде өткөн күн» деген ырында чыныгы турмуштук окуя (*жизненное событие*) жазылган. Ырда Калыктын атасы Акынын оор турмушу баяндалган. Ошол мезгилиде бай-манаптар уруу-уруу (*род, племя*) болуп бөлүнүп, ез ара чабышып (*дратьсяся, воевать, сражаться*) турушкан экен. Женилген жак (*сторона, которая проиграла бой*) женгендөргө өлгөндер үчүн күн толөп турушкан. Күнду ошол айылдагы бардык эл төлөшчү. Калыктын атасы Акыга да он эки жылкы төлө дешет. Акы күн толөш үчүн уюн, атын, үйүн берсе да, салыктан кутубайт. Үйү жок калып, балдары менен жөө-жалаң, түндөп качып жөнөйт. Акыры качып отуруп Кетмен-Төбөгө келет да, *жер кепеде* жашайт. Акы уста киши болгон экен. Боз үйдүн жыгачын чаап, акысына бир ат алып, балдарын багууга аракеттеген. Жалгыз аты бир күнү музда жардан учуп өлөт экен. Ата-энеси аты өлгөнгө күйүнсө, кичинскей ачка балдары аттын этин жейбиз деп сүйүнүшүптүр. Ал кезде жалпы эле кедейлер оор турмушта жашашкан.

Акындын бул ыры – ошол кездеги жалпы эле кедей адамдардын көргөн **кыйынчылык** (*трудность*), оор турмушун баянdagан (*рассказывающий*) чыгарма.

- **күн** – плата за погибших, за умерших
күн толөө – платить күн (здесь: налог)
жер кепе – земляника

А. Турумбеков. «Жаңы жашоого карай».

Сүрөтчү Асанбек Турумбековдун «Жаңы жашоого карай» деген сүрөтүнө көнүл буруп, бул сүрөт эмне үчүн ушундайча аталганы жөнүндө ойлонгула. Сүрөттө кимдер тартылган? Бул адамдар эмне кылып жатышат? Жалгыз егүзүнө (вол) жүгүн артып, үй-бүлесү менен көчүп бара жаткан адам жөнүндө айтып бергиле. Бул көрүнүштү (вид, явление, событие) ырдагы каармандын үй-бүлесүнө салыштырууга болбу? Калык Акиевдин «Жер кепеде откөн күн» ырындагы жыртык шым кийген, баласы чыркырап, аялы зыркырап отурган мерген менен бул сүрөттегү адамды салыштыргыла.

Жер кепеде откөн күн

(Эски турмуштан)

Жалоондой мерген азamat,
Жалгыз уйлуу, жалпыз ат.
Өзүнүн кылган кесиби,
Мергенчилгүн насиби.
Кийик-күштөн башкага,
Тийген эмес жазыгы.
Тириү туруп көрүүгө,
Тиши бычак берүгө.
Күзгүн, жору, шум түлкү,
Тарп талоочу көбүнө.
Уюн атын талатып,
Үйү-жайын баалатып,
Өлүм санда, тириү эмес,
Өмүр жашын санатып,
Асынганы бир мылтык,
Чоюко чарык, шым жыртык.
Элден жүрттөн уялыш,
Эки этегин бек кымтып,
Арманын айтып буркурап,
Аялы кошо зыркырап.
Эки жашар баласы,
Кошуулуп ыйлап зыркырап...
Өмүрлөшүм сен злен!
Кадыр-көңүл калбаган.
Аташканым алганым,
Арылгыс болду арманым.
Жүрөгүмө жык толду,
Жайылыш эски зардабым.
Алса мейли дейт элем,
Атым менен уюмду.
Аман койсо болду эле,
Кара алачык үйүмдү.
Кайдан таап беремин,
Кашкүлак менен суурча,
Каза албасам ийинди.
Ачка жатып айылсыз,
Талаага түнөп дайынсыз.
Дайра кечип, тоо ашып,
Дал он беш күн жол басып.
Асынганы бир мылтык,
Көтөргөнү бир бала,
Талкан сурап ар кимден,

жер кепе – земляника
эски турмуш – старый быт
насип – судьба, доля

жазык – грех, вина, проступок

тари – остатки трупа, падаль

чарык – обувь из сырой кожи
с толстой подошвой

зардан – жгучая боль

кашкүлак – барсук
ийин – нора
суур – сурок

дайра – река

Башына түштү көп санаа.
Барганы тааныш эл эмес,
Анык болду думана...
Кирерине үйү жок,
Саарына ую жок.
Жардам кылар даны жок,
Жатар жайы дагы жок.
Боз кыро болгон күзгө жуук,
Кыргый келген күнү суук.
Кыштоосуна эл конду,
Жердин бети тон болду.
Жер тонсо да бир кепе,
Казайын деп ойлоду.
Карагайлуу отөккө,
Казып кирди жер кепе.
Терезе жок, тешик бар,
Каалга жок, эшик бар.
Шамал айдал шаштырып,
Кепеге толот жааган кар.
Кереге эмес чечерге,
Кепеси менен курусун,
Үй эмес жүктөп кетерге.
Алы келбайт мергендин,
Алачык үйгө жетерге,
Чээнгө кирген аюудай,
Үч жыл турду кепеде.
Мергендикке ишенип,
Ок сунат эчки, текеге.

санаа – горе

оток – горная впадина

кепе – шалаш, избушка

1. «Жер кепеде откөн күн» деген чыгарма эмис жонундо?
2. Эмис үчүн Калыктын үй-булесу жер кепеде жашап калышкан?
3. Жер кепени кандай элестетесинер?
4. Ошондой шартта жашаган адамдардын жашоосун жакшы деп айтууга болобу?

Алымкул Усөнбаев

(1894–1963)

«...Кыргыз элинин сүйкүмдүү ырчысы Алымкул Усөнбаевдин чыгармачылыгы жана өмүр жолу жөнүндө сүйлөгөндө, анын чыгармасын элдик фольклордан ажыратып кароого болбайт».

К. Маликов

Алымкул Усөнбаев 1894-жылы Талас өрөөнүндө Кара-Арча айылында кедей үй-буледе төрөлгөн. Кедейлик, жетимчилик анын эрте жетилтет. Уккан ырларын жомокторун эсине түшүрүп, кайталап айта баштайды. Комуз черткенди, ага кошуп ырдаганды үйрөнөт. 1936-ж. Кыргыз мамлекеттик филармониясында иштейт. Алымкул аксакал эл-жерин жандай көргөн, эл таңдырын өз таңдырым деп түшүнгөн ырчылардан эле. Анын дагы бир аты «Төкмө» эле. Тааныган, билгендердин баары ушинтип аташчы. Бул сөздүн кыргызча мааниси жалпыга маалим: ырды жамгырдай төгүү, үстөкө-босток чуурутуп айтуу, жакшы ойлорду уйкашкан салып буйдалбай тез айтуу. Ал минтип аталауга татыктуу болчу. Элдик оозеки адабияттын кийинки өкулдөрүнүн ичинде эң корунуктуулөрүнүн бири эле. Кыргыз жергесинде, анын булун-бурчтарында Алымкул төкмөнү билбеген же анын ырын укпаган адамды чанда кезиктириүүгө болор. Ырдоо, ырды төгүп айтуу өнерүнө жаңыдан талаптандып жүргөн кезинде, анын али тажрыйбасыз жаш шыгын андан ары өнүктүрүүде, жолго салууда улуу Токтогулдуң таа-сири етө күчтүү эле. Алымкулдуң багына ошол учурда Токтогул Таласка келип калат. Токтогулдуң дунгурегөн атагын ал ага чейин эле уккан, көрсөм деп эңсеген. Токтогулдуң ақындык күчү гана эмес, бир калыптуу жүрүш-түрушу да, жайдары шайыр мунөзү да, адамдарга кичи пейил мамилеси да, анын жалпы эле бийик адамгерчилги жаш ырчыга унтуулгус таасир тийгизген. Алар андан кийин да бир канча ирет жолугуштуу, чогуу ырдашты. Бул – бирин-бири түшүнүп, бири-биринин таланттын кадырлагандык эле.

1936-жылдан, Кыргыз филармониясына чакырылгандан тартып, анын эл менен байланышы күчөдү. Концерттик бригадалар менен не бир жайдын чыйылдаган ысык чилдөлөрингөндө же кыштын кычыраган аяздуу сууктарында колхоз-совхоздорду кыдырып концерт берип, элди күрдөөлдүү эмгеккө, Ата Жүрттүн күчүн чыноого чакырып журдү. Алымкул Усөнбаевдин дагы бир өзгөчөлүгү, ал элдик көп күүлөрдү, айрыкча өз устараты Токтогулдуң күүлөрүн чебер аткарчу. Улуу Ата Мекендик согушка арналган ырларын жазат. Элди женишке жана душманды жок кылууга үндөп ырдаган. Акын – «Ырлар жана поэмалар», «Согушуп жаткан эрлерге», «Комуз», «Улуу дос» жана башка отуздан ашык китептердин автору. Акын Кыргыз ССРинин Эл артисти, манасчы.

■ жетимчилик – сиротство
жетилтет – созреть, вырваться до определенного состояния
эснин түшүүн – вспоминив, запомнив
үи кошуп – напевать, подпевать
жок кылуу – уничтожить
үндөп – призываю

- ?) 1. А. Усонбаев ким? Качан, кайда туулган? Каңдай жашоодо жашаган?
2. Кайда иштейт? Каңдай ырлары бар?

1. Көп чекиттин ордуна сөздөрдү таап жаз.
Аны кедейчилик, эрте жетилтет.
Ал ырларды кайталаң айта баштаган.
Көмүз чөрткөнди ага ырдаганды үрөтөт.

2. Төмөнкү сөздөр менен сүйлөм түз.
Жок кылуу, үндөп.

АДАБИЙ ТЕРМИНДЕРДИН ТУШУНДУРМӨСҮ

Тема (гр. – нерсе, предмет) – адабий чыгармада автор тарабынан идеяны ачып берүү үчүн атайын алынган турмуштук көрүнүштөр, окуялар негизги маселелердин жыйындысы көтөрүлгөн проблемалар. Горькийдин сөзү менен айтканда: «Тема – автордун турмуштук тажрыйбасынан жаралган идея». Ошондуктан тема менен идея – көркөм чыгарманын ажыратыс биримдигин түзүп турган өзөгү.

Мисалы: Ч. Айтматовдун «Бетме-бет» повести.

Идея (гр. – ой, пикир) – чыгарманын идеясы – көркөм чыгармада берейин деген ой, максат, ал образдар системасынын бирдигинде берилет. Жазуучу өз чыгармасында белгилүү бир маселелерди ортого коюу менен чектелбейт, өзүнүн идеалы катары анын чечимин берет, мамилесин билдириет, баалайт.

Мисалы: Ч. Айтматовдун «Атадан калган түяю» антегесинин идеясы – алыстагы согуш апаатынын ооруктагы атасын таптакыр көрбөгөн балага тийгизген таасири.

Чыгармалардын мазмуну, идеялык бетөнчөлүктөрү

Алымкулдун чыгармаларынын тематикасы өтө бай. Ал өзүнүн чыгармаларында элинин турмушун, ой-санаасын билгизген баатырдык күрөштөрүн даңазалаган. Ата Мекендик согуш А. Усонбаевдин чыгармачылыгындағы көрүнүктүү темалардын бири:

Мисалы: «Чолпонбай», «Баатырлардын анты», «Ушул кез». Алымкул Мекенди коргоочуларды туруктуулукка, баатырдыкка үндөген. Кийин-

ки жылдарда дагы көп ырларды, поэмаларды жаратты. Алар тематикага көнсөри, мазмунга бай. Акындын көпчүлүк ырлары эмгек каармандарына арналган.

Мисалы: «Тамекичи Зууракан», «Тракторчук Осмон», «Койчу Алматай». Алымкулдун ырларында тынчтык, боордоштук, достук темасындағы чыгармалар да арбын. Акындын мурасы мекенибиздин көркүн, жерибиздин сулуулугун элестеткен назик, сүйүү ырларына да пейзаждык лирикага да бай. Мисалы: «Күз», «Жазга маал», «Каркыранын көрүнүшү», «Күздүн таны», ж.б. Поэмалары: «Ысык-Көл», «Бириңчи бригада».

Айтыш чоң ырчылык чеберчиликті талап кылат. Ошондуктан айтышка бардык эле ырчылар түшө бербейт. Айтыш ырчылыктын чоң сыноосу болгон. Акындык айтыштарга Алымкул да катышкан.

■ ой-санаасы – мысли, печаль
күрөштөрүн – подвиги
турмуштуу – судьбу
билигизген – определял
туруктуулукка – стойкости
үндөген – призывал
эмгек каармандарына – героям труда
боордоштук – братство
арбын – много
мурасы – наследство
чеберчиликті – творчество
сыноо – испытание

- ?) 1. Алымкулдун чыгармаларынын тематикасы каңдай?
2. Акындын чыгармаларынын тематикасын каңдай болуктергө белесүр?
3. Эмне чоң чеберчиликті талап кылат?

Аккан суу

Абал мурун жалтылда,
Кайдан чыкты аккан суу?
Аскасы бийик көк тескей,
Сайдан чыкты аккан суу.
Жайдан чыкты аккан суу.
Агарып кары кетпеген,
Агарган аска бийик тоо,
Таштан чыкты аккан суу.
Аяк башы керилген,
Саздан чыкты аккан суу.
Алтындей жүзү жаркырап,
Кыши күнү ичсөн жылжылуу,
Жерден кайнап оргуштап,
Булактан чыкты аккан суу.
Жээгине көк камышты,

абал – издавна, испокон веков
аккан суу – текучая река, вода
жалтылда – сверкая
тескей – северный склон
жайдан – местность
сайдан – русло реки
аска – скала
аяк башы – вся, все (начало, конец)

сиз – болото
жүз – поверхность

Курап чыкты аккан суу.
Жер тамырын көгөртүп,
Бурап чыкты аккан суу.
Жер жайнаган дайраны,
Улап чыкты аккан суу.
Кайнап башат жаркырап,
Тоодон чыкты аккан суу.
Ак жалама боорунан,
Канат алган аккан суу.
Ааламга тийин пайдасы,
Таратылган аккан суу.
Кек жалама боорунан,
Канат алган аккан суу.
Керек болуп дүйнөгө,
Жаратылган аккан суу,
Көк ирим дайра туш-тушка,
Таратылган аккан суу.

жалама – гладкий, ровный

иirim – пучина, омут
калкылда – (о поверхности воды) шевелиться
ай-ааламга күч берип,
Пайда чыккан аккан суу.
Ак жалама зоолордон,
Жарып чыккан аккан суу.
Алкымына жез канат,
Балык чыккан аккан суу.
Айдай толуп жаркырап,
Жарык чыккан аккан суу.
Ай-ааламдын милдетин,
Алып чыккан аккан суу.
Анкагандын суусуну,
Канып чыккан аккан суу.
Кек жалама зоолорду,
Жарып чыккан аккан суу.
Жердин бетин гүлдөтүп,
Пайда болгон аккан суу.
Күнү-түнү тынбастан,
Жүрүп жатат аккан суу.
Тийген жери кулпунуп,
Күлүп жатат аккан суу.
Тийген жери кулпунуп,
Терен экен аккан суу.
Кыбыраган жандарга,
Пахта, жибек, кызылча,

иirim – пучина, омут

калкылда – (о поверхности воды) шевелиться

аңкаган – томиться жаждой

кирген суу – полая вода

кулини (кулпур) – отливать различными
оттенками

кыбыра – делать медленные движения

Арпа, буудай, ак сулуу,
Ар өсүмдүк дандарга,
Керек экен аккан суу.

1. Аккан суу кайдан чыгыптыр?
2. Суунун айланага пайдасы барбы же жокпу?
3. Ал кимдерге жана эмнелерге керек?

1. Суу – омур, суу – жашоо деген сүйлөмдү түшүндүрүп бериниз.
2. Ырдан үзүндү жаттациз.

Комуз

Тилге жолдош, үнгө дем,
Комузду кошуп ырдайлы.
Бабабыз черткен бул комуз,
Баркына жетип сыйлайлы.

бабабыз – наш предок

Өрүктөн тандап чабылган,
Карагай капкак жабылган.
Үч кыл тагып жибектей,
Күлүктөй таптап багылган.

таптоо – тренировать

«Комузум» деп ыр жаздым,
Кошуулуп далай ырдаштым.
Жаш кезимден үйрөнүп,
Жан-дилим биргэ сырдаштым.
Сайраса комуз күүлөрүн,
Жараашып сайрайт тилдерим.
Шаңкылдап колдо турганда,
Кубулжүйт мукам үндөрүм.
Урматтуу кыргыз элинен,
Уккандын көөнү эриген.
Колумда сайрап турганда,
Коштогон аттай элирем.

жан-дилим – здесь. всей душой,
от всего сердца

шашкылдаган – звонкий, серебристый
кубулжу – (о голосе) переливаться
мукам – ритм, мелодичность, перелив-
чатость

коону – настроение
коштогон – объединяющий

элирүү – стремиться

Аркар, кулжа жайнаган,
Белди ырдайлы комузум.
Абийир, бакка орногон,
Элди ырдайлы, комузум.

1. Комузду кимдер черткен келген?
2. Комуз эмнеден жана кандай жасалат?
3. Акын эмнелер жөнүнде ырдайт?

1. Комуздун башка музыкалык аспаптардан айырмасын аныктап жазыңыз.
 2. Белгилүү комузчуларды атап бериниз.
 3. Төмөнкү сүйлемдердүү толуктап жазыңыз.
... **кыргыз элинин улуттук музыкалык аспабы,**
Филармонияда ансамбли бар.
Айнур жакшы чертет.
 4. Ырдан узунду жаттаңыз.

Эл достугу

Эски убакта эл элек,
Эргишип урушкан.
Эзилип байдын колунда,
Бошобой башың жумуштан.
Эркиндиктүн доорунда,
Эми болдун түүшкан.

Урматтап бардык улутты,
Шумкардай таптап түлөткөн.
Жапан чөл бетин жашартып,
Жайнатып түркүн гүл эккен.
Элдердин таттуу достуругун,
Жетекчибиз партия,
Болоттон бекем шырткен

Карагай, кайың талы бар,
Сай-сайы толгон малы бар.
Ак булат кетпей тунегөн,
Аркасында аппак кары бар.
Ак талға көнғон булбулдай,
Ақындың сайрар чагы бар.

Конур салкын жүргөн жел,
Кой, жылкысы аралаш.
Катар конгтон колхоз эл,
Алтада арык семирткен.
Адыры токой, салкын төр,
Бир энеден туугандай,
Бир уядан учкандай,
Туусун кармап Лениндин,
Душманды жендик куткарбай.
Сайранда, элим сайранда,
Таалайлуу өлкө – биздин жай.

ЭЛ доступу – дружба народов
ЭСКИ – старый (-ые)
ЭРГЕШИН – спорить, препираться
УРУШКАН – скора
ЭЗИЛИК – угнетались
ТУУШКАН – братья

урматтан – уважая
шумкардай – как кречет
тантан – тренировав
тулоо – линять
жапаан – ликый

ширеткин — сваривать, закалять.

карагай – сль
кайыц – береза
сай (ы) – русло

анта – исполь-

сайранда — гулять, наслаждаться

К. Тыныстанов Ысык-Көлге

Касым Тыныстанов «Ысык-Көлгө» деген чыгармасында өзү туулган жерине болгон сагынуусун билдируү менен биргэ өз мекенинин кооздугун, жайкалган алтын кең экендигин ошондой эле калын токоюн, торгоюн, ак куусун, суусун сүрөттөгөн. Акын бул чыгармасын казак жергесинде журтөндө жазған.

Ысык-Көлгө

Кайдаңың кең Ысық-Кел, тууган жерим,
Киндигим кесип, кирим жууган жерим!
Көргөн жан кооздугунду сагынат ко,
Жайкалган сен Каракол алтын кеним .

туутган жер – родная земля
киндигим кесип – родные места (букв.,
где была остановлена кровь пуповины)
коргон жан – увидевшая душа
сагынну – тоскавать, скучать
жайкалган – величаво
алтын кең – золотое богатство
өзөн суу – река
жайылган – разойтись, раскинуться во
все стороны
соодагердин – купца
үйроткан – дрессированные

Барсыңбы, Түп, Жыргалаң эки өзөн суу!
Үстүнүе каздар конун уя салган кыйкуу.
Жайылган соодагердин койлорундай,
Көл бетин беришпеди уйреткен ак куу.

тогай, токой – лес
жай, жер – место
туулгай жер – родина

Айланаң ашық эмес, калың тогай.
Ушады тогайыңдан сайран торгай.
Турады көз алдымда бул күнгидей,
Кетпейсін көкиректен мына сол жай!

Жылтырап таудан аккан сууң кандай?
Балапан конуп, учкан нууң кандай?
Сай-сайдан кечкө турум анчыркаган,
Буран бел арууларың сенин кандай?!

Ах, жерим! Жаңылдырдың мени эсимен,
Таянып түскөн кезде күн бесиннен.
Кең далаң көрүнүүчү эди бейиске оксан,
Макмал жел конургакпен самал эсken!..

1. Чыгарма кайда жазылган?
 2. Эмнени сүрөттейт?
 3. Ысык-Көл кандай жер экен?
 4. Түп Жыргалан кандай суу?

1. Ырдан үзүндү жаттоо.
 2. Мекен деген сөздүн синонимдерин жаз.

Жайлоо

Күзгүдөй мөлтүрөгөн тунук булак,
Сай-сайдан үн алышып, түшкөн туйлап.
Үр ырдап, токсон түрдүү күүгө салса,
Үнүнөн танаасыңбы турсаң тыңшап.

Токтобой жүрүп турган жели кандай,
Таптаза, каштай тунук, жыттуу атырдай.
Бетиңден сылап, сыйип эркелетсе,
Көнүлүндө кайдан калсын чер жазылбай.

Килемдөй түрдүү чөптүн гүлү аралаш,
Үстүндө малы жатса адашып баш.

Саргарып сан жылдардай күткөн жыргал,
Көзүнө көрүнбейбүз элес-булас.

Мындағы айран, кымыз кең эмеспи,
Булактай ағып жаткан кен эмеспи.

Дүркүрөп төрт тулугун өсүп турса,
Кен жайлоо жанга жыргал жер эмеспи.

мөлтүрөгөн – прозрачный, чистый
туйлап – розвиться, бурлить, прыгать
күү – мелодия
тана (сынбы) – отрицать, не признавать

жели – легкий ветерок

эркелет (се) – ласкать, баловать
чер жазыл (бай) – разогнать тоску,

тоска не развеившаяся

злес-булас – на миг, смутно

төрт түлүг (үн) – домашний скот,
(виды скота), в достатке

1. Кыргыз жериндең кандай жайлоолорду билесинер?
2. Жайлоонун абасы кандай?
3. Ден соолукка пайдалуубу?
4. Автор жайлоону көрүнүшүн кандай сүрөттөгөн экен?

Ж. Бекенбаев «Жайдын кечи» деген ырында жаратылыштын кооздугун даана салыштырып көрсөткөн. Тактап айтканда, ошо жайдын кечинде-ги асмандын көрүнүшүн, дайранын ағымын, булбулдуң үнүн, жалбыздын жытын, торгойдун таңшыганын утуп, көпөлөктөр қыналып учканын айткан. Ошондой эле кечкирип түнгө жакын калганда, тоолор уйкуга кирип, күүгүмдөн карагай башы көрүнбөй калганын, андан соң жылдыздар асманга чачырап чыгарын айткан.

Бул көрүнүш жаратылыштагы кандай сонун керемет!

Жайдын кечи

Манаттай асман қызырып,
Магдырап барат айланам.
Чачырайт көбүк бетиме,
Чамынып аккан дайрадан.
Муңайым тартып угулат,
Булбулдуң үнү сайраган.

Жалбыздын жыты буруксуйт,
Жаныңа жыпар чаккандай.
Торгойлор тынбай таңшышат,
Токтогул күүсүн тарткандай.
Қыналат күүгө көпөлөк,
Кыз менен жигит жаткандай.

Үлгүрөп тоолор баратат,
Уйкуга батып алсырап,
Карагай башын көрүүдөн.
Каарган күүгүм жашырат.
Токтой тур, курбум, токтой тур,
Чолпон да чыгар чачырап!

1. «Жайдын кечи» – деген ырында эмис сүрөттөлгөн?
2. Кайсы көрүнүштөр аркылуу жаратылыштын кереметин ачып берген?
3. Кайсы көрүнүштү эмнелер менен салыштырган?

1. Берилген сөздөр менен сүйлөм түзүнүз.
Магдырап, буруксуйт, күүгүм.
2. Үрдө жаттаңыз.

манаттай – ворсистая ткань
магдырап – состояние покоя млечь,
наслаждаться
чамынып – мчасъ
муңайым – печалиться

жалбыз – мята
буруксуйт – издавать сильный запах
таңшышат – заливается
күү – мелодия
қыналат – прислоняться

үлгүрөп – дремля
уйку – сон
көрүүдөн – смотря
күүгүм – сумерки
жашырат – скрывает

Сүйүнбай Эралиев

(1921)

Кыргыз эл ақыны, Токтогул атындағы Мамлекеттік жана Бұтқұл союздуқ А. Фадеев атындағы сыйлықтардың лауреаты Сүйүнбай Эралиев 1921-жылы Талас районундагы Үч-Эмчек айлында туулған.

Анын өмүр жолу, бұтқұл жашоосу чыгармачылық иши, кыргыз адабияты менен байланышту.

Сүйүнбай Эралиевдин лирикалары менен поэмалары улуттук көркөм ойдун онугушу жана жаңыланаышы үчүн дайыма салым болуп келген.

Анын көптөгөн чыгармалары бар.

Алар: «Ак Мөөр», «Жаңыл Мырза», «Уяң жылдыздар», «Жылдыздарга саякат» ж. б.

Эн алгачкы китеби 1949-жылы жарық көргөн. 1969-жылы «Кыштак кечтери» жыйнагы үчүн Кыргыз ССРинин Токтогул атындағы Мамлекеттік сыйлығына ээ болған.

Жазуучулар Союзунун ардактуу өкүлү катары ақын көптөгөн жолугушууларда, кездешүүлөрдө болууга туура келет. Мына ошондо окурмандар: «Өмүрүнүзде эste калаарлық кайсы учурду жакшы деп эсептейсиз?» – деп ар дайым сурал каларын эскерүү менен, өз кезегинде төмөнкүдөй жооп берерин да ақын эсизиге салат. «Өмүрүмдүн кызық жана унтуулгус учур мектеп жана окуучулук курак. Өзүм окуган Көк-Арық мектеби көзүмө тууган энемдей ысык көрүнөт. Айылга барсам ага кайрылбай кетпейм. Сентябрда, жаны окуу жылдындағы сыйдалган парта, доскалардын өзүнчө жагымдуу жыты биргө окуган, бирок азыр аз калып бараткан курбу-курдаштар эстен кетпейт...».

С. Эралиев – Казакстандын адабият жана искусство тармагындағы Эл аралык Жамбыл атындағы сыйлыктын эсси.

2000-жылы Кыргыз жана боордош Казак элдеринин ортосундагы дос-туктуу чындоодогу зор салымы үчүн Казакстан Республикасынын «Алтын көпір» аттуу Эл аралык сыйлығы берилген.

«Элдердин достутуу» ордени, Улуу Ата Мекендиң согуштун бириңчи даражадагы ордени, III жана I даражадагы Манас ордендері, көптөгөн медалдар жана Ардак грамоталар менен сыйланған.

2006-жылы Кыргыз Республикасынын Баатыры деген ардактуу наам берилген.

■ жаңыланаыш – обновление
салым – вклад

жолугушуу – встреча

учур – время

курак – возраст

курбу, курдаш – друзья

1. Сүйүнбай Эралиев кочан, кайсы жерде туулған?
2. Кандай чыгармаларды жараткан? Силер кайсы чыгармасын окуулунар зле? Силерге кандай каармандарды жакты? Эмис үчүн?
3. Акын кандай сыйлыктарга татыктуу болгон?
4. Акынды эсте калаарлық учурду кайсы экен? Силердин эстен кеткис күндөрүнөр кайсы деп ойлойсузар?
5. Адамга окуучулук күндөр эмис үчүн кымбат?

АДАБИЙ ТЕРМИНДЕРДИН ТУШУНДУРМОСУ

Эпилог (гр. – соңку сөз) – негизги окуя баяндалып бүткөн соң, автордун каармандардын кийинки тағдыры жөнүндө, же ошол окуянын кийинки айрым жыйынтыктары жөнүндө баяндалат берет. Мисалы: А. Токомбаев «Жараланган жүрөк» повестинин эпилогунда Тарпаңбай менен Гүлдананын сүйүсүнүн кийинки мезгили жөнүндө маалымат берилет.

Пролог (гр. – алгачкы сөз) – адабий чыгармалардагы киришүүнүн бир түрү, анда автордун иисти чыгарманынын кыскача мазмуну алдын ала баяндалат. Каармандар жөнүндө алгачкы түшүнүк берилет, бұтқұл чыгарманынын кийинки жүрүшү үчүн өзөк болуучу окуялар баяндалат.

Мисалы: Т. Үметалиев «Кубат» поэмасында мындаи пролог киришме менен өзүнүн чыгармасына карата оюн билдирет:

Бул датанды жазмак элем мен эчак,
Кечигипмин даабай жүрөк тартынчаак.
Тартынбаган согуштарда кан күйгөн,
Ыр алдында боло жаздым коркунчаак.

Лирикалык чегинүү – композициялык ыкма, сюжеттүү чыгармалардагы окуяларга, жекече каармандарга карата өз көз карашын, мамилесин билдирген автордун сөзү.

Мисалы: С. Эралиев «Ак Мөөр» поэмасынан сүйүү жөнүндөгү ойду тереңдегүү:

Сүйүү, сүйүү! Укса канбас сырьы бар,
Ойду ойлонтуп кумарланткан ыры бар.
Ылгый таза ынектыктан жараган,
Жалыны бар чалпоо сезим жылынар.

Ак Мөөр поэмасынан ыкса маалымат

Атактуу Соң-Көлдө Мөөр деген сулуу кыз жашалтыр. Мөөр Болот деген жээни экөө бири-бирин сүйүп баш кошобуз деп макулдашышат. Бирок хан Жантай Ак Мөөрдүн сулуулугуна кызыгып, бийлигин пайдаланып, Ак Мөөрдү аялдыкка алмак болот. Болот да ырчы жигит болот, ал жылкы ба-гып алысыраак жерде экен. Ак Мөөр жоолугун берип бир баладан Болотту чакыртат. Болот менен Мөөрдүн жолукканын ақын төмөнкүдөй сүрөттөп жазған:

Ак Мөөр поэмасынан үзүндү.

Кош, Соң-Көл

«Айтсаң боло, уксан боло жараткан –
Алп күчтөрү аалам эркин караткан,
Таңды, кечти тартып менен өткөрүп,
Бирөөгө бак, бирөөгө мун тараткан.
Акыл берер арган барбы кызына,
Жай ичинде мөндүр каккан дарактан.
Гүл ачалбай урап түшкөн мөмөдай,
Улам солуп, куурал кетип бараткан?!

Кайда күлпөт, кайда өмүрдүн жаш чагы,
Кайда күндөр, эркелетчү баштагы?
Айтчы Соң-Көл, айланайын тунук көл,
Же мен байкуш өз боорундан башкабы?
Чынар эмес, чырпыйгындын бүрү элем,
Тагдыр минтип жарга согуп таштады?..
Мөөр олтурат суу жээгинде үнүлүп,
Өзүн көрүп... тамган ысык жаштагы.

Эмне болгон, аза күтүп мынчалык?
Жүрчү эле го жүзүн жарык нур чалып?
Санаа чарчап, баш көнгиреп ой менен,
Бүт түн бою чырм этпеди тынч алып.
Эртеси эрте киши келди Жантайдан:
«Мынча жаттык урмат-сыйга курчалып,
Кайталы эми... бүгүн жолго камынсын?»...
Кантмек сулуу? Жутар уу жок бир чалып...

«Туш тарабым тайгак кыя, тар кезен,
Багы кемгө турмуш минтип жарды экен.
Дайны чыкпай түтпүз түндөй тунжурап,
Көздөн учат жан кыйышпас жар десем.
Бирок калдын кагылайын тууган жер,
Кайра сени көрөр күнүм бар бекен?
Жок антпейм го... Атгин мынча кең дүйнө.
Акыр келип алакандан тар бекен?»

Үйүн карайт: «Чындан таштап кетеби?
Кел!» дегенсип желп-желп этет этеги.
Эртең жатар бейитиндей бозорот,
Бер жактагы үйүп кеткен тезеги.
Кош уясы, кыйбас алтын бешиги,
Кайы шаты, эркелиги кечээги,

али күч – великая сила

бак – счастье, удача
мун – печаль, тоска
кагуу – грубо отвергнуть.

кулпют – дружеская кампания

чырпыйтын бүрү – молодые
листочки

үнүлүү – внимательно смотреть

аза күтүү – оплакивать
баш көнгиреп – быть растерянным,
не знать что делать

чырм этпөө – не спать

тайгак кыя – скользкий косогор
багы кем – несчастный
тунжуруо – быть безмолвным,
печальным

аттиң – как жаль, какая засада

бейит – могила

Ошондо өткөн... Жаштык ойноо курагы,
Сүйүү курап... аны ураткан кезеги.

Айыл жакта Жантай белен кайтууга,
«Ак Мөөр кайда? Түшкөн дейбى кай сууга?
Алкел бери... эрке кызды атка сал!..
Адил келсин кеби бардыр айтууга?!

«Калың десе биз деле?.. дейт Келдібек.
«Күр калбаныз, айтып жатат бай туура?»
Кыз атасы кырчоосуна тырмышып,
Онтоп жатып үй жанынан жай тура.

Басып келди: «Көрдүң Жантай алымды –
Бак жылдызым бүгүн көктөн алынды.

Эми мага тириүү калып не опо?
Өлтүрүп кет – бергениң шол калынды?»
Байкуш карып, боздоп ыйлап өңшөндөп,
Башына ороп – чылбырына чалынды.
Жантай чоочуп «ие Келдібек, Келдібек,
Жогот» деди, бул өлөрман чалынды?»

Ал ангыча Маржан келип жармашты,
«Кордо кана, биз шордууну, жармачты?!»
Чачын алыш тизгинине байлады:
«Сүйрөт ылдам!» Жанды өлүмгө арнашты.
Ага болбой Келдібектер, Баяндар,
«Кеткиле» деп сакал, чачтан кармашты.
Күнгүрөнүп айлана журт кошо ыйлап,
Жүрөгү үшүп балдар карап жардашты.

Үнгө умтулду, ейде турам деп эчен,
«Байкуш апам, кантип калган кебетен?
Эмне таптын, мени өмүргө алкелип?
Кыз курусун... кыз деген бир кеп экен.
Мен ыраазы, ак сүтүн кеч апаке,
Балаң үчүн мээриң чалкар кең экен.
Кош бол эми...
Көрөбүзбү, жокпу же,
Олдо менин мундуу байкуш энекем?!

Сүйүү – ушул, көзде отуна кактамак,
Көзде – таштай салкындыгын сактамак,
Нелер болбайт катмарында турмуштун...
Мезгил эмес, бирок аны тактамак.
Кызды кара: үмүтүнө кеч кирип,
Өпкө кагып, бүлк-бүлк этип ак тамак,
Жиби үзүлүп чууруп жаткан берметтей.
Ат жалына жылп деп жылуу жаш тамат...

белен кайтууга – готов возвращать

не опо – какая польза

кордоо – позорить, оскорблять
жармач – слабый, немощный

мен ыраазы – я удовлетворён,
доволен

кактамак – сушить, жарить
салкындык – прохлада

тактоо – уточнить

чууруп – ссыпаться

Адам эмес, аз бүлбүлдөп ат эле,
Көч карааны өчүү барат бат эле.
Анын мында бардык берип кеткени:
Көздүн чели, көкүрөктүн дарты эле.
Ботосу өлгөн бол ингендей зыркырап,
Кан шимирип кала берди ата-эне.
Анан кантет, айыбы жок Ак Мөөр кыз,
Ай, Күнү эле, алпчеген заты эле...

көч – кочёвка, перекочёвка

Коюнду жайдын колотко,
Кош көрбөдү кудайым,
Сендей кудалап бычкан ээ Болотко.
Кош көрбөдү кудайым,
Сендей жыт алышкан Болотко.
Сон-Көлдүн башы тал менен,
Солкулдап ыйлап баратам.
Зордукчул Жантай чал менен.
Кербендер өтөт мал менен,
Кейип ыйлап баратам,
Кеминдик Жантай чал менен.
Менин кебездөн бүчүм үзүлдү,
Келбейт деп койдун түшүмдү.
Жетимиште Жантай чал,
Жеткирип тоюн түшүрдү.
Боору таштай Жантай чал,
Боздотту сендей кишимди.
Бой тумарым үзүлдү,
Болбойт деп койдун түшүмдү.
Сенин аргымагын торуган,
Аттандым Сон-Көл боорунда,
Атамдай Жантай чал менен,
Жолборско изин чалдырдын.
Жоругу жакшы Мөөрүндү,
Жорудай чалга алдырдын.
Атамдай болгон картан чал,
Мени алганына уялам.
Азамат болсоң тим жатпай,
Атчан жатып кубала.
Айтышкан сездү унуппа,
Антыбыз бар го убада.

колот – узкая горная долина

зордукчул – насильник
кербендер – караваны

кебез – пахта
бүчү, топчу – пуговица
түш – сон

жорук – ход, походка

ант – клятва
убада – обещание

- ② 1. Сулуулук дегенди кандай түшүнөбүз?
2. Эмне үчүн Мөөр Жантай ханга күйөөгө чыгууга макул болду?
3. Эмнеге Болот Мөөрдү коргоп кала албады?
4. Кыргыз кыздарынын мурдагы замандагы орду, эркиндиги, маданийты кандай эле?
5. Бүтүнкү күндөгү кыргыз кыздарынын абалы, эркиндиги кандай?
6. Жүрүш-туруштарындағы оң жана терс көрүнүштер кайсылар?

1. Сүйлемдерду толуктаңыз:
- Сон-Көлдүн сулуус болгон.
 жооլтуун берил Болотту чакыртат.
 Жетимиш жаштагы чал той откердү.
2. Чыгармадан үзүүдү жаттакыз.

Чыңгыз Айтматов Саманчынын жолу

Ч. Айтматовдун Ата Мекендик согуш мезгилиң сүрөттөгөн чыгармаларынын бири «Саманчынын жолу» повести. Бул повестте бүтүндөй бир Субанкулдин үй-бүлөсү апасы Толгонайдан башкасы согушта эли жерин коргошуп курман болушат. Ал эми Толгонай тылда өз эмгеги, көтөрүмдүүлүгү, күчтүүлүгү, адилеттүүлүгү менен согушту женүүгө жардамын берет. Бул чыгармалынын башкы каарманы – Толгонай. Анын тагдыры абдан оор. Ал – бир учурда эле эне, аял, жетекчи. Ал майданга күйөесүн, балдарын узатты, бирок бири да кайтып келишпеди. Күйөесү – Субанкул, балдары – Касым, Майсалбек, Жайнак, гүл сүйгөн келини Алимандан айрылды.

Жазуучу бул чыгармасы менен адамдын улуулугун, залкарлыгын, бийиктегин биринчи планга алып чыккан. Ала баланы кыйналып жарыкчылыкка алып келет, эне үчүн ар бира бала өтө кымбат. Бирок эне баланы эл үчүн төрөйт, Ата Мекенинин керегине жараган адам болсун деп тарбиялады.

Адам жана жер. Киндик кан тамган жер адам үчүн эң ыйык. Жер-Эне менен Толгонайдын диалогу бекеринен эмес. Жер-Эненин образы шарттуу экенине карабастан, андагы сүрөттөлүп жаткан турмуш окуялар, ал окуяга катышкан адамдар, алардын оор тагдырлары ушунчалык далилдүү, ишенимдүү.

Тагдыр Толгонайдын эң акыркы үмүтү болгон гүл сүйгөн келини Алимандан ажыратып, ал бир үйдө жалгыз калды. Толгонай жашагысы келбей, баарын кечип кеткиси келди, бирок дүйнөгө жаны адам келди, ал кичинекей наристе өмүрдүн бар экенин, жашоонун уланып жатканын билдирип, турмуш менен күрөшүүгө үндөдү.

Жер-Эне менен болгон сырдашууда Толгонай өз башынын кайгы-капасын гана айтпастан, бут адамзаттын атынан сүйлөйт.

«Саманчынын жолу» – адамзаттын жолу деп адабиятчылар бекеринен айтышпаса керек.

- сүрөттөгөн – описывающий
- курман болушат – погибают
- көтөрүмдүүлүгү – выносливостью
- адилеттүүлүгү – справедливостью
- тагдыры – судьба
- учур – время
- жетекчи – руководитель

1. Ч. Айтматовдун согуш мезгилине арналган кайсы чыгармаларын билесин?
2. «Саманчынын жолу» повестинде кимдер жөнүндө сүрөттөлгөн?
3. Каармандар кимдер?

Саманчынын жолу

(Повесттөн үзүндү)

- Амансынбы, күттүү талаам?
- Аманчылык, Толгонай! Былтыркыдан дагы карый түшүпсүн го. Чачын куудай, колунда таяк.
- Өмүр өтүп жатпайбы, арадан дагы бир жыл өттү. Бүгүн менин сыйынчу күнүм.
- Билем, күтүп жаткам, Толгонай. Бул жолу баланы да ээрчите келмек эмес белен?
- Ооба. Бирок бул сапар да жалгыз келдим.
- Демек, сен ага эчтеке айткан эмес экенсиз да, Толгонай.
- Жок, айтталбадым.
- Айтор, эртеби-кечпи, акыры бир күнү ал угат да. Элдин арасында оозу бишөө-жарым жок дейсисибى?

– Аның чын. Эртеби-кечпи, акыры бир күнү билет. Аркы-теркини түшүнө тургандай чоноюп да калды өзү. Бирок мен үчүн дала чалагайым бала сыйкантанат. Корком, балалык кылыш, өткөн-кеткендөн турла түшүнө албай, ичи сууп калабы деп аялрайм. Анткени менен адам чындыкты бир күнү билиши керек да. Мен билген чындыкты, элдин баары билген чындыкты азырынча жалгыз гана ал билбейт. Аны укканды эмнэ дээр экен, кандай ойго кабылып, кептин аныгына жете алар бекен? Канткенде баланын жүрөгүн үшүттөй, жаштайынан турмуштан көңүлүн калтырбай, сырымды айтып бере алар экенмин? Эки ооз сез менен түшүндүрүп берчү иш болсо кана. Кийинки күндөрдө ойлогонум эле ушул. Кышында сыркоолоп, төшөктө жатканымда, өлүмдөн анча корккон жокмун, ажал жетсе каяша кылбай, шыр эле жүрүп кетмекмин. Бирок көзүм жумулуп айттар керээзимди айтып жетише албай, өзүм менен кошо көр астына ала кетембий деп, аябай жүрөгүм түштү. Ал эси жок аны кайдан билсин, демейде тентек чалыш неме мектепке да барбай калып, жанымдан чыкпай жүрдү. Апасын тарткан күйөрман: «Эне, кай жерин ооруйт? Суу ичесинбى, же дарындан берейинбى, эне? Устүндү жылуулап көёёнбү?» – деп эле турат. Ушинткенде оозум барбады, күдүретим жетпеди. Байкүшүм эч кандай арамзасы жок, жеткен бир ишенчээк, дагы эле наристе бойдон. Эчтекеден күмөн санап койбайт. Аナン мен кантин айтмак элем. Ушуну менен эле сездүн учугун табалбай алекмин. Минтип да, тигинтип да таразага тартып көрөм, жөн эле айтып берчү жомок эмес экен да. Айланып келип бир пикирге такалам: болгон чындыкты бала туура түшүнүш үчүн мен ага жалгыз гана анын тагдыры эмес, бүт заманымдын тарыхын, өткөн-кеткендөр жөнүндө, өзүм жөнүндө, баарына күбө болгон, касиеттүү талаам, сен жөнүндө, өзүм жөнүндө, ал түгүл ушул кезде эчтекеден бейкапар минип ойнот жүргөн велосипеди жөнүндө айтып беришим керек. Балким, мына ошондо гана туура болор, турмуш баарыбызды бир түйүнгө байланыштырып салган турбайбы, эчтекесин жашырып, эчтекесин кошумчалай албаймын. Ал эми бала эмес, кексекиши да бул ишти ар кандай түшүнөр. Көзүм тириү турганды, ушул ыйык парзымдан кутулсам, өлсөм да арманым болбос эле...

— Айткандарың туура, Толгонай. Отурчу бери, ташка, бутун оорулуу эмеспи, бир акылын табарбыз. Алгачкы жолу ушунда келгенин эсиндеби, Толгонай?

— Андан бери нечен заман өтпөдүбү, эстей албасмын.
— Жок, сен ошону эстеп көрчү, Толгонай!

— Эсимде жакшы калбаптыр. Кичинемде, орок маалында ата-энем мени чөмөлөнүн түбүнө олтургузуп коюшчу.

— Ооба, колуна бир сыңдырым нан берип коюшчу.

— Кийин, чоңо түшкөнүмдө, эл жайлоого көчкөндө, ушул арада эгин коруп чуркап жүрчү элем. Анда мен тызылдап жүгүргөн, саксайган сары кыз эмес белем...

— Ырас, Толгонай, жыңайлак, жылаңбаш жатакчынын кызы элең. Бирок шайыларды кийбесен да, бой жеткенде кандай сонун кыз болдун. Сен анда көлөкөндү каранып басчусун. Өзгөчө эртең мененки көлөкөң так эзүндөй сымбатту эле.

— Анда мен он жетидеги курагым. Ошол жылы орок тартып жүрүп, Субанкулга жолукпадымбы. Субанкул Таластын жогору жагынан жалданып келбеди беле. Азыр көзүмдү жумсам, Субанкулдуң ошондогусу элестелет. Жапжаш, он тогуз — жыйырмалардагы жигит. Өзү ичке көрүнгөнү менен көлдору тарамыштуу, сом темирдей салмактуу эле. Жылаңач этине кийген тар күрмөнү дайыма желбегей жамынып жүрчү. Жанаша жерден шарт-шарт орок тартып жүрсө, адамдын жүрөгү кубанат — ар кандай ишти сулуу иштеген азаматтар болот эмеспи. Субанкул ошондой болчу.

— Силер дайым элдин алды болуп келчү элнөр жумушка.

— Чын. Эл тура элкете, таң ирен-баранда Субанкул экөөбүз ээрчишип келчүбүз. Ал мени бери жактан тосуп, күтүп турчу. Ошол күндер, ошол тамылжыган тан атуулар биздин сүйүү күндерүбүз экен. Биз ээрчишип келе жатканда, дүйнө башкacha көрүнүп, башкacha сезиле турган. Эл-журтка нан берген, айланайын дыйкан талаам, бозоруп саргарып жатсаң да, албырган таң эртөлөрин деңиздей төгүлүп, кучагын жая сенчелик эргип, сенчелик жоомарттанып ким тосуп алат! Ошол таң эртөлөрин сага ортк болуп биз тосчубүз, торгой тосчу. Көркү жупуну боз чымчык көкөлөгөн бийниктике тыным албай канат кагып, дырпырап, томуктай болсо да, не бир толукшуган күүлөрдү төктүрүп, бузеленип сайрай турган. «Ана, биздин торгой сайдады!» — деп коёр эле Субанкул. Кызык, торгойду да биздикى деп алган экенбиз. Көмекйүндөн айланайын торгоюм...

— Ырас, Толгонай, ошол торгой силердикى болучу.

— Эсиндеби, жер, баягы айлуу түн? Балким, жаратылышта экинчи андай түн болбос. Ай жарыгында орок тарtabыз деп Субанкул экөөбүз калып калбадык беле. Тээ карайган борчуктан канаттай болуп ай чыкканда, жылдыздар дагы асман бербей жабыла көз жарышты. Ошондо биз Субанкулдуң таар күрмөсүн төшөнүп, арыктын кашатын жазданып жатканбыз. Ошол түнү биз өмүрлүккө шериктеш жар болуп кошулдук. Субанкулдуң чоюндай колу кокулумду сылап, мандайымды, бетимди эркелете сыланганда, кан жүгүрткөн туйлаган жүрөгү алаканынан сезилип жатты. Мен ага эркелеп: «Субан, кандай дейсин, биз бактылуу болобуз, ээ?» — десем, эсиндеби баягы айткан сөздөрү. «Жер, суу элгө тен болсо, биздин да ай-

доо жерибиз болсо, биз дагы эл катары жер жыртып, эгин сээп, кырман бастырсак – бак-таалай ошол. Андан артыктын бизге кереги эмне, Токон. Дыйкандын энчиси – сепкен эгининде» дебеби беле.

Улпулдөгөн түнкү шоокумда салкын тартып, жер, сен дагы ошондо биз менен кошулуп жыргал жаттын.. Ошол тунду жаратылыш атаялап бизге арнады бекен? Түн ортосунда тәэ жылдыздуу төбөсүн карасам, са-манчынын жолу ааламдын бир четинен экинчи четине керилип жаткан кези экен. Субанкулдун айткандары эсиме түшүп, кыялымда асмандын ошол күмүш жолу менен кандайдыр бир зор дыйкан кере кучак саман көтеруп өткөн экен го, анын мол кучагынан себеленип түшкөндөн, топон береке төгүп, из чубатып кеткен турбайбы. Тилегибизге жетсек, менин да Субанкулум ушундай саман көтөргөн дыйкан болсо, кырмандын бетинен биричини иргеп алган саманды кучактап басканда, так ушундай береке төгүлгөн жол чубалып калса деп ойлонуп жаттым. Жер-Энем, биричини жолу сага ошондо кайрылдым. Эсинде менин айткандарым?

– Эсимде, Толгонай. Сен ошондо мага кайрылып, мындай дегенсин: «Жер, жан жараткан жер, бизди көтеруп жаткан, жер, сен бизге таалай бербесен эмнеге жер болуп орнойсун да, биз эмнеге дүйнөгө жарагалабыз! Биз сенин балдарыңбыз, жер, тилектеш болгун, ак тилегибизге жеткиргин!» – деп айткансын, Толгонай...

Экинчи болумдө – Субанкул менен Толгонайдын бактылуу күндөрү, Касым, Майсалбек, Жайнак деген үч уулу жигит болуп жетилгени, Алиман аттуу кыз алардын үй-бүлөсүн толуктаганы, согуш башталганы, жигиттер майданга жөнөгөнү жөнүндө сөз болот.

1. Сүйлөмдөрдү толукта:
Ата Мекенди повесттердин бири
Толгонайдын ..., уч уулу согушта
Толгонайдын аябай оор.
Колдонуучу сөздөр: күйөсү, «Саманчынын жолу», тағдыры, сүрөттөгөн, курман болгон.
2. «Саманчынын жолу» повестинин белгүктөрүн бүт окуп чыккыла.
3. Жердин, Толгонайдын диалогун роллоштуруп белгүштүрүп жаттагыла.

Манкурт жөнүндө баян

Бул легендада Чыңгыз Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» аттуу романында эскерилет. Эдигей (Эдилбай Куркут) аттуу каарман айдар көкүл жунжандардын кыянатчылыгы жөнүндө айтып берет. Алар башка эл менен касташып, колго түшкөн туткундарга, түшкө киргис кордук көрсөткөн мезгилден башталат. Туткундардын бирин алыска кулчулукка сатчу, экинчилерин өзүлөрүнө калтырчу экен. Кулчулукка сатылып кеткени – жакшылык менен барабар болуптур, ал эми туткунда калгандар – адам чыдагыс, азапты

тартчу. Чыгармадагы легенда фантастикалык сюжет баардыгы биригип келип бүгүнкү күндөгү жер планетасындағы жашаган Адам проблемасынын көйгөйүн адамзатка алыш чыгуу максатын көздөгөнүн, Ч. Айтматовдун бил романы менен кыргыз романын жаңы бийиктеги башталганын автор чыгармалын сюжеттеги окуяларына сүнгүп кирип, тексттердин астындағы подтексттердин, метафора, символдордун идеялык-эстетикалык маани мазмунун терең ачып берүү менен жетишкен.

- айдар кокүл – волосы оставляемые на затылке мальчика, чуб, коса (у мужчины)
кыянатчылыгы – злоупотребление, преступление
касташын – враждовать, злоумышлять друг против друга
туткун – пленник
кордук – позор, унижение, презрение, оскарбление
түшкө киргис – не приснившееся во сне
кулчулук – рабство, заточение
барабар – равно, равенство
адам чыдагыс – нетерпимый (-ое)
азап – мучение
сүнгүп – погружаясь
маани – смысл, значение
ачып берүү – раскрывать
койгойн – наболевшее

- ② 1. Манкурт жөнүндө баян-легенда Ч. Айтматовдун кайсы чыгармасынан алынган?
2. Бул легенда кимдер жөнүндө?
3. Жунжандардын колго түшкөн туткундарга мамилеси кандай?

Өз энесине жаа тарткан маңкурт

– Отурчу, сүйлөшөлү, – деди Найман-Эне оор үшкүрүп. Экөө бет маңдай отурушту. – Мени тааныйсынбы? – деди эне. Манкурт башын чай-кады. – Сенин атың ким?

– Манкурт, – деди ал. – Сени азыр ошентип аташат. Мурдагы атың эсіндеби, чын атынды эстечи?

Манкурт тунжурайт. Бирок ал бирдемени эстөөгө тырышып жаткансыды, эки кашынын ортосуна тер исиркектеп, көзү коюла түшкөнүн энеси көрүп отурду. Бирок Манкурттун алдына бийик бөгөт туш келип, ошондон етө албады окшойт.

– Атаңдын атын билесиңби? Өзүң кимсин, эли-журтун ким? Деги каерде туулганынды билесиңби?

– Жок, манкурт эчтеме түшүнбөдү, эчтеме эсинде жок экен.

– Сени эмне кылышкан, шордуу? – деп эне күбүрөдү да, эркисизден эриндерди дирилдеп, аргасыз ачууга ичин ерттөгөн ызага баласы экөөнүн башына түшкөн кайыгы чыдабай кайрадан сыйдал ыйлады. Эненин күйүп жатканы тигил манкуртка чымын чакканчалык болбоду.

– Жерди алса болбайбу, мал-мүлкүт алса болбайбу, анчалык душман экен башты алса болбайбу, – деп сүйлөнүп отурду Эне. – Бирок адамдын

эс-учун алат деген шумдукту ким ойлоп, кимдин колу барады? О, жараткан, эгер сен бар болсон, адамдын арам ниетине ушуну кантит киргиздин? Мындан башка жер-жүзүндөгү кыянатчылык аздык кылдыбы?

Мына ошондо манкурт уулун карап отуруп, Эне өзүнүн аза кошогундагы күн, кудай өзү тууралуу айткандарын айты. Сары-Өзөктүн санжырасы козголуп, сөз болуп калганда билген кишилер азыр ушул күнгө чейин айтып жүрөт...

Мына ошондо Эне азыр билген кишилер айтып жүргөн кошокту кошкон экен:

– Мен ботосу өлгөн боз инген.

Тулубун келип искеген...

Сары-Өзөктүн тунжураган кыйырсыз эрме чөлүндө Эне өксүп, боздогон кошогун көпкө кошкон экен...

Бирок манкурт уулунун бир тал сезими зырп этпей койду. Мына ошондо Найман-Эне сурак суралуба болбой, өзү айтып, мээсине куюп, эсine келтирийн деди:

– Сенин атың Жоламан. Уктуңбу? Сен Жоламансың. Атандын аты Дөнөнбай. Атаң дагы эсинде жокпу? Сени бала күнүндөн жаа аттырып үйреткөн атаң эмес беле. Мен сенин эненмин. Сен менин уулумсун. Атак уруун Найман болот, билдиңи? Сен Наймансың...

Эненин айткандарын тиги мурдагысындай зле жалдырама тийген калыбында укту, сөз эмне жөнүндө, деги сөз болуп жатабы – жокпу, ага баары бир сыйктуу укту. Кыясы, чөп арасынан сайраган саратаандын үнүн деле ушинтип утат көрүнөт.

Ошондо Найман-Эне манкурт уулунан суралды. – Сен биякка келгенден мурун эмне болду зле? – Эчтеме болгон эмес, – деди тиги. – Ким менен сүйлөшкүн келет? – Ай менен. Бирок бири-бирибизди укпайбыз. Аерде бирөө отурат. – Дагы эмнени каалайсың? – Кожоюнумдун төбөсүндөгүйдүй айдар чачты. – Кана, апкелчи көрөйүн, сенин башынды эмне кылышкан? – деп Найман-Эне жүткүнө берди.

Манкурт башын кейкен тартып кетенчиктей берди да, тебетейин карманды, тултуюп экинчи Энени карабай койду. Башын эч качан сөз кылып болбосун Эне эми билди.

Ушу маалда алыстан төөчен караан көрүндү. Түз зле ушуккака келатат.

– Тиги ким? – деди Найман-Эне. – Мага тамак-аш апкелаткан го, – деди уулу. Найман-Эне алдастай түштү. Бул жунжандын көзүнө чалынбай далдоо жакка тез кетпесе болбос. Акмаясын чөгөре койду, миңе койду. – Тигиге эчтеме айтпагын. Мен кайра келем, – деди Найман-Эне. Уулу унчуккан жок. Ага баары бир получу. Жайылып жаткан төөлөрдү аралай төөчен кетип баратканы бекер экинин түшүндү Найман-Эне. Бирок эми кеч болуп калды. Келаткан жунжаң ақ боз башыл инген минип бараткан аны кантит байкабайсын. Ингениди жетелеп, жөө кеткенде болмок зле.

Уясынан чоочуп учкан чымчыктай Найман-Эне Сары-Өзөктүн ээн талаасын айланып жүрдү. Эмне кыларды, эмне күтөрдү билбейт. Жунжандар эми төөлөрүн манкурт уулу менен кошо ордосуна жакын айдап кетер бекен же аны кармап алыш үчүн бир бүйткада аңдып жатар бекен? Санаасы санга бөлүнүп, далдоо жерлер менен айланып, жакындан келди да, тиги

эки жунжаң кетип калганын билип, кубанып кетти. Экөө катар бастырып, кылчайбастан алыстап бараткан экен. Найман-Эне көпкө карап турду, качан тигилердин карааны көздөн үзүлгөндө уулуна жөнөдү. Бул жолу эмне болсо да уулун алып кетмекчи болду. Душмандар ушинтип койсо, анын айыбы эмне, кандай болсо да уулун күлчүлүкка кантит калтырат?..

Саксактаган санаасы менен алек Найман-Эненин өңү кубарыңкы, эриндери бек кымтылуу, ак буурул чачы, кат-кат бырыштары, мандайы, суюла баштаган кирпик арасынан коюулана тиктеген көздөрү арылбаган түйшүктөгү жандын дагы бир тобокели сыйкантанат...

...Эки тарап алысты чочулай карап бараткан эне манкурт уулу төөнүн далдаасына тизелей отуруп, жаа кезег калганын байкабады. Күндүн нуру көзүнө түз тийип, манкурт атар маалды күтүп калган.

– Жоламан! Уулум! – уулум эмне болгон деп чочулаган Найман-Эне үн салып баратты. Аナン ээрде толгоно берди да... – Атпа! – деп кыйкырганга араң жарады. Акмаяны бура тартып бет мандашашууга үлгүрбөдү, ышкырып келген жебе сол колтутуна сыйлалы.

Өлтүрөр жебе ушул зле. Найман-Эне өркөтчү кучактай ооп жыгылып баратты. Бирок бою жерге тийгече башындаагы ак жоолук шыптырылып түштү да, жерге жетпей күш болуп, аба кайкып учуп чыкты. Жөн учпай адамча үн салып учуп чыкты: «Эсице кел, сен кимсис? Атың ким? Сенин атаң Дөнөнбай! Дөнөнбай! Дөнөнбай!» ...

■ оор үшкүрүк – тяжёло вздыхая шордуу – несчастный, горемычный

кубүрөдү – прощептал (-а)

эркесизден – помимо воли, невольно, поневоле

аргасыз – безвыходный, неизбежный, вынужденный

ызага – досада, обида

кайгы – печаль, тоска, забота

сыздап – горько плакала

богөт – преграда, препятствие

тунжурайт – быть в задумчивости, печальным

тырышып жатканысыды – перен. старался

тер исиркектеп – покрылся потом

бет маңдай – напротив

башын чайкады – покачал головой

эстечи – вспомни

 1. Тексти көркөм окугула.

2. Берилген сөздөр менен текстке байланыштуу сүйлөм түз (шордуу, ыза, сыйдал).

3. Тексттен Найман-Эне менен манкурттун сүйлөшүүсүн жаттагыла.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

6. Эпос «Манас» есть история кыргызов или тюркоязычных народов. Санжыра – родоподразделения народов.
7. «Манас». Кыргыз элинин баатырдык эпосу. (Саякбай Карадаевдин варианты боюнча I-II китептери). – Бишкек: Кыргызстан, 1995.
8. «Семетей». Кыргыз элинин баатырдык эпосу.
9. Кыргыз адабияты (Хрестоматия 1–2-бөлүк).
10. Жусуп Мамай. Семетей: Эпос, I китеп (түзгөн жана баш сөзүн жазган К. Кырбашев. Кырг. Улут. И. А. ж. б.) – Б.: Шам, 1995. – 268 б.
11. К. Тыныстанов. Капастан чыккан ырлар: Жыйнак, ырлар, котормо. – Б., 2004. – 144 б.
12. А. Усөнбаев. Ыр жыйнактары. – Ф., 1972.
13. К. Акиев. Тандалган ырлар жыйнагы. – Ф., 1972.
14. З. Бекенов, Т. Байжиев. Кыргыз адабияты (Хрестоматия 9-кл.) – Б.: Мектеп, 1993. – 48–56 б.
15. «Эл адабияты» сериясы 5-том. «Курманбек, Сейитбек» эпостор. – Б.: Шам, 1998. – 96 б.
16. «Эл адабияты» сериясы 6-том («Саринжи, Бекей», «Жаңыл Мырза» Эпостор). – Б.: Шам, 1998. – 375 б.
17. С. Мусаев, А. Турдуголов. Көркөм сөз өнөрү (Кыргыз адабияты 8-кл.). – Б.: Технология, 1999. – 176–200 б.
18. К. Асаналиев. Кыргыз адабияты, 10-кл.–Б.: Акыл ААК, Мектеп, 2003.
19. Б. Исаков, Ч. Исакова. Кыргыз адабияты, 8-кл. – Б.: Педагогика, 2002.

МАЗМУНУ

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Гимни	3
Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тил Гимни	4
Көркөм адабият жөнүндө түшүнүк	
«Семетей» эпосу	
Семетейдин Таласка келиши	6-8
«Курманбек» эпосу	
«Курманбек». Эпостун негизги темасы, идеясы, варианттары.	12
Курманбектин атасына карғышы.....	14
Курманбек	15
Эпостогу каармандардын образдары	19
Курманбектин арманы	21
«Жаңыл Мырза» эпосу	
«Жаңыл Мырза». Эпосу жөнүндө маалымат.....	25
Жаңыл Мырзанын эпостогу образы.....	27
Жаңыл Мырзанын Үчүкө, Түлкүгө жаа тартышы.....	29
Тоголок Молдо.....	32
Жаш балага берген кыздын арманы	34
Молдо Кылыш Шамыркан уулу	36
Канаттуулар	37
Калык Акиев	41
Карагул ботом	43
Баскан жол чыгармасы жөнүндө	48
Баскан жол. Эшмамбет ырчы менен беттешүү	49
Айдаралы Жергөлөк	53
Касым Тыныстанов	58
Жаз	59
Кыш	61
Жоомарт Бекенбаев	62
Кыргыздын Ала-Тоосу	64
Жусуп Турусбеков	67
«Энем» поэмасы	68-69
Түтөлбай Сыдыкбеков	74
Көк серек	75-76
Чыңгыз Айтматов	82
Бетме-бет	84-86
Кошумча окуу учун материалдар	
Салт ырлары. Кошоктор	91
Устанын аялымынын кошогу	91
Кыз узатту	93
Жокчулуктун арманы	94
Төркүнүнө жетпеген кыздын арманы	95
Койчунун арманы	95
«Манас» эпосу	96-110

«Семетей» эпосу	111-124
Тоголок Молдо. Чыгармалардын мазмуну жана идеясы	125
Дыйкандын аялынын кошогу.....	126
«Гүл ойрон»	127
Молдо Кылыш. «Чүй баяны». Сүрөттөлгөн мезгил	128
Калык Акиев. Жер кепеде өткөн күн ыры жөнүндө	131-133
Алымкул Усөнбаев.....	135
Аккан суу	137
Комуз	139
Эл достугу.....	140
Касым Тыныстанов. Ысык-Көлгө	141
Жайлоо	142
Жоомарт Бекенбаев. Жайдын кечи	143
Сүйүнбай Эралиев	144
Ак Мөөр поэмасынан кыска маалымат.....	145-146
Чыңгыз Айтматов. Саманчынын жолу.....	150-151
Манкурт жөнүндө баян.....	154-155
Колдонулган адабияттар.....	158

Окуу басылмасы

Жаркынбаева Мунар Күмөндоровна
Искакова Дамира Дооронбековна

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ
8-клас

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн орто мектептер
үчүн окуу китеңи

Басмасын директору *Б. Джапарова*
Сүрөтчүсү *Т. Герцен, Т. Курманов, З. Мидинова, В. Розаков*,
К. Беков, А. Түгүлбаева
Көркөм редактору *Ю. Ким*
Компьютердик калыптоочу *А. Арыкбаев*
Корректору *Р. Сакелова*
Техн.редактору *Ю. Ким*

Басууга 10.12.2012, кол коюлду. Оффсет кагазы 80 г.
Кагаздын форматы 60x90 1/16. Түстүү ыкма. Көлөмү 10,0 накта басма табак.
Нускасы 34000 даана. Заказ № 82.

«Кутаалам» басмасында даярдалды. Бишкек ш., Горький көчөсү, 1.
www.kutaalam.kg, e-mail.: kutaalam@netmail.kg
Тел.: + 996 (312) 530 974, 534 863

“Учкун” ААК басмаканасында басылды.
720031, Бишкек ш., С.Ибраимов көчөсү, 24.

